

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний аграрний університет

Ю.М. Бойко

Правобережна Україна
в середині ХІХ ст.
Історико-статистичні
нариси

ВНАУ
2019

УДК 94(477.4)"19"

Б -77

*Рекомендовано Вченою Радою
Вінницького національного аграрного університету
(Протокол № 5 від 29 листопада 2019 року)*

Рецензенти

Легун Юрій Вікторович – доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області;

Мельничук Олег Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії факультету історії, етнології та права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського;

Степанчук Юрій Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України факультету історії, етнології та права ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського.

Бойко Ю.М.

Б-77 Правобережна Україна в середині ХІХ ст. Історико-статистичні нариси: [Монографія] / Ю.М. Бойко; Вінницький національний аграрний університет. – Вінниця: ВНАУ, 2019. 240 с.

Монографія присвячена висвітленню питань адміністративного устрою, системи управління, демографії, етноконфесійної та соціальної структур, економіки Правобережної України в середині ХІХ ст. на основі дослідження різноманітних аутентичних статистичних джерел з використанням сучасних методів палеосоціологічного та палеоекономічного моделювання.

Видання розраховано на викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України та рідного краю.

ISBN 978-617-7789

УДК 94(477.4)"19"

В-77

© Бойко Ю.М., 2019

© ВНАУ, 2019

ISBN 978-617-7789

Прийняті скорочення

Прийняті скорочення

АК	Адрес-календарь
АУСЗРИ	Алфавитный указатель к Своду законов Российской империи
ВСО	Военно-статистическое обозрение Российской империи
ГПРИ	Городские поселения в Российской империи
ГРИ	Губернии Российской империи
ЕІУ	Енциклопедія історії України
ЖМВД	Журнал Министерства внутренних дел
ИГУ	История государственного управления России
ІУС	Історія українського селянства
СВРИ	Статистический временник Российской империи
СЗРИ	Свод законов Российской империи
СОКГ	Статистическое описание Киевской губернии
ССПЮ	Статистический справочник по Югу России
СТОГ	Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи
СТРИ	Статистические таблицы Российской империи

Зміст

Зміст

Прийняті скорочення	3
Зміст	4
Передмова	10
I. Адміністративний устрій та система управління	12
1.1. Формування адміністративної території	-
1.2. Система державно-адміністративного управління Російської імперії	14
1.2.1. Вищі органи державного управління	-
1.2.2. Органи місцевого управління	23
1.3. Система регіонального управління Правобережною Україною	26
1.3.1. Цивільне відомство губернського управління	27
1.3.2. Навчальне відомство	31
1.3.3. Духовне відомство	32
1.3.4. Військове відомство	33
2. Населення. Демографія, конфесії, етноси	45
2.1. Чисельність і рух населення	-
2.1.1. Чисельність, щільність, динаміка зростання населення	-
2.1.2. Розподіл населення між частинами території	47
2.1.3. Природні чинники демографічних змін	49
2.2. Релігійно-конфесійний та етнічний склад населення	50
2.2.1. Конфесійні групи населення	-
2.2.2. Регіональна модель	51
2.2.3. Макрорегіональна модель	56
2.3. Етнічний склад населення	57
3. Населення. Соціально-правові стани і групи	96
3.1. Дворяни	-
3.1.1. Дворяни Правобережної України	99
3.2. Духовенство	102
3.2.1. Духовенство Правобережної України	103
3.3. Громадянство та міські обивателі	-
3.3.1. Громадянство та міські обивателі Правобережної України	107
3.4. Сільські обивателі	108
3.4.1. Сільські обивателі Правобережної України	110
4. Економіка. Сільське господарство	115
4.1. Загальний огляд	-
4.1.1. Облаштування садиби й поля, знаряддя праці, асортимент і вро-жайність польових культур	-
4.1.2. Садові, городні та інші культури	119
4.1.3. Сіножаті та пасовиська	120

Зміст

4.1.4. Бджільництво	121
4.1.5. Тваринництво	-
4.1.6. Розподіл сільськогосподарської землі між категоріями населення	123
4.1.7. Види робіт і категорії робітників. Норми панщини. Розрахунок і вартість людської праці. Рентабельність виробництва	124
4.2. Поміщицьке господарство	125
4.2.1. Розміри панських землеволодінь і робоча сила	-
4.2.2. Організація та ефективність полівництва	126
4.2.3. Цукрове буряківництво	127
4.2.4. Луки та сіножаті	-
4.2.5. Бджільництво	128
4.2.6. Виноградарство	-
4.2.7. Тонкорунне вівчарство	-
4.2.8. Кінські заводи	129
4.2.9. Покращення порід великої рогатої худоби	130
4.2.10. Лісове господарство і промисли	-
4.2.11. Оброчні статті та різні збори на користь поміщиків	132
4.3. Державні маєтності	133
4.3.1. Населення, осілість, територія та розподіл земель	-
4.3.2. Прибутки від маєтків оброчних	-
4.3.3. Державне лісівництво	-
4.3.4. Промисли та інші види заробітків державних селян	-
4.4. Маєтності військового поселення	134
4.4.1. Організація та система управління	-
4.4.2. Населення	135
4.4.3. Господарство	-
5. Економіка. Промисловість	140
5.1. Переробка продукції рослинництва	-
5.1.1. Гуральництво	-
5.1.2. Цукрова промисловість	141
5.1.3. Млинарство	143
5.2. Переробка продукції тваринництва	144
5.2.1. Суконні мануфактури	-
5.2.2. Обробка шкіри	145
5.2.3. Салотопні та свічкові виробництва	146
5.3. Виготовлення продукції з мінеральної сировини	147
5.3.1. Металургія та обробка металів	-
5.3.2. Виготовлення цегли та інших будівельно-оздоблювальних матеріалів з кераміки	148
5.3.3. Фаянсові та порцелянові мануфактури	149
5.3.4. Склоробні заводи	-

5.4. Регіональна модель організації промислового виробництва	150
6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення	160
6.1. Сухопутні шляхи	-
6.1.1. Шосейні дороги	-
6.1.2. Поштові дороги	-
6.1.3. Торгові шляхи	161
6.2. Водні шляхи	163
7. Економіка. Торгівля	169
7.1. Торгівля продуктами сільського господарства	-
7.1.1. Хлібна торгівля	-
7.1.2. Винна торгівля	170
7.1.3. Торгівля цукром	171
7.2. Торгівля продуктами садівництва, городництва, бджільництва	172
7.3. Торгівля продукцією лісових промислів	-
7.4. Торгівля товарами з мінеральної сировини	173
7.5. Торгівля сіллю і чумакування	174
7.6. Ярмаркова торгівля	175
7.7. Структурно-просторова модель ринку основних товарів місцевого виробництва Київської губернії	178
Узагальнення	184
Використані джерела і література	193
Додаток. Ілюстрації:	201
Рис. 1. Чернігівське намісництво (1796)	-
Рис. 2. Новгород – Сіверське намісництво (1796)	202
Рис. 3. Харківське намісництво (1796)	203
Рис. 4. Київське намісництво (1796)	204
Рис. 5. Волинське намісництво (1796)	205
Рис. 6. Подільське намісництво (1796)	206
Рис. 7. Брацлавське намісництво (1796)	207
Рис. 8. Катеринославське намісництво (1796)	208
Рис. 9. Генеральна карта Київської губернії з поштовими дорогами (1821)	209
Рис. 10. Генеральна карта Волинської губернії з поштовими дорогами (1820)	210
Рис. 11. Генеральна карта Подільської губернії з поштовими дорогами (1820)	211
Рис. 12. Київська губернія (1835)	212
Рис. 13. Волинська губернія (1835)	213
Рис. 14. Подільська губернія (1835)	214
Рис. 15. Губернії Курська, Подільська, Київська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська, Бессарабська та градоначальства Таганрозьке, Керченське, Снікале (1849)	215

Зміст

Рис. 16.1. Структурно-просторова модель конфесійної ситуації в Правобережній Україні у 40-х і 60-х роках ХІХ ст. за матеріалами уїздів (до табл. 2.13. у тексті)	216
Рис. 16.2. Структурно-просторова модель конфесійної ситуації в Правобережній Україні у 40-х і 60-х роках ХІХ ст. за матеріалами міст (до табл. 2.14. у тексті)	217
Рис. 17. Розподіл кількості лісів	218
Рис. 18. Середня врожайність хлібних злакових культур	219
Рис. 19. Середні ціни на хлібні злакові культури	220
Рис. 20. Торгівля хлібними злаковими культурами	221
Рис. 22. Тонкорунне вівчарство	222
Рис. 23. Кількість рогатої худоби	223
Рис. 24. Торгівля худобою	224
Рис. 25. Кількість коней	225
Рис. 26. Структурно-просторова модель організації промисловості Правобережної України у середині ХІХ ст. (до табл. 5.2. у тексті)	226
Таблиця 1. Очільники Правобережних українських губерній у ХVІІІ - першій половині ХІХ ст.	227
Таблиці у тексті:	
Таблиця 1.1. Київська губернія за табелем 1708 р.	38
Таблиця 1.2. Київська губернія за табелем 1719 р.	-
Таблиця 1.3. Київська губернія після відновлення гетьманського правління	39
Таблиця 1.4. Українські землі у складі губерній Російської імперії (1766)	-
Таблиця 1.5. Включення українських земель до системи генерал-губернаторств (1781)	40
Таблиця 1.6. Українські землі у системі намісництв (1785)	-
Таблиця 1.7. Адміністративний поділ Правобережної України (1793)	41
Таблиця 1.8. Українські губернії у складі Російської імперії на середину ХІХ ст.	42
Таблиця 1.9. Адміністративно-територіальний поділ Правобережних українських губерній на середину ХІХ ст.	43
Таблиця 1.10. Казенні доходи Правобережних українських губерній у середині ХІХ ст.	-
Таблиця 1.11. Відомча підпорядкованість управління Подільською губернією у середині ХІХ ст.	44
Таблиця 2.1. Динаміка чисельності населення Правобережної України у першій половині – середині ХІХ ст.	59
Таблиця 2.2. Щільність заселення Правобережних українських губерній у першій половині – середині ХІХ ст. (кількість осіб на кв. десятину площі)	-

Зміст

Таблиця 2.3. Розподіл населення Правобережних губерній за уїздами (1845 – 1863)	60
Таблиця 2.4. Розподіл міського населення Правобережних губерній за уїздами (1845 – 1863)	61
Таблиця 2.5. Розподіл населення Київської губернії за конфесійною приналежністю у 40-і та 60-і роки ХІХ ст.	62
Таблиця 2.6. Розподіл населення Подільської губернії за конфесійною приналежністю у 40-і та 60-і роки ХІХ ст.	64
Таблиця 2.7. Розподіл населення Волинської губернії за конфесійною приналежністю у 40-і та 60-і роки ХІХ ст.	66
Таблиця 2.8. Первинна класифікація уїздів та міст Київської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1845)	67
Таблиця 2.9. Первинна класифікація уїздів та міст Київської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)	70
Таблиця 2.10. Первинна класифікація уїздів та міст Подільської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1844 - 1846)	73
Таблиця 2.11. Первинна класифікація уїздів та міст Подільської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)	76
Таблиця 2.12. Первинна класифікація уїздів та міст Волинської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)	79
Таблиця 2.13. Результати вторинної класифікації уїздів Правобережної України за питомою вагою конфесійних груп (1840-і та 1860-і роки)	82
Таблиця 2.14. Результати вторинної класифікації уїзних міст Правобережної України за питомою вагою конфесійних груп (1840-і та 1860-і роки)	86
Таблиця 2.15. Класифікація українських, білоруських, литовських губерній за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)	91
Таблиця 2.16. Класифікація українських, білоруських, литовських губерньських міст за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)	93
Таблиця 2.17. Етнічний склад губерній Правобережних українських та Західного краю Російської імперії (1860-ті)	95
Таблиця 3.1. Кількість мешканців Російської імперії чоловічої статі за становою приналежністю (1851)	112
Таблиця 3.2. Соціальні категорії і групи населення Правобережної України (1845 – 1848)	113
Таблиця 3.3. Соціальні категорії і групи населення Правобережної України (1863)	114
Таблиця 4.1. Структура земельних угідь Київської, Волинської, Подільської губерній	136
Таблиця 4.2. Зведені дані про кількість худоби у Київській, Волинській, Подільській губерніях станом на 1845-48/1856 роки	137
Таблиця 4.3. Прибутки поміщиків Київської губернії від традицій-	138

Зміст

них польових культур у 1845 р. (тис. руб.)	
Таблиця 5.1. Промислове виробництво Правобережної України у 1845 – 1847 роках за галузями (руб.)	152
Таблиця 5.2. Структурно-просторова модель організації промислового виробництва Правобережної України за питомою вагою галузей у 1845 – 1847 роках	157
Таблиця 6.1. Перевезення товарів Дніпром у межах Київської губернії	167
Таблиця 6.2. Річкове торгове судноплавство у Волинській губернії	168
Таблиця 6.3. Перевезення вантажів Дністром у межах Подільської губернії	-
Таблиця 7.1. Структура ринку основних товарів місцевого виробництва Київської губернії у 1846 – 1847 роках (руб.)	179
Таблиця 7.2. Структурно-просторова модель ринку основних товарів місцевого виробництва Київської губернії у 1846 – 1847 роках (у питомій вазі економічних складових)	180
Предметний покажчик	235

Передмова

Правобережжя Дніпра – історико-географічний регіон Східної Європи площею біля 136,1 тис. км². Природними рубежами Правобережжя на сході є середня течія Дніпра, на заході межиріччя Прип'яті, Вісли і Західного Бугу, на півночі лісова смуга поліських озер та боліт, на півдні середня течія Дністра і передгір'я Карпат. На цій території у пізньому середньовіччі знаходились Київське, Брацлавське, Подільське та Волинське воєводства Речі Посполитої, а після приєднання регіону до Російської імперії були утворені губернії Київська, Волинська і Подільська. Сьогодні Правобережжя є невід'ємною частиною Української держави, а його історія – складовою частиною історії українського народу.

- В історії України було немало переламних моментів, один з яких прийшовся на середину ХІХ століття. Тоді у Східній Європі зіткнулись в непримиренних протиріччях дві різні епохи – феодальна і капіталістична. У перманентному конфлікті знаходились, з одного боку, приватно-державна власність на особистості основної маси виробників, станова юридична регламентованість суспільних відносин і спроби їх адаптації до нових умов економічного життя – з іншого.
- Найбільш драматично розгортались події в Правобережній Україні, де найвища у тодішньому світі концентрація феодально-залежного селянства сприяла у другій половині 1840-х – 1850-х роках масштабному експорту місцевої пшениці, формуванню і розквіту Придніпровського цукрового агропромислового кластеру з небаченими раніше об'ємами виробництва солодкої продукції. При цьому виключно на Правобережжі соціально-станові відмінності між групами населення набули не тільки виразного етноконфесійного забарвлення, але й ознак кастовості: землевласники-дворяни майже завжди були поляками-католиками; купці, фінансисти, підприємці, ремісники за незначним винятком належали до євреїв-іудеїв, міщан за становою приналежністю, котрі проживали в містечках і містах регіону; селяни, у переважній більшості залежні, що складали до 78% населення, були українцями-православними.
- Ці та інші процеси знайшли широке відображення в українській та зарубіжній історіографії [Кравченко, 2011, с. 391 – 454]. Правда, в усіх виданнях узагальнюючого характеру історія Правобережжя ХІХ ст. не стала предметом спеціального розгляду. Очевидний недолік частково компенсують розробки нового покоління українських істориків. В останні десятиліття активно досліджуються питання демографії, соціальної структури, економіки, культурного життя Правобережної України позаминулого століття. Значну роль у цьому відіграють статистичні матеріали аутентичного походження, масове оприлюднення яких при-

Передмова

пало на середину – другу половину XIX ст.. Прикро, але ні старше, ні молодше покоління істориків-україністів, за незначним винятком [Див.: ЕІУ, 2007, с. 352 – 354; Святець, 2007; Святець, 2008], не демонструють навичок використання спеціальних методів обробки статистичних даних, що зводить інформативність останніх у їх творах до рівня цифрового ілюстративного матеріалу.

- Як бачимо, не зважаючи на багаті традиції вітчизняної історичної науки, Правобережна Україна XIX ст., на відміну від Правобережжя часів Речі Посполитої, так і не стала об'єктом монографічного вивчення. З метою поступового заповнення цієї лакуни, автор підготував пропоноване видання, що базується на різноманітних статистичних джерелах і охоплює хронологічно кульмінаційне двадцятиліття XIX ст. – від середини 1840-х до початку 1860-х років. Особливості джерельної бази визначили структуру монографії та форму викладення наукової інформації. В роботі спеціально розглядаються лише ті аспекти життя місцевого соціуму, котрі найкраще піддаються статистичній формалізації – адміністрування, народонаселення, економіка. Розділи написані у формі пов'язаних між собою історико-статистичних нарисів, які супроводжуються статистичними таблицями і, там де можливо, статистичними моделями-реконструкціями. Графічні ілюстрації зібрані в Додатку.
- Для зручності читачів, нагадаємо сучасні відповідники деяких основних вимірювальних одиниць, звичних у столітті XIX і геть забутих сьогодні:

аршин	= 16 вершкам = 28 дюймам = 71,12 см
сажень	= 3 аршинам = 7 футам = 2,1336 м
сажень кубічний	= 27 куб. аршинам = 343 куб. футам = 9,7127 м ³
верста	= 500 сажням = 1,0668 км
десятина	= 2400 квадратним сажням = 1,09254 га
миля квадратна	= 44,222 кв. версти = 4.132,3 десятин
фунт	= 32 лотам = 96 злотникам = 409,51241 г
пуд	= 40 фунтам = 16,38 кг
чверть зерна	= 8 пудам = 131,044 кг
відро	= 10 штофам = 12,29 л

Усі ціни наведені в «срібних рублях» (руб.) – офіційній валюті Російської імперії з 1839 р.

- За бажанням, читач може спочатку ознайомитись з основними положеннями монографії в розділі «Узагальнення».

1. Адміністративний устрій та система управління

1.1. Формування адміністративної території

У 1708 р. Петро I видав указ про розділення Царства Московського на 8 губерній з метою покращити контроль за проведенням грошових зборів та різних податків. Тодішня Київська губернія увібрала в себе території з містами не тільки Лівобережної України, але й частини прилеглих земель Чорноземної Росії (табл. 1.1.). У січні 1719 р. було затверджено «Інструкцію воєводам», а указом від 29 травня 1719 р. внесені зміни в адміністративний поділ Росії: губерній стало 11, причому 9 з них були поділені на провінції з уїздами, містами, передмістями та поселеннями, а Київська губернія стала виглядати інакше (табл. 1.2.). У тому ж 1719 р. Петро I звелів розпочати проведення загального перепису населення (I ревізія), який було закінчено у 1722 р. За її результатами у Російській імперії на час її заснування проживало 5.794.928 осіб чоловічої статі податного стану. Для управління губерніями були встановлені різні органи влади та присутні місця – урядові, казенні, судові, поліційні. З урядового боку деякі губернії перебували під управлінням високих сановників з титулом генерал-губернаторів, інші керувались губернаторами з їх заступниками віце-губернаторами; провінціями завідували провінційні воєводи, залежні від губернаторів і т.п. Для управління казенним майном у кожній губернії було створено земський камерир з відповідним штатом під керівництвом губернатора. Вища поліційна влада належала також губернатору, а безпосередній нагляд за порядком на місцях було покладено на земських комісарів, що знаходились в кожному уїзді. Судова влада в губерніях була представлена ландратами та ландрихтерами, що обирались з дворян, очолювались губернатором і були підсудні безпосередньо Сенату.

- Після відновлення гетьманського правління у Малоросії (1750) відбулися зміни у складі Київської губернії. З її провінцій Білгородської, Севської та Орловської була створена Білгородська губернія, до якої відійшла частина Української лінії та п'ять слобідських козацьких полків. Сама Київська губернія була поділена на 10 полків, окрім того до неї віднесли Запорізьку січ та Нову Сербію (табл. 1.3.).
- Катерина II на початку свого правління додала до існуючих 16 російських губерній ще чотири, серед них три українські: Малоросійську губернію з 10 полків, які раніше належали Київській губернії (у Київській залишились Київ та Васильків з околицями); Новоросійську губернію, утворену з Нової Сербії, Запорізької Січі та Бахмутського уїзду Воронезької губернії; Слобідську Українську губернію з частини Воронезької губернії та 5-ти слобідських полків, які раніше входили до Білгородсь-

1. Адміністративний устрій та система управління

кої губернії (табл.1.4.). З 20 губерній 11 були розділені на 47 провінцій-уїздів, 2 губернії на 15 полків, а усі інші не мали чіткого внутрішнього устрою. Поступово, шляхом внутрішньої реорганізації, загальна кількість губерній була доведена до 25. Після першого розділу Речі Посполитої та Кучук-Кайнарджийського миру (1772 - 1774) було створено ще 3 губернії: Псковську, Могилевську та Азовську. Остання складалась з частини Української лінії, деяких частин Новоросії та земель, що прилягали до Азовського моря і раніше належали Туреччині. З метою покращення управління внутрішніми справами держави, 7 листопада 1775 р. було прийнято «Установу для управління губерніями», відповідно до якої уведено інститут державних намісників, або генерал-губернаторів, а імперія поділена на 19 генерал-губернаторських округів, до складу яких входили по декілька губерній (табл. 1.5.). В усіх округах-намісництвах запроваджувались колегіальні органи виконавчої та судової влади – губернські правління, земські суди, уїзні суди, палати карного та цивільного судів, казенні палати, уїзні казначейства. У 1785 р. в Російській імперії існувало 41 намісництво, Таврійська область на правах губернії, 493 уїзди та уїзних міста, 86 заштатних міст. Українські землі Лівобережжя, Півдня та Київ входили до чотирьох намісництв (табл. 1.6.). В останні роки правління Катерини II до імперії були приєднані Литва, Правобережна Україна, Курляндія. Указом від 13 квітня 1793 р. з цих нових територій були створені три намісництва: Мінське, Брацлавське, Ізяславське. Останнє у 1795 р. було вирішено розділити на два нових намісництва – Волинське та Подільське (табл. 1.7.; Додаток, рис. 1 - 8). На кінець царювання Катерини II Російська імперія складалась з 49 намісництв і 2-х областей – Таврійської та Війська Донського.

- Наступний імператор Павел I негайно після зайняття престолу провів зміни в устрої держави. Намісництва були перейменовані на губернії, кількість яких стала меншою. Зокрема це торкнулось і України: Катеринославська губернія була ліквідована, північні її території відійшли до Малоросії, а усі інші включені до Новоросії з перейменуванням міста Катеринослава на Новоросійськ. Замість скасованої Брацлавської губернії була створена нова Київська губернія на Правобережжі Дніпра. Чернігівська і Новгород-Сіверська губернії були скасовані, а замість них створена Малоросійська губернія з включенням частини лівобережних земель старої Київської губернії. Харківська губернія була перейменована на Слобідсько-Українську і відновлена у кордонах 1765 р. Замість значної кількості колишніх намісництв та областей з'явилась 41 губернія, з яких 11 одержали можливість користуватись тими маєтностями і правами, котрі мали за попереднього польсько-литовського та шведського управління (Малоросійська, Выборзька, Естляндська, Ліфляндська, Курляндська, Білоруська, Мінська, Литовська, Волинська, Подільська, Київська).

1. Адміністративний устрій та система управління

- З початком правління Александра I реформи адміністративного устрою були продовжені. Зокрема, у 1801 р. Малоросійська губернія була розділена на Чернігівську і Полтавську. Наступного 1802 р. Новоросійська губернія була поділена на три нових: Таврійську, Катеринославську і Миколаївську. Через рік остання була перейменована на Херсонську з додаванням до неї території розселення Чорноморського війська. На кінець правління Александра I у Російській імперії було 49 губерній, 7 областей і 5 окремих градоначальств у деяких чорноморських та азовських портах. Окрім того, деякі губернії були об'єднані у генерал-губернаторства, в тому числі українські в Малоросійське (Чернігівська і Полтавська) і Новоросійське та Бессарабське (Катеринославська, Херсонська, Таврійська з областю Бессарабською).
- За правління Ніколая I протягом 30-х – 40-х рр. XIX ст. у 9-ти губерніях Західного краю було скасовано дію Литовського статуту з розповсюдженням на них системи управління внутрішніми російськими губерніями (1840), переведено усе діловодство на російську мову, скасовано одні і створено інші губернії, проведено внутрішні зміни у складі деяких губерній. Так, на Правобережжі до Київської губернії з Волинської було передано місто Бердичів (1845) з перетворенням його на уїзне замість Махнівки місто, переведено також уїзний центр з Богуслава до Канева. Тоді ж було прийнято ряд нових законів щодо губернського управління. Три Правобережні губернії з 1832 до 1917 року утворювали Київське, Подільське і Волинське генерал-губернаторство на чолі з військовим губернатором Київським і генерал-губернатором Подільським та Волинським. На середину XIX ст. Російська імперія площею у 90.072 кв. милі поділялась на 55 губерній, 3 області і 5 градоначальств з населенням у 58.776.675 чоловік. Губернії адміністративно поділялись на уїзди, а ті на волості-стани у суто поліційному відношенні. Серед них були і 9 українських губерній загальною площею 9.563 кв. милі з населенням 11,5 млн. осіб (табл.1.8.; Додаток, рис. 9 - 15) [Арсеньев, 1848, с. 59, 67, 77 – 80, 82, 92, 102, 110 – 117, 132, 139, 141, 145 – 146, 149, 152 – 153, 155 – 158; Кеппен, 1857, с. 222 – 223; Романовский, 1911, с. 131 – 133; Грибовский, 1912, с. 33 – 35; Бармак, 2016, с. 282 – 292.].

1.2. Система державно-адміністративного управління Російської імперії

1.2.1. Вищі органи державного управління [Зябловский, 1832, с. 74 – 91, 94 – 104, 109 – 118; Романовский, 1911, с. 6 – 8, 138 – 250; Грибовский, 1912, с. 60 – 77, 113 – 160, 220 – 258; ГРИ, с. 109 – 127].

1. Адміністративний устрій та система управління

- ❖ **Монарх.** «Імператор Всеросійський є Монарх самодержавний і необмежений. Підкоряється верховній Його владі, не тільки за страх, але й за совість, сам Бог звелів. <...> Влада управління в усьому її просторі належить Державцю. В управлінні верховному влада Його діє безпосередньо; в справах управління підлеглого певна ступінь влади передоручається від Нього установам та особам, що діють Його іменем за його велінням» [О священных правах и преимуществах Верховной Самодержавной Власти // СЗРИ, т. I, ч. I, с. 3; О власти верховного управления // Там само, ст. 80 – 81, с. 20.].
- ❖ **Власна Його Величності Канцелярія** [Строев, 1912, с. 1 – 205] мала кілька відділень:
  - ✓ Перше відділення готувало документи для імператора і контролювало виконання його розпоряджень.
  - ✓ Друге відділення займалося кодифікацією законів. У 1826 – 1829 рр. його очолював М.М. Сперанський, який керував складанням першого в Росії «Повного Зібрання Законів Російської Імперії» у 45 томах (1830). Через два роки вийшов друком «Звід законів Російської імперії» у 15 томах. У цьому ж підрозділі було здійснено підготовку окремих зводів законів для окраїнних губерній — західних (1830 -1840) та остзейської (1829 – 1854); Звід військових постанов (1827–1839, потім видання передане Військовому міністерству), Уложення про покарання (1826 – 1845) та ін.
  - ✓ Третє відділення, орган управління політичним розшуком і слідством у Російській імперії, було створено 3 липня 1826 р. Очільниками відділення були «головний начальник» (він же шеф жандармів) або «керуючий» (він же з 1839 р. начальник штабу корпусу жандармів). Третє відділення складалося з п'яти експедицій, загального архіву, двох секретних архівів і друкарні:
    - Перша експедиція (секретна) займалась спостереженням за революційними й громадськими організаціями і діячами, проводила дізнання у політичних справах, готувала для імператора щорічні «Звіти про дії» – огляди суспільної думки і політичного життя країни;
    - Друга експедиція здійснювала нагляд за релігійними сектами і збирала відомості про винаходи, фальшивомонетників, завідувала Петропавлівською і Шліссельбурзькою фортецями, де утримували найважливіших державних злочинців;
    - Третя експедиція вела спостереження за проживаючими в Росії іноземцями, збирала відомості про політичне становище, революційні партії й організації інших держав;
    - Четверта експедиція збирала відомості про селянський рух і про заходи уряду з селянського питання, про всі події в країні, про види на врожай та ін.;

1. Адміністративний устрій та система управління

- П'ята експедиція відала цензурою, спостерігала за літературою й особливо за періодичними виданнями і театральними виставами.
- ✓ Четверте відділення займалось благодійними і виховними закладами («Відомство імператриці Марії»).
- ✓ П'яте відділення, очолюване П.Д. Кисельовим, розробляло проекти реформи державних селян.
- ❖ **Державна Рада** [Учреждение Государственного Совета // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. I, ст. 1 – 119, с. 1 – 20] складалась з невизначеної кількості осіб дворянського стану, наділених довірою імператора та шанованих у суспільстві. Міністри входили до ради за посадами. На засіданнях Ради головував імператор. Установа поділялась на чотири департаменти – законів, справ військових, справ цивільних і духовних, державної економіки. До компетенції Державної Ради належали: усі питання, що потребували нового законодавчого оформлення, нових статутів та установ; внесення змін до попередніх законодавчих та підзаконних актів, роз'яснення їх змісту; визначення заходів держави у разі настання надзвичайних ситуацій; оголошення війни, заключення миру та інші супутні питання; розгляд річних державних бюджетів та надзвичайних фінансових заходів; звіти міністерств.
- ❖ **Вище військове управління** [Зябловский, 1842, с. 69 – 79], яке включало у себе:
  - *Головний штаб при Його імператорській величності*. Складався з військового міністра, генерального фельдцехмейстра, генерал-інспектора інженерної частини, генерал-квартирмейстра, чергового генерала, командувача імператорською головною квартирою, начальника імператорської похідної канцелярії, генерал- та флігель-ад'ютантів, генералів імператорської свити, головного по армії медичного інспектора, коменданта головної квартири, інспектора госпіталів, генерал-вагенмейстера, оберсвятика. Особи, що входили до Головного штабу Його імператорської величності, знаходились у службовому підпорядкуванні військовому міністру.
  - *Військове міністерство* на чолі з військовим міністром. В безпосередньому управлінні військового міністра знаходились департаменти генерального штабу, інспекторський, медичний, військових поселень, справ у військово-навчальних закладах, справ військово-кіннозаводського управління, аудиторський, а також військово-вчений комітет. При міністерстві створювалась військова рада, що допомагала міністрові здійснювати управління роботою департаментів із суттєвою економічною складовою: артилерійського, інженерного, провіантського, комісаріатського (займався заготівлею амуніції, провіанту, фуражу для війська).
  - *Морський штаб Його імператорської величності* під безпосереднім управлінням начальника штабу. Через нього імператору доповідались

1. Адміністративний устрій та система управління

питання, що стосувались військово-морських сил, а також передавались виконавцям відповідні рішення, у тому числі морському міністру. До складу морського штабу входили департаменти генерал-гідрографа, інспекторський, аудиторський, морський вчений комітет, а також гвардійський флотський екіпаж, корпус штурманів, чини флотські (питання просування по службі – Ю.Б.), корпус корабельних інженерів, навчальний морський екіпаж, штурманська рота (колишнє училище штурманів), корабельна рота (колишнє корабельне училище).

- Морське міністерство на чолі з міністром. Його провідною функцією було складання щорічних кошторисів з утримання військово-морських сил та їх виконання через роботу відповідних департаментів, що входили до управлінь генерал-інтенданта – кораблебудівного, комісаріатського, артилерійського. Окремо діяли управління генерал-штаб-доктора флоту і департамент корабельних лісів. Для управління Чорноморським флотом окремо було засновано Головне управління Чорноморського флоту і портів під керівництвом головного командира. Останній, у разі необхідності, входив у стосунки з морським міністерством через посередництво начальника Головного морського штабу або самого імператора.
- ❖ **Правлячий Сенат** [Учреждение Правительствующего Сената // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. III, ст. 1 – 259, с. 1 – 47] - вищий орган державної влади, на який було покладено піклування про повсюдне дотримання законів, спостереження за збиранням податків, бюджетними витратами, «піклування про полегшення стану народного», дотримання «загального спокою й тиші» у державі, припинення усіляких протизаконних діянь у підлеглих йому органах влади. Головував на засіданнях Сенату імператор і лише його влада обмежувала владу Сенату. Для здійснення покладених на нього функцій, Сенат поділявся на вісім департаментів. Окрім того, при Сенаті була заснована Герольдія, на яку покладалось ведення достовірного обліку усіх дворян імперії, з'ясування їх походження та гербів, внесення у встановленому порядку до гербовника, видача дипломів на жалуванні достоїнства і патентів на чини, складання списків вакансій та представлень на кандидатів для їх заміщення, доповідання у Сенаті стосовно просування кандидатів у вищі чини.
- ❖ **Святіший Правлячий Синод** [Синоды // АУСЗРИ, с. 1023 – 1024]. До відома цього вищого органу управління належали справи церковні греко-руського віросповідання, порушення божественних законів та духовного стану і перш за все богохульства, чаклунства, а також розкольники, віщуни, шлюби між близькими родичами, розлучення та насильницькі пострижені у ченці. Синод за статусом своїм дорівнював цивільному Сенату. Духовними справами завідував обер-прокурор. У віданні Святішого Синоду знаходились комісія духовних училищ, московська контора, духовна цензура книг, єпархії трьох класів. До єпархій першо-

1. Адміністративний устрій та система управління

го класу в Україні належала тільки Київська, до другого класу єпархії Катеринославська, Чернігівська, Подільська, до єпархій третього класу відносились Полтавська, Волинсько-Житомирська, Слобідсько-Українська (з 1835 р. Харківська). Єпархіями першого класу керували митрополити, другого класу архієпископи, третього класу єпископи. Монастирі теж поділялись на три класи. Першими двома класами керували архімандрити, третім прості ігумени.

- ❖ **Комітет міністрів та державні міністерства.** Маніфестом Александра I від 8 вересня 1802 р. «для кращого управління державними справами» останні у виконавчій частині були поділені між кількома міністерствами на чолі з міністрами, котрих призначав сам імператор. У 1811 р. було прийнято загальне Положення про міністерства. На кінець першої половини ХІХ ст. усіх міністерств налічувалось дев'ять, а саме: імператорського двору, іноземних справ, військового, морського, фінансів, внутрішніх справ, народної освіти, юстиції, державних маєтностей. Окрім них існували урядові управління з правами міністерств – головне управління шляхів сполучення, головне поштове управління та головне управління державних рахунків. Дорадчим органом вищого управління при імператорові був Комітет міністрів.
- *Комітет міністрів* [Учреждение Комитета министров // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. II, ст. 1 – 53, с. 1 – 10]. Під безпосереднім керівництвом монарха міністри та їх заступники розглядали справи, що стосувались одразу кількох міністерств, які потребували нових законів, матеріали сенатських ревізій, призначення, звільнення, нагородження, догани місцевим адміністраторам.
Вище ми вже зупинялись на міністерствах військовому та морському. Для теми нашої роботи доцільно буде навести характеристику ще кількох міністерств.
- *Міністерство внутрішніх справ* [Учреждение Министерства внутренних дел // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1197 – 1375, с. 188 – 222] відало усіма установами, призначеними для збереження внутрішньої безпеки, мало турбуватись про розповсюдження землеробства в усіх його галузях, займалось публічними спорудами і колоніями іноземців, духовними справами «іноземних віросповідань». З цією метою була визначена його структура:
  - ✓ Департамент поліції виконавчої (кадрові питання, звітність, судова та карна поліція, земські повинності у зв'язку з військовими питаннями, статистика). Залежно від опікуваної території, поліція поділялась на земську, міську, губернську, державну. Земська або уїзна підпорядковувалась земському суду на чолі з капітаном-справником, міську очолював поліцмейстр або городничий, губернською поліцією завідувало гу-

1. Адміністративний устрій та система управління

бернське правління під керівництвом губернатора, а державною міністр внутрішніх справ;

- ✓ Департамент господарський (завідував питаннями продовольства, усіма міськими та сільськими «запасними магазинами», наказами суспільного догляду);
- ✓ Департамент державних маєтностей і громадських споруд (питання вдосконалення землеробства та інших галузей промисловості, окрім гірничої та соляної, зведення громадських споруд, заселення державних земель іноземними переселенцями);
- ✓ Департамент духовних справ «іноземних віросповідань» (наглядав за усіма іноземними християнськими церквами і сектами у Російській імперії відносно діяльності духовенства, охорони церковного майна, власності і капіталів церков, а також за справами діяльності громад ісламського, іудейського та інших віросповідань, визнаних у державі);
- ✓ Департамент медичний (нагляд за роботою казенних та приватних аптек, аптечних складів, карантинів і карантинних застав, розповсюдження щеплень від віспи, інструментальних заводів);
- ✓ Медична рада;
- ✓ Управління цивільного генерал-штаб-доктора;
- ✓ Медико-хірургічна академія (для підготовки юнацтва в усіх галузях медичних знань).
- Міністерство народної освіти [Учреждение Министерства народного просвещения // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1379 – 1452, с. 223 – 235] мало своїм завданням забезпечення виховання та навчання юнацтва у моральному та розумовому відношеннях, відання іншими питаннями, до цього причетними. Структура міністерства була наступною:
  - ✓ Департамент народної освіти (відав заснуванням та роботою навчальних закладів, встановленням кількості навчальних місць та штатами викладачів, забезпеченням навчальних закладів відповідною літературою і посібниками);
  - ✓ Цензура, що поділялась на внутрішню та іноземну і керувалась Статутом від 22 квітня 1828 р. Мала своїм завданням розгляд творів словесності, науки та мистецтв, призначених для видання у межах держави через книгодрукування, гравірування чи літографію, а серед привезених з закордону розповсюдження тільки тих, що не містили у собі матеріалів, спрямованих на підрив державної православної церкви, самодержавства, не ображали благопристойність та моральні устої суспільства, або наклепницьки паплюжили гідність окремих осіб. Внутрішня цензура покладалась на комітети, створювані при університетах, або на окремих цензорів за відсутності університетів. Цензура іноземна була зосереджена у спеціальних цензурних комітетах при міністерстві освіти у Ризі, Вільно та Одесі. Нагляд за діяльністю органів цензури було покла-

1. Адміністративний устрій та система управління

дено на головне управління цензури під головуванням міністра народної освіти;

- ✓ Імператорська Академія Наук, що мала завданням розширювати межі людських знань, вдосконалювати окремі науки. За напрямками діяльності поділялась на три «класи»-відділення – фізико-математичних наук; природничих наук; політичних, історичних та філологічних наук;
- ✓ Імператорська Російська Академія, що мала своїм завданням очищення та збагачення російської мови;
- ✓ Головне управління навчальними закладами на чолі з міністром освіти, що складалось з попечителів університетів та їх округів, інших осіб, визначених імператором;
- ✓ Головний педагогічний інститут, заснований з метою підготовки вчителів та професорів для навчальних закладів Міністерства народної освіти;
- ✓ Навчальні округи, котрі опікувались справами народної освіти у кількох сусідніх губерніях. Їх очолювали попечителі, які представляли управління закладів освіти свого міністерства і діяли разом з опікунськими радами та окружними інспекторами, а також дирекціями народних училищ, губернськими та уїзними училищними радами. На середину XIX ст. таких округів у Російській імперії було 11, а навчальні заклади українських губерній після 1839 р. відносились до трьох округів – Харківського (Харківська губ.), Київського (Полтавська, Чернігівська, Київська, Волинська, Подільська губ.), Одеського (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губ.);
- ✓ Імператорська публічна бібліотека, ризьке товариство словесності, імператорське мінералогічне товариство, Санкт-Петербурзьке фармацевтичне товариство, Рум'янцівський музей.
- Головне начальство над поштовим департаментом [Учреждение Главного управления почт // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1638 – 1668, с. 263 – 273] мало своїм призначенням піклування за утриманням та знаходженням у справності поштових коней і зайнятих на службі людей, правильною доставкою усіх відправлень, спостереження за недозволеним листуванням, діяло під керівництвом «головноначальствующого» і поділялось на окремі «начальства»:
- ✓ Рада при «головноначальствующому» для розгляду найважливіших справ відомства;
- ✓ Поштовий департамент, що здійснював управління усіма поштовими конторами губернськими, належними до столичних поштамтів Санкт-Петербурзького та московського, обласними, прикордонними, у Молдавії, Валахії та Константинополі. Уїзні поштові контори діяли під керівництвом губернських, обласних або столичних поштамтів. Для кращого нагляду за поштовими справами територія імперії була поділена на 11 округів.

1. Адміністративний устрій та система управління

- Міністерство фінансів [Учреждение Министерства финансов // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. IV, ст. 384 – 757, с. 52 – 113]. На нього покладалось управління державними доходами і видатками. Найважливішими підрозділами міністерства були:
  - ✓ Департамент державних маєтностей, котрий відав казенними селянами, орендними і «старостинськими» маєтностями, казенними винокурнями, оброчними статтями, млинами, риболовлями і т.п. У його віданні знаходились також лісничий інститут і губернські лісничі. З 1840 р. його замінило окреме Міністерство державних маєтностей з тими самими функціями.
  - ✓ Департамент гірничих та соляних справ, який наглядав за видобуванням мінералів і металів, роботою монетного двору, казенних і приватних заводів, соляних промислів, розподілом запасів солі у державі;
  - ✓ Департамент різних податків і зборів;
  - ✓ Департамент зовнішньої торгівлі, який займався зовнішніми торговельними відносинами, управлінням митною справою, для чого територія імперії була поділена на 18 митних округів. Прикордонні митниці в українських губерніях були віднесені до таких територіальних підрозділів: 7-й Гродненський округ (Устилузька митниця 2-го класу у Волинській губ.); 8-й Радзівілівський округ (митниці Радзівілівська 1-го класу нескладська, Бердичівська 1-го класу складська, Дружкопільська та Волочиська 5-го класу, Ісаковецька та Гусятинська 1-го класу нескладські. Перші чотири знаходились у Волинській губ., а остання у Подільській губ. У 1846 р. Бердичів було передано до складу Київської губ.); 9-й Одеський округ в Херсонській губернії (митниці Одеська портова 1-го класу складська, Євпаторійська 2-го класу із заставами, Балаклавська, Ялтинська, Севастопольська);
  - ✓ Департамент мануфактур та внутрішньої торгівлі займався збиранням інформації про фабрики і заводи, кількість їх виробів, внутрішнє споживання та надлишки у торгівлі, про ярмарки та рух товарів на них і т.п.;
  - ✓ Департамент державного казначейства, який відповідав за розподіл державних фінансів і контроль за ними через державне казначейство;
  - ✓ Державний комерційний банк, призначений для кредитування купецтва під заставу товарів або під облік векселів. Приймав також депозити під відсотки від приватних осіб, здійснював трансферти;
  - ✓ Державний позиковий банк;
  - ✓ Державний асигнаційний банк, призначений для випуску і зберігання державних цінних паперів;
  - ✓ Державна комісія з погашення боргів, на що кожного року окремо від бюджету спрямовувалось 30 млн. руб. з доходів державних маєтностей.

1. Адміністративний устрій та система управління

- Головне управління ревізії державних рахунків [Учреждение Государственного контроля // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1669 – 1904, с. 273 – 307] займалось перевіркою та ревізією надходжень і видатків усіх казенних коштів і капіталів, наглядом за їх рухом.
- Головне управління шляхів сполучення [Учреждение Главного управления путей сообщений и публичных зданий // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1453 – 1637, с. 235 – 262] мало своїм завданням управління внутрішніми водними та сухопутними сполученнями. До нього входили:
  - ✓ Рада шляхів сполучення для розгляду усіх питань, що стосувались шляхів сполучення та узгодження проектів;
  - ✓ Департамент шляхів сполучення з відділеннями гідравлічних споруд, облаштування доріг, поліції судноплавства, рахунковим та казначейським, контрольним;
  - ✓ «Окремі по різних місцях роботи», пов'язанні з покращенням попередніх робіт, закінченням розпочатих, дослідними роботами з проектування нових шляхів;
  - ✓ Інститут корпусу інженерів шляхів сполучення для підготовки фахівців у галузі;
  - ✓ Кондукторська школа для підготовки майстрів з проведення шляхобудівельних робіт;
  - ✓ Училище цивільних інженерів для підготовки чиновників з утримання, ремонту і облаштування доріг і мостів, що знаходились у цивільному підпорядкуванні;
  - ✓ 10 округів губерній із своїми «начальствами». Розподіл українських губерній за округами департаменту шляхів сполучення було здійснено наступним чином: 4-й округ – більша частина Харківської та Катеринославської губ., Таврійська губ.; 5-й округ - Чернігівська, Київська, Полтавська, Подільська, Херсонська губ., частини Харківської та Катеринославської губ., система рік Дніпра з притоками Десною та Сожем, Південний Буг, Дністер, роботи на дніпровських порогах; 6-й округ – частина Київської губ., Волинська губ., система рік Німан, Прип'ять з притоками, Огінський канал.
- Міністерство юстиції [Учреждение Министерства юстиции // СЗРИ, т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1905 – 1944, с. 307 – 315]. У віданні його знаходились:
  - ✓ Департамент міністра юстиції;
  - ✓ Юстицьколегія ліфляндських, естляндських та курляндських справ;
  - ✓ Державний санкт-петербурзький архів;
  - ✓ Державний московський архів;
  - ✓ Вотчинний архів;
  - ✓ Межова канцелярія.

1. Адміністративний устрій та система управління

1.2.2. Органи місцевого управління

- Управління губерніями Російської імперії доручалось цивільному губернатору, або генерал-губернатору, або військовому губернатору переважно у прикордонних губерніях, де знаходились значні військові контингенти, який одночасно здійснював керівництво військовими та цивільними справами [Общее образование управления в губерниях // СЗРИ, т. II, ч. I, кн. I, ст. 1 – 286, с. 1 – 51; Учреждение властей и мест губернских // СЗРИ, т. II, ч. I, кн. II, ст. 287 – 2489, с. 51 – 486; Арсеньев, 1848, с. 119 – 123; ГРИ, с. 8 – 9, 19, 28, 33; Романовский, 1911, с. 352 – 363, 416 – 442; Грабовский, 1912, с. 133 – 134; ИГУ, с. 128 – 133, 136 – 137; Бармак, 2016, с. 293 – 372].
- ❖ **Генерал-губернатор** керував двома-трьома губерніями і був вищою посадовою особою в краї, призначеною імператором за власною прихильністю. На відміну від губернатора, він мав право звертатись безпосередньо до монарха і від нього напряду одержувати доручення, контролювати зносини губернатора з вищими державними інстанціями у надзвичайних ситуаціях. Усі нововведення в губернії потребували погодження з генерал-губернатором, як і представлення чиновників до відзнак і нагород. Він мав при собі канцелярію та чиновників для особливих доручень [Учреждение властей и мест губернских. Генерал-губернатор // СЗРИ, т. II, ч. I, кн. II, ст. 294 – 350, с. 52 – 61]. Українські губернії входили до складу трьох генерал-губернаторств - Київського, Волинського і Подільського; Чернігівського, Полтавського і Харківського; Новоросійського (Катеринославська, Таврійська і Херсонська губ.).
- ❖ **Губернатор**, як вища посадова особа в губернії, призначався імператором за поданням міністра внутрішніх справ, здійснював адміністративні та поліційні функції у губернії. Оскільки поліція була виконавчим органом усіх місцевих установ, незалежно від міністерської підпорядкованості, губернатор наглядав за відповідним виконанням законних вимог цих установ. Він головував у ряді місцевих колегіальних органів змішаного складу з військових, питних, фабричних, земських, міських питань та ін. Його обов'язками було також опікування правами дворянства та інших станів, забезпечення населення продовольством, питаннями охорони здоров'я, громадського догляду, суспільного порядку і спокою, нагляду за іноземцями, встановлення опіки над божевільними та дворянами-марнотратами і багато іншого. Губернатор мав свою канцелярію і штат чиновників для особливих доручень. Другою посадовою особою після губернатора був *віце-губернатор*, котрий одночасно головував у Губернському правлінні. На третій сходинці адміністративної ієрархії знаходились *губернські провідники дворянства*, котрі обирались збора-

1. Адміністративний устрій та система управління

ми дворянства на трирічний термін і затверджувались імператором за поданням Міністерства внутрішніх справ. Свої функції очільники губернії здійснювали на пряму та через відповідні установи (присутні місця) трьох рівнів – губернського, уїзного, міського [Учреждение властей и мест губернских. Губернатор // СЗРИ, т. II, ч. I, кн. II, ст. 351 – 713, с. 61 – 165].

❖ Губернські присутні місця.

- Губернське правління - вищий орган управління губернією, безпосередньо підпорядкований Сенату та Міністерству внутрішніх справ, звідки здійснювалось керівництво губернією від імені імператора, оголошувались закони, укази, накази вищих органів державної влади, забезпечувався нагляд за дотриманням законності у діях місцевої влади, у якому контролювалось ведення поточних справ. У віданні правління знаходилась поліція, питання охорони здоров'я, продовольства, торгівлі, промисловості, будівництва, шляхів сполучення, податків, нагляду за чиновниками і т.п. [Общее учреждение Губернских правлений // Там само, ст. 714 – 1016, с. 166 – 236]
- Казенна палата наглядала за домобудівництвом та казенними справами у губернії, а саме кількістю та рухом населення, використанням казенних коштів, збиранням податків та їх збереженням, соляними справами, винними відкупам та підрядами. Уїзні скарбники підпорядковувались Казенній палаті [Общее учреждение Казенных палат // Там само, ст. 1017 – 2012, с. 236 – 272].
- Палата карного суду. До її відома належали справи у карних злочинах та розслідування посадових злочинів у губернії. Карні справи, пов'язані із позбавленням засудженого життя або честі, вносились з підпорядкованих установ без апеляції на прямий розгляд палати [Общее учреждение губернских судебных мест. Палаты уголовного и гражданского суда // Там само, ст. 2373 – 2437, с. 474 – 485].
- Палата цивільного суду відала апеляційними питаннями у цивільних справах.
- Приказ громадського догляду мав здійснювати піклування щодо створення сирітських будинків, лікарень, богадільнь для літніх і немічних людей, будинків для божевільних, робітних домів для осіб обох статей за рахунок коштів спеціальної статті бюджету та пожертвувань.
- Совісний суд приймав до розгляду окремі справи, що супроводжувались особливими обставинами (малолітство або обмежена дієздатність підсудних і т.п.), передбачали можливість примирення сторін і складався з судді та шести засідателів (по два від дворянського, міського та сільського станів). Цей суд мав користуватись принципами людяності, шанування особистої гідності, «природної справедливості». Ініціаторами розгляду справ у такому суді могло бути Губернське правління, нижча ін-

1. Адміністративний устрій та система управління

станція або приватні особи за відповідними заявами [Учреждение Советного суда // Там само, ст. 2438 – 2462, с. 486 – 498].

- Правління губерньського провідника дворянських справ. У ньому проходили засідання губерньського провідника дворянства разом з уїзними дворянськими депутатами. Тут складали родовідні книги, розглядали докази приналежності до шляхетного дворянства з метою внесення у родовідну книгу.
- ❖ Уїзні присутні місця [Учреждение властей и мест уездных // СЗРИ, т. II, ч. I, кн. III, ст. 2509 – 4094, с. 499 – 786].
- Уїзний суд призначався для здійснення в уїздах правосуддя, як карного, так і цивільного, реєстрації права земельної власності. Знаходився у віданні Губерньського правління і палат [Учреждение уездных судов и дворянских опеков // Там само, ст. 4013 – 4061, с. 771 – 781].
- Дворянська опіка при уїзному суді доглядала за дворянськими неповнолітніми сиротами та їх маєтками, удовами та їх справами. Дворянські опіки були складовою дворянських депутатських зібрань. Опіки запроваджувались над поміщицькими маєтками малолітніх власників, за наявності неоплатних боргів державним кредитним установам і приватним особам, у разі суперечки між спадкоємцями чи розжалування дворян у рядові.
- Уїзне казначейство забезпечувало збирання казенних податків в уїзді, інформувало про це Казенну палату та уїзний суд для зиску нестачі [Уездные казначейства // Там само, ст. 2799 – 2968, с. 573 – 605].
- Земський суд. У його віданні знаходилась земська поліція, нагляд за виконанням законів, виконання рішень Губерньського правління, палат та уїзного суду. Знаходився у прямому віданні Губерньського правління. Наглядав за цінами на хліб та інші продукти, слідкував за тим, щоб ніхто не приховував біглих селян, відав шляхами, мостами та іншими питаннями [Общее учреждение земской полиции // Там само, ст. 2509 – 2798, с. 499 – 573].
- Сільські прикази та земські ізби створювались у сільських поселеннях для розгляду питань, що стосувались жителів тієї місцевості. Мали своїм обов'язком доводити до селян зміст нормативних рішень вищих інстанцій, слідкувати за справним веденням домашнього господарства, відправленням занять землеробством і тваринництвом, дотриманням спокою і доброчинності у волості.
- ❖ Міські присутні місця [Учреждение властей и мест городских // СЗРИ, т. II, ч. I, кн. IV, ст. 4095 – 4565, с. 787 – 879; Общие учреждения городского общественного управления // Там само, ст. 4428 – 4565, с. – 855 – 879].
- Міська поліція наглядала за збереженням у містах благочинності, доброчинності і громадського порядку, маючи права, подібні до земської

1. Адміністративний устрій та система управління

поліції [Общее учреждение городской полиции // Там само, ст.4105 – 4180, с. 787 – 805].

- Міський магістрат діяв у містах із збереженням виборних від купецтва бургомістрів і ратманів. Магістрат мав повноваження розглядати судові справи на рівні суду уїзного, реєстрував акти купівлі-продажу нерухомості та землі у місті [Магистраты и ратуши // Там само, ст. 4525 – 4542, с. 874 – 877].
- Ратуша виконувала ті ж самі функції, що й міський магістрат, але у посаді (містечку).
- Шестигласна міська дума. До неї входили міський голова, гласні, обрані від дійсних міських обивателів, гільдій, цехів, іноземних гостей, почесних громадян та посадських. Міська дума піклувалась забезпеченням мешканців продуктами харчування та іншими необхідними товарами, підтриманням порядку та громадського спокою, не втручаючись у судові справи магістрату і ратуші [Городская Дума шестигласная // Там само, ст. 4431 – 4449, с. 856 – 861].
- Торговий словесний суд в усній формі без ведення протоколу розглядав цивільні справи у своєму місті з метою примирення сторін на їх усне прохання. Слухання тривали не більше трьох днів під загрозою штрафу [Торговый словесный суд // Там само, ст. 4543 – 4559, с. 877 – 879].

1.3. Система регіонального управління Правобережною Україною

- Губернії Правобережної України з 1842 р. мали однаковий адміністративний устрій з іншими російськими губерніями. Вони управлялись у відповідності до загальноросійського законодавства, зберігаючи разом з іншими західними губерніями особливі права на винокуріння. Три Правобережні губернії з 1832 р. утворювали Київське, Подільське і Волинське генерал-губернаторство на чолі з військовим губернатором Київським і генерал-губернатором Подільським та Волинським, цивільними губернаторами у кожній губернії. Беручи до уваги численність і складність обов'язків начальників губерній [Шандра, 2005, с. 272 – 276], не можна не дивуватись надзвичайній плинності кадрів вищих очільників Південно-Західного краю (Додаток, табл. 1), наділених імператором особистою довірою та широкими повноваженнями. Від кінця XVIII ст. і до початку Кримської війни на вищих управлінських посадах Правобережжя побувало 108 осіб. З них виконували обов'язки протягом 1 року – 28, протягом 2-х років – 11, 3-х років – 13, 4-х років – 10, 5-ти років – 3, 6-ти років – 2, 7-ми років – 1, 8-ми років – 5, 9-ти років – 1, 10-ти років – 3, більше 10-ти років – 3. Найбільшою була плинність губернаторів у Подільській губернії. Найдовше на своїх посадах перебували Київ-

1. Адміністративний устрій та система управління

ський військовий губернатор, Подільський та Волинський генерал-губернатор, герой Бородинської битви Дмитро Гаврилович Бібіков (1837 - 1852) [Там само, с. 277 – 288] і губернатор Київський Іван Іванович Фундуклей (1839 - 1852) [ГРИ, с. 19 – 21, 82 – 83, 134 – 136; 221 – 222].

- **Київська губернія** була поділена на 12 уїздів (табл.1.9.), більшість з яких мали по 3 стани, окрім Київського (4) і Радомишльського (5). При кожному земському суді під началом уїзного справника знаходились 17 чоловік розсильної команди, з котрих по двоє перебували в усіх адміністративних станах. В губернії було 12 міст, 99 містечок, 1.109 сіл, 800 присілків та хуторів. В містах губернії налічувалось 381 кам'яний і 16.162 дерев'яних будинків. Більшість містечок та сіл були значними за розмірами і містили від 50 до 200 і більше дворів. На 1851 р. тут проживало 1.636.839 осіб (табл.1.8.) [ВСО, 1848, с. 2 – 6, 85 – 87]. Київська губернія мала типову для інших подібних утворень організацію управління [АК, 1864, с. 4 – 127; ГПРИ, 1861, с. 391 – 488], що дублювалась на Волині і Поділлі лише з деякими незначними особливостями. Опишемо її більш детально, як типовий приклад структури і складу регіонального адміністративного механізму Російської імперії середини XIX ст., об'єднавши елементи у чотири групи за їх підпорядкованістю.

1.3.1. Цивільне відомство губернського управління

- Управління Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора у складі: генерал-губернатор, правитель його канцелярії, 3 секретарі, 6 помічників секретарів, 2 перекладачі, 6 чиновників з особливих доручень, чиновник з особливих доручень у справах євреїв.
- Управління Київського військового губернатора, що керував і цивільною частиною: військовий губернатор, керуючий і цивільною частиною, його ад'ютант, 2 старших чиновники для особливих доручень, 3 молодших чиновників для особливих доручень.
- Канцелярія губернатора: секретар, 2 столоначальники, 2 помічника столоначальників.
- Губернське правління: голова – начальник губернії, заступник віце-губернатор. До нього відносились:
  - ✓ Поліційне відділення: начальник, 3 столоначальники з помічниками.
  - ✓ Слідче відділення: начальник, 3 столоначальники з помічниками.
  - ✓ Господарче відділення: начальник, 3 столоначальники, один з них одночасно і бухгалтер, їх помічники.
  - ✓ Земське відділення: начальник, постійний член відділення від земств, 2 столоначальники з помічниками, бухгалтер і його помічник.
  - ✓ Лікарське відділення: інспектор, оператор (хірург), акушер, столоначальник з помічником.

1. Адміністративний устрій та система управління

- ✓ Будівельне відділення: начальник (інженер обер-офіцер), губернський архітектор, столоначальник з помічником, старший архітектор з помічником, старший міський архітектор з помічником, виконавець робіт у Києві, кресляр; особливий і газетний стіл – керуючий столами, столоначальник особливого столу з 2-ма помічниками, столоначальник газетного столу, секретар присутнього місця, його помічник і перекладач, регістратор управління з 6-ма помічниками, архіваріус з 2-ма помічниками, скарбник з 2-ма помічниками, езекутор з помічником.
- ✓ Губернська креслярня: губернський землемір, 2 особливих кресляра, 12 уїзних землемірів.
- ✓ Губернський статистичний комітет: голова – начальник губернії, його помічник (як правило професор університету св. Володимира), секретар; безумовні члени – губернський провідник дворянства, віце-губернатор, голова Казенної палати, голова карної палати, керуючий палатою державних маєтностей, губернський поштмейстер, інженер-полковник, інспектор лікарської управи, член духовної консисторії, настоятель римо-католицької церкви, пастор лютеранської церкви, міський голова, старший поліцмейстер; 9 дійсних членів, 10 почесних членів.
- ✓ Губернський комітет піклувального товариства про в'язниці: 3 віцепрезиденти (митрополит київський і галицький, генерал-губернатор, губернатор), 15 директорів (10 за посадою в системі губернського управління, 5 від громадськості), канцелярія комітету, що складалась з секретаря та бухгалтера; уїзні відділення комітету, кожне у складі уїзного провідника дворянства, уїзного скарбника, доглядача сільських запасних магазинів (складів на випадок стихійного лиха та голоду), уїзного стряпчого, уїзного судді, протоієрея, міського голови уїзного міста.
- *Богоугодні та благочинні заклади.* До них належали:
- ✓ Товариство для допомоги бідним: голова (дружина губернатора), віце-голова (дружина віце-губернатора), 8 піклувальниць та піклувальників частин міста Києва, 9 піклувальниць та піклувальників богоугодних закладів (дому Сулими, печерського будинку для бідних, подільського будинку для бідних, єврейської лікарні), 4 медики, скарбник і секретар.
- ✓ Київське губернське опікування дитячих притулків: голова – начальник губернії, піклувальниця притулків, її помічниця, постійний член митрополит київський і галицький, 11 почесних членів, 5 дійсних членів (губернський провідник дворянства, віце-губернатор, управляючий палати державних маєтностей, міський київський голова, управляючий справами опікування дитячими притулками).
- ✓ Приказ громадського догляду: голова – начальник губернії, секретар, контролер, бухгалтер, старший і молодший помічники бухгалтера, 3 столоначальники, реєстратор; при закладах у Києві - наглядач киево-кирилівських закладів, його помічник, письменоводитель, економ, лікарі

1. Адміністративний устрій та система управління

(старший лікар, 3 ординатори, завідувач аптекою, провізор, помічник провізора); у сирітському будинку – наглядач, учитель, наглядач київських виправних закладів; у губернії підвідомчі приказу місця – уїзні лікарні на чолі з їх наглядачами.

- Камера губерньського прокурора у складі: прокурор, губерньських казенних справ стряпчий, губерньський карних справ стряпчий, письмоводитель.
- Казенна палата: голова, 4 члени, секретар, протоколіст, журналіст, ексекутор, архіваріус, чиновник особливих доручень. Включала у себе:
  - ✓ Контрольне відділення: 7 контролерів та 8 їх помічників.
  - ✓ Відділення казначейства: 3 столоначальники з помічниками, контролер, 2 помічники контролера, 2 бухгалтери з 3-ма помічниками.
  - ✓ Ревізійне відділення: 2 столоначальники з 3-ма помічниками, 2 бухгалтери з помічниками.
- Палата державних маєтностей: керуючий палатою, радники господарського та контрольного відділень, загальний асесор, асесор судового відділення; з лісничої частини – київський губерньський лісничий, 2 лісних ревізори, землемір лісничого відділення; завідуючий люстрацією губернії, 3 діловиконавця по відділеннях; 3 столоначальники господарського відділення та їх помічники; 3 бухгалтери (по одному на кожен стіл), 2 контролери; 2 чиновники особливих доручень для нагляду за порядком у громадах, губерньський лікар, 2 цивільних інженери, стряпчий палати, скарбник та ексекутор, журналіст, архіваріус, старший ветеринарний лікар, чиновник особливих доручень при палаті. Для управління державними селянами, при київській палаті державних маєтностей знаходились спеціальні підрозділи, а саме:
  - ✓ Сквирське окружне управління, у віданні якого знаходились казенні селяни уїздів Сквирського, Уманського, Таращанського, Бердичівського і Липовецького.
  - ✓ Черкаське окружне управління, якому належало управління селянами уїздів Черкаського, Чигиринського, Звенигородського, Канівського.
  - ✓ Київське окружне управління для державних селян уїздів Київського, Радомишльського та Васильківського. Кожне з таких управлінь поділялось на сільські громади. Керував управлінням начальник з 2-ма помічниками, у штаті були також письмоводитель і старший лікар.
  - ✓ При палаті знаходились також лісничі 2-х київських, васильківського, 3-х радомишльських, бердичівського, черкаського і звенигородського казенних лісництв.
- Палата карного суду на чолі з головою. До неї належали 4 засідателі (від уряду, дворянства і 2 від купецтва), 2 секретарі, 3 старші столоначальники, 4 молодші столоначальники, 2 перекладачі.

1. Адміністративний устрій та система управління

- Палата цивільного суду у складі голови, товариша голови, 4-х засідателів, секретаря, 7 столоначальників, скарбника та архіваріуса.
- Київська контора Державного комерційного банку, до якої входили управитель, 3 директори, головний і молодший бухгалтери, контролер, касир, ексектор, лікар, 10 помічників бухгалтерів, 4 помічники касирів.
- Дворянське депутатське зібрання, справами якого займались губернський провідник дворянства, 6 депутатів від дворянства, секретар губернського провідника дворянства, секретар губернського дворянського зібрання, протоколіст, архіваріус, регістратор, перекладач, 3 столоначальники і один їх помічник.
- Київська губернська поштова контора у складі губернського поштмейстера, його помічника, контролера і бухгалтера, 3-х експедиторів, «сортувальника газетної операції», по одному приймальнику у київських подільському та печерському відділеннях. В уїздах діяли відповідні поштові контори у складі поштмейстера та його помічника.
- Губернське питейно-акцизне управління, до штату якого входили управитель, його помічник, старший і молодший ревізори, секретар, бухгалтер з 2-ма помічниками. Управлінню були підвідомчі 10 територіальних округів на чолі з окружним начальником, 4-ма старшими і 2-ма молодшими наглядачами.
- Київські арештантські роти: 2 командири рот, 2 субалтерн-офіцери, 2 поручика.
- Уїзні підвідомчі губернському правлінню місця:
  - ✓ Уїзний провідник дворянства з секретарем та канцелярією.
  - ✓ Уїзний суд в складі: судді, 4-х засідателів (інколи з додаванням засідателя від євреїв), 2-х секретарів, 2-х столоначальників, 6-ти судових слідчих.
  - ✓ Дворянська опіка з штатним письмоводителем.
- Міська поліція, що складалась зі старшого і молодшого поліцмейстерів, пристава у цивільних справах, пристава у карних справах, ексектора, 5-х столоначальників з 4-ма помічниками, 5-х письмоводителів, 10 «приватних» приставів (по 1 – 2 до кожного району міста), 2-х приставів у слідчих справах, 20-ти кварталних наглядачів, наглядача київського тюремного замка.
- Пожежна команда (бранд-майор та 4 брандмейстери).
- Міський магістрат: 2 бургомістри, 4 ратмани, секретар, 2 столоначальники, протоколіст, архіваріус, регістратор.
- Міська дума на чолі з міським головою, 6 засідателів (4 від купців, по одному від громадян та міщан), секретар.
- Квартирна комісія: голова – поліцмейстер, 2 депутати від дворян, письмоводитель, 3 міські лікарі (в кожному уїзному місті своя з додаванням по 1 засідателю від євреїв).

1. Адміністративний устрій та система управління

- Уїзне поліційне управління: уїзний справник з помічником, старший за-сідатель, секретар, 2 столоначальники, регістратор, 2 – 4 станових прис-тавів (в кожному уїзному місті своє).
- Уїзне казначейство: скарбник з 2-ма помічниками, 2 бухгалтери з 4-ма помічниками, журналіст.

1.3.2. Навчальне відомство

- Київський навчальний округ, до якого належали:
  - ✓ Управління округом: піклувальник округу, його помічник, окружний інспектор, член ради піклувальника з управління фондушами, чиновник з особливих доручень, архітектор, управитель канцелярії, 3 столоначальники з помічниками.
  - ✓ Київський цензурний комітет: голова, цензор, цензор єврейських творів, секретар комітету.
  - ✓ Університет св. Володимира: ректор, проректор.
По факультетах:
    - Історико-філологічний - декан, 4 ординарних професори, 2 екстраорди-нарних професори, 2 ад'юнкти, 4 лектори з іноземних мов;
    - Фізико-математичний - декан, 7 ординарних професорів, 2 екстраорди-нарних професори, ад'юнкт;
    - Юридичний факультет - декан, 2 ординарних професори, 5 екстраорди-нарних професорів;
    - Медичний факультет - декан, 9 ординарних професорів, екстраордина-рний професор, ад'юнкт, прозектор анатомії, помічник директора хірур-гічної клініки, помічник директора акушерської клініки, асистенти те-рапевтичної та акушерської клінік.
- Окрім того у штаті знаходився професор богослов'я, настоятель уні-верситетської православної церкви у ранзі професора богослов'я, хра-нитель мінц-кабінету і завідувач музею витончених мистецтв, консерва-тор зоологічного кабінету, лаборант хімічної лабораторії, лаборант фармації, чиновник при проректорі з студентських справ, 3 чиновники у проректорських справах, секретар ради, бухгалтер і його помічник, скарбник, архіваріус та перекладач, ексекутор і староста університетсь-кої римо-католицької церкви, доглядач клініки та письменоводитель ме-дичного факультету, лікар університету, бібліотекар і завідувач центра-льного архіву стародавніх актів губерній Київської, Подільської і Во-линської, 4 помічники бібліотекара, секретар бібліотеки.
- ✓ Київська 1-а гімназія: піклувальник київських гімназій, директор гімна-зії, інспектор гімназії та благородного при ній пансіону, 8 старших вчи-телів, 3-є молодших вчителів, 5 вчителів паралельних класів, наглядач

1. Адміністративний устрій та система управління

за сторонніми учнями, бухгалтер; у благородному пансіоні - старший і 2 молодших кімнатних наглядачів, лікар, економ.

- ✓ Київська 2-а гімназія: почесний піклувальник, директор училищ київської губернії, інспектор гімназії, законовчителі православного, римокатолицького та євангелічно-лютеранського віросповідань, 8 старших вчителів, 5 молодших вчителів, 6 молодших вчителів паралельних класів, 3 наглядачі за сторонніми учнями, 3 наглядачі спільних учнівських квартир, письмоводитель дирекції, бухгалтер, лікар.
- ✓ Уїзні дворянські училища.
- ✓ Уїзні училища.
- ✓ Приходські училища.
- ✓ Казенні єврейські училища.
- ✓ Рада Київського інституту шляхетних дівчат.
- ✓ Училище графині Левашової.

1.3.3. Духовне відомство

- Його високосвятість член святішого Синоду митрополит київський і галицький; вікарій київської єпархії єпископ чигиринський.
- Київська духовна консисторія. Члени: ректор київської духовної академії, ректор київської духовної семінарії, кафедральний протоієрей, настоятель церкви св. Володимира Київського університету, протоієрей першого класу Києво-Флорівського жіночого монастиря, протоієрей Києво-Печерської Спасопреображенської церкви, протоієрей Києво-Софійського кафедрального собору, протоієрей Набережно-Ніколаївської церкви, секретар з помічником, 4 столоначальники, реєстратор, архіваріус, письмоводитель митрополита, архітектор київської єпархії, 4 духовні депутати у присутніх місцях Києва.
- Духовні правління (уїзний протоієрей, 2 - 3 священники, столоначальник) у 8-ми уїзних містах.
- Духовно-навчальне відомство:
  - ✓ Київська духовна академія: ректор, інспектор з помічником, секретар академічного правління з помічником, бібліотекар з помічником, лікар, економ; 7 ординарних професорів-магістрів, 2 екстраординарних професори, 9 бакалаврів-магістрів, 6 членів академічної конференції.
  - ✓ Духовно-цензурний комітет з 3-х членів та секретаря.
  - ✓ Київська духовна семінарія: ректор, інспектор, економ, секретар; 16 професорів-архімандритів, 3 викладачі.

1. Адміністративний устрій та система управління

1.3.4. Військове відомство

- Київський батальйон внутрішньої варти, що складався з 23 офіцерів, 1.062 нижніх чинів та уїзні інвалідні команди у кількості 14 офіцерів та 2.134 нижніх чинів. Своїх казарм батальйон не мав і жив на квартирах.
- Київський артилерійський округ, якому належали наступні гарнізон та підрозділи:
  - ✓ Бобруйський, що складався з двох рот, фортечного штату і місцевих артилерійських парків.
  - ✓ Київський з трьох рот і штату Київської цитаделі.
  - ✓ Шосткінський з двох рот при Шосткінському пороховому заводі Глухівського уїзду Чернігівської губернії.
  - ✓ Лабораторна 4-а рота, розташована разом з місцевими артилерійськими парками у київському передмісті Звіринець, половина якої у 1839 р. була переведена до Севастополя.
  - ✓ Місцеві артилерійські парки.
  - ✓ Облоговий артилерійський парк № 1 складався з управління, чотирьох облогових відділень, що квартирували у Києві і Тирасполі.
  - ✓ Артилерійська школа при Київському окружному управлінні, розташована в казармах київського артилерійського гарнізону, де у трьох класах проходили навчання 30 нижніх чинів.
  - ✓ Київський артилерійський арсенал, що був заснований у 1712 р. за указом Петра I на місці бувшого Вознесенського жіночого монастиря, переведеного на Поділ. У 1797 р. його перебудували за планом архітектора Растреллі. Пізніше у Києво-Печерській цитаделі було зведено цегляне триповерхове приміщення з паровими машинами для лиття гармат. На середину XIX ст. Київський арсенал забезпечував зброєю усі війська, що знаходились у південній смузі Російської імперії, та діючі війська на Кавказі. Нова вогнепальна зброя надходила сюди з Тули, а в самому арсеналі ремонтували ушкоджену. Тут знаходилось до 90.000 рушниць і штуцерів, величезні запаси холодної зброї для планової заміни несправного озброєння, формування нових частин, формування резервних запасів частин мирного штату. Окрім того, в арсеналі знаходились значні запаси заліза, міді, сталі, свинцю, олова і т.п. Дубового лісу тут знаходилось на 993 станини для 23 батарей, а вугілля за рік в арсеналі використовували 12.000 чвертей. Усі необхідні для роботи Київського арсеналу матеріали заготовляли через укладання підрядів, окрім міді та заліза, які надходили централізовано з уральських заводів. Ковальські і столярні роботи виконувались на окремому діловому дворі арсеналу в передмісті Києва, де щоденно працювало до 550 робітників, а токарні та свердлильні станки приводились у дію кінною машиною.

1. Адміністративний устрій та система управління

- *Управління Київського інженерного округу*, до якого входили київська і бобруйська інженерні команди, військово-робоча рота, 7 арештантських рот інженерного відомства.
- *Київські жандарми*, котрі адміністративно належали до 4-го округу Корпусу жандармів, штаб якого розміщувався у Вільно. У самому Києві знаходився жандармський штаб-офіцер Київської губернії зі своїм штабом, київська жандармська команда, що перебувала частково на міському, частково на військового міністерства утриманні. Окрім того у Києві квартирував штаб жандармського полку, який складався з двох дивізіонів по два ескадрони в кожному та одного запасного ескадрону. Другий ескадрон частинами розподілявся між гренадерським, 6-ма піхотними, 3-ма резервними і зведеним кавалерійським корпусами. У військовий час другий розділений дивізіон мав залишатись на своїх місцях, а штаб полку жандармів з 1-м дивізіоном та 5-м запасним ескадроном приєднувався до штабу діючої армії. Полк знаходився на забезпеченні військового відомства.
- *Військове поселення Київської губернії*, що складалось з двох кавалерійських округів та окремої волості. Воно керувалось начальником округів військового поселення Київської та Подільської губерній (м. Умань), начальниками п'яти адміністративних округів та окружними командами через окружні комітети. Окрім того, кожна волость скеровувалась волосним начальником через волосний комітет. Окрема волость та 5 волостей I і II округів, більша частина 2-ї волості II округу знаходились у Звенигородському уїзді. Окрім поселян, тут розташовувались непоселені нижні чини, приналежні до регулярних частин тимчасових робочих рот, рот інвалідів дійсної служби і нестройових. У кожному з двох округів знаходилось по одному лінійному полку у складі 8-ми ескадронів та окремо кінно-артилерійська бригада. Кантоністи округів об'єднувались в один дивізіон. При досягненні повноліття вони переводились до діючих військ.
- *Київський батальйон військових кантоністів* був своєрідним військовим навчальним закладом, у якому за штатом знаходилось 11 офіцерів та 1.402 кантоністи, а разом з тими, хто перебував у різних куточках губернії на вихованні батьків, 8.700 осіб. Окрім того, до відкриття у Києві кадетського корпусу (1851), сюди могли приймати на виховання і навчання до 50-ти дітей дворян та обер-офіцерів. Але перевага надавалась солдатським дітям, котрі записувались до підрозділу з дня народження і перебували у безпосередньому навчанні у віці від 7 до 19 років. Дворянські та офіцерські діти проходили навчання з 10 до 17 років. Здібні до військової служби кантоністи переводились у 16 років до навчальних карабінерських полків. Інших готували з нестройових спеціальностей топографів, кондукторів, фельдшерських помічників, писарів і т.п. Кан-

1. Адміністративний устрій та система управління

тоністів навчали Закону Божому, чистописанню, арифметиці, граматиці, геометрії, військовим справам, військово-карному законодавству, гарнізонній службі, малюванню і кресленню. В канікулярний час кантоністів виводили до літніх таборів і розташовували по квартирах у прилеглих до Києва селах. Тут вони проходили військове тренування, облаштували амуніцію, повторювали навчальний матеріал, а призначені до служби в корпусі топографів здійснювали відповідні зйомки на місцевості. Інспекція батальйону кантоністів відносилась до Департаменту військових поселень.

- Київський військовий госпіталь 4-го класу, де проходили лікування до 900 хворих і знаходились 265 осіб персоналу. При ньому діяла фельдшерська школа на 150 учнів з випуском 35 осіб щорічно переважно в армійські підрозділи.
  - Управління X-го округу шляхів сполучення в Києві, до якого належали губернії Київська, Волинська, Подільська і Бессарабська область. У віданні управління знаходились роботи на Александровській горі в Києві, проекти влаштування постійного мосту через Дніпро, Дніпровське судноплавство (1-ше відділення з двома дистанціями), Броварське шосе, розпочате будівництвом у 1847 році, шосе від Києва до Житомира, Києво-Брестське шосе. Нижні чини округу отримували харчове утримання зі складів, належних військовому відомству.
  - Штаб саперної бригади і Друга саперна школа у Києві. Батальйони бригади були розквартировані у Київському, Васильківському та Канівському уїздах. При штабі знаходилась саперна школа на 54 курсанти та 50 стажерів-юнкерів.
  - Київська комісаріатська комісія, що займалась тиловим забезпеченням військ.
  - Окремий полк караульної служби в Києві та його околицях. Щоденно для підтримання порядку в місті виділялось 500 рядових і 38 офіцерів, у київському гарнізоні 612 рядових і 37 офіцерів. Від київського караульного полку щоденно, окрім вихідних та святкових днів, додатково відряджалась команда у 150 солдат з офіцерами до Київського арсеналу для чистки та переноски рушниць. В уїзних містах караульну службу несли полки, чий штаби були тут розквартировані.
- Казенні доходи Київської губернії за різними статтями (табл. 1.10.) наприкінці 40-х років XIX ст. складали 2.036.840 руб. на рік [ВСО, 1848, 235 – 240, 243 – 253].
- **Волинська губернія** була наділена стандартною організацією губернського управління і поділена на 12 уїздів (табл. 1.9.), а кожен з них на 4 стани на чолі із становими приставами та їх помічниками. Окрім того, у Кременецькому уїзді в прикордонному місті Радзівілові знаходилось окреме поліційне управління. Державні маєтки поділялись на сільські

1. Адміністративний устрій та система управління

громади, об'єднані у 55 сільських управ. В губернії налічувались 12 штатних міст (губернське місто Житомир і 11 уїзних), з яких 6 належали поміщикам (Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Заслав, Острого, Дубно, Рівне), 150 містечок, 1.520 сіл, 1.858 присілоків та хуторів. У поселеннях знаходились 136.259 дворів, причому 788 населених пунктів мали 50 і більше дворів. У містах налічувалось 8.272 будинки, у тому числі 399 кам'яних. Загальна кількість населення губернії на 1851 р. становила 1.469.442 особи (табл. 1.8.). Навчальні заклади Волині знаходились у віданні Київського навчального округу (2 гімназії, 4 уїзні дворянські училища, 17 приходських цивільних училищ). Православна Волинська єпархія перебувала в управлінні архієпископа варшавського та новогеоргіївського, якому на допомогу призначався вікарієм єпископ острозький. Вона керувала волинською духовною консисторією у Житомирі, сімома духовними правліннями в уїздах, 58 благочинними (помічниками єпископів з нагляду за порядком у єпархії), наглядала за духовною освітою населення, маючи у віданні семінарію, приходське і 3 уїзні приходські училища. В Житомирі знаходилась також римокатолицька Луцько-Житомирська духовна консисторія. Гарнізонні війська, що перебували у Волинській губернії, (батальйон у Житомирі, інвалідні команди в уїзних містах і Почаївській лаврі, піші та кінні етапні команди) належали до VII округу корпусу внутрішньої стражі. Караульну службу у Житомирі несли щоденно 100 нижніх чинів і 8 офіцерів. В уїзних містах до караулу заступали по 20 – 25 військових, пости яких знаходились при тюрмах, продуктових складах, госпіталях, лікарнях, казначействах. Волинська губернія входила до IV округу Корпусу жандармів. У Житомирі перебував штаб-офіцер з ад'ютантом і командою у 30 нижніх чинів. В Старокостянтиніві, Кремінці, Дубно, Володимирі знаходились жандармські команди у складі офіцера та п'яти рядових. У Житомирі розміщувалось II відділення X округу Управління шляхів сполучення з двома дистанціями. Ділянка західного кордону губернії з боку царства Польського перебувала у віданні Гродненського митного округу, а частина кордону з боку Галичини належала до Радзивілівського митного округу. Постійні військові госпіталі знаходились в Житомирі та Луцьку, а тимчасовий у Клевані. Кожен з них був розрахований на 10 офіцерів і 300 нижніх чинів. Луцький і клеванський госпіталі перебували у віданні Брест-Литовської комісаріатської комісії, а житомирський Київської комісаріатської комісії. Казенні доходи по Волинській губернії у 1848 р. склали 2.380.219 руб. при видатках у 736.478 руб. (табл. 1.10.) [ВСО, 1850, с. 12 – 13, 70 – 72, 102 – 103, 124 – 125, Додаток с. 23 – 26, 31].

- **Подільська губернія.** Внутрішнє управління губернією здійснювали військовий губернатор м. Кам'янця і цивільний Подільський губернатор за сприяння губернського правління, якого урядова частина була підпо-

1. Адміністративний устрій та система управління

рядкована Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору в Києві. Інші аспекти зовнішнього підпорядкування управління Подільською губернією наведено у табл. 1.11. Губернія мала 12 уїздів (табл. 1.9.) з внутрішнім поділом кожного на 3 – 4 стани. Казенні маєтки поділялись на 4 округи (Вінницький, Ново-Ушицький, Брацлавський, Балтський) з поділом на сільські управи. Землі військових поселенців були поділені на 3 округи (III, IV, V) з квартирами округних начальників у Ладижині, Меджибожі та Саврані, а кожен округ мав по 3 волості. В подільських містах налічувалось 10.495 будинків, 565 з них були кам'яними. Станом на 1851 р. в губернії проживало 1.577.966 осіб (табл. 1.8.). Кам'янець-Подільський внутрішній гарнізонний батальйон налічував 508 нижніх чинів та 16 офіцерів. Командир батальйону одночасно був комендантом губернського міста і начальником усіх інвалідних та етапних команд губернії загальною чисельністю у 15 офіцерів та 1.539 нижніх чинів. Етапні будинки і в'язниці знаходились у 50 населених пунктах. У Кам'янці розташовувався губернський штаб корпусу жандармів, до якого були прикомандировані 3 офіцери і 27 нижніх чинів. При Кам'янецькому (на 10 офіцерів і 300 нижніх чинів із загальним штатом 27 осіб) і тульчинському (на 10 офіцерів і 150 нижніх чинів із загальним штатом 18 осіб) військових госпіталях перебували дві рухомі інвалідні команди загальною кількістю 237 чоловік. Прикордонну охорону по р. Збруч разом з прикордонною вартою волочиського, сатанівського, гусятинського, ярославського, поджиловського, завальського загонів несли військові патрулі, по 8 на кожному з прикордонних постів. На Гусятинській та Ісаковецькій митницях були виставлені окремі караули. Казенні доходи по губернії у 1846 р. склали 2.002.611 руб. (табл. 1.10) [ВСО, 1849, с. 4 – 10, Додаток с. 74 – 79, 90 – 91, 95 – 96, табл. 7].

1. Адміністративний устрій та система управління

Таблиця 1.1. Київська губернія за табелем 1708 р. [Арсен'єв, 1848, с. 62]

Міста					
1	Київ	20	Городне	39	Хотмизький
2	Переяслав	21	Суджа	40	Красний Кут
3	Чернігів	22	Лебедин	41	Карпов
4	Ніжин	23	Миропіль	42	Колонтаїв
5	Новобогородицький	24	Село Віна	43	Обоянь
6	Сергіївський	25	Білопілля	44	Коломак
7	Кам'яний Затон	26	Вільшанка	45	Харків
8	Білгород	27	Севськ	46	Валки
9	Ахтирка	28	Курськ	47	Салтів
10	Богодухів	29	Мценськ	48	Яблонов
11	Мурафа	30	Путивль	49	Короча
12	Сінне	31	Карачаїв	50	Нежегольськ
13	Болхов	32	Кроми	51	Старий Оскол
14	Суми	33	Рильськ	52	Лівни
15	Краснопілля	34	Брянськ	53	Трубчевськ
16	Межирічі	35	Орел	54	Белєв
17	Золочів	36	Новосиль	55	Болховець
18	Буромля	37	Олешня		
19	Рублівка	38	Вільний		

Таблиця 1.2. Київська губернія за табелем 1719 р. [Там само, с. 70 – 71]

Провінції	Міста та уїзди	К-ть дворів	Провінції	Міста та уїзди	К-ть дворів
Білгородська	Білгород	2.728	Орловська	Орел	4.669
	Обоянь	2.268		Мценськ	2.102
	Суджа	671		Новосил	1.953
	Валуїки	1.241		Чернь	916
	Чугуїв	528		Белєв	5.155
	Миропілля	351		Болхов	1.964
	Яблонов	1.071		<i>Разом</i>	
	Карнов	1.185	Київська	Київ	Дані відсутні
	Болховець	367		Переяслав	
	Короча	824		Ніжин	
	Хотмижськ	908		Чернігів	
	Нежегольськ	256		Переволочна	
	Салтів	180		Полтава	
	Вольний	503		Севська	
	Алешна	204	Рильськ		2.024
	Курськ	7.211	Путивль		1.306
	Старий Оскол	3.803	Брянськ		4.220
	Новий Оскол	940	Трубчевськ		1.571
	Тополі	44	Недригайлів		38
Полотав	416	Кроми	2.362		
		Камінний	98		
		Карачаїв	2.819		
<i>Разом</i>		25.579	<i>Разом</i>		17.530

1. Адміністративний устрій та система управління

Таблиця 1.3. Київська губернія після відновлення гетьманського правління [Там само, с. 82, 85 – 86]

Провінції (полки)		Міста
1	Київський	Київ, Васильків, Білгородка, Остер, Козелець
2	Ніжинський	Ніжин, Батурин, Глухів, Кролевець, Борзна, Конотоп
3	Стародубський	Стародуб, Новгород Сіверський
4	Лубенський	Лубни, Ромни, Лохвиця
5	Гадяцький	Гадяч, Зінків, Веприк, Опошня
6	Миргородський	Миргород, Сорочинці, Потоки
7	Полтавський	Полтава, Кобеляки, Переволочна, Орель, Решетилівка, Будич
8	Чернігівський	Чернігів, Любеч, Сосниця, Сіднев, Городня
9	Прилуцький	Прилуки, Монастирище, Іваниця, Варва, Срібне
10	Переяславський	Переяслав, Баришівка, Баскань, Березна,
-	Запорізька Січ, Нова Сербія	Яготин, Піщанка, Бубнов

Таблиця 1.4. Українські землі у складі губерній Російської імперії (1766) [Там само, с. 92, 98, 102]

Губернія				Губернія		
Малоросійська / полки		По-віти	Міста	Слобідсько-Українська / полки		Центр
1	Стародубський	2	5	1	Харківський	Харків
2	Чернігівський	2	11	2	Острогозький	Острогозьк
3	Ніжинський	3	13	3	Ізюмський	Ізюм
4	Полтавський	2	3	4	Сумський	Суми
5	Лубенський	2	13	5	Ахтирський	Ахтирка
6	Переяславський	2	14	Новоросійська / пров.		Центр
7	Гадяцький	2	10	1	Новоросійська	Кременчуг
8	Прилуцький	2	8	2	Катерининська	Білевськ
9	Миргородський	2	13	3	Єлисаветградська	Єлисаветград
10	Київський	2	11	4	Бахмутський уїзд	Бахмут
Київська: без внутрішнього поділу, керує тільки містом Київ та прикордонними місцевостями						

1. Адміністративний устрій та система управління

Таблиця 1.5. Включення українських земель до системи генерал-губернаторств (1781) [Там само, с.114 – 115]

№ ген.-губ. округу	№ губ.	Губернії або намісництва	Генерал-губернатор
VII	12	<i>Харківське намісництво</i>	Є.О. Щербінін
	13	<i>Воронезьке намісництво</i>	
XVII	32	<i>Саратівське намісництво</i>	Кн. Г.О. Потьомкін
	33	<i>Астраханське намісництво</i>	
	34	<i>Азовське намісництво</i>	
	35	<i>Новоросійське намісництво</i>	
XVIII	36	<i>Київське намісництво</i>	Гр. П.О. Румянцев-Задунайський
	37	<i>Чернігівське намісництво</i>	
	38	<i>Новгород-сіверське намісництво</i>	

Таблиця 1.6. Українські землі у системі намісництв (1785) [Там само, с. 117, 121, 130]

№	Намісництво	Населення	Міста			
			Уїзні		Заштатні	
7	Катеринославське (1784)	744.550	1	Ктеринослав	1	Таганрог
			2	Градїжськ	2	Азов
			3	Полтава	3	Св. Димитра
			4	Слов'янськ	4	Переволочна
			5	Маріуполь	5	Нікополь
			6	Херсон	6	Ольвіополь
			7	Бахмут	7	Беристав
			8	Павлоград	8	Нахичівань
			9	Новомиргород	9	Кременчук
			10	Єлисаветград	10	Вітовка
			11	Новомосковськ		
			12	Константиногр.		
			13	Алексополь		
			14	Донецьк		
			15	Александрія		
12	Київське (1781)	795.800	1	Київ	1	Васильків
			2	Остер		
			3	Козелець		
			4	Переяслав		
			5	Пирятин		
			6	Лубни		
			7	Миргород		
			8	Хорол		
			9	Золотоноша		

1. Адміністративний устрій та система управління

40	Харківське (1780)	728.800	1	Харків	
			2	Чугуїв	
			3	Волчанськ	
			4	Золочів	
			5	Валки	
			6	Ахтирка	
			7	Краснокутськ	
			8	Богодухів	
			9	Суми	
			10	Миропілля	
			11	Білопілля	
			12	Лебедин	
			13	Недригайлів	
			14	Хотмижськ	
			15	Ізюм	
41	Чернігівське (1781)	741.850	1	Чернігів	
			2	Городня	
			3	Березна	
			4	Борзна	
			5	Ніжин	
			6	Прилуки	
			7	Глинськ	
			8	Ромни	
			9	Лохвиця	
			10	Гадяч	
			11	Зіньків	
<i>Разом</i>		<i>3.011.000</i>	<i>50</i>		<i>11</i>

Таблиця 1.7. Адміністративний поділ Правобережної України (1793) [Там само, с. 133 – 134]

№	Намісництво	Населення	Міста		
			Уїзні	Заштатні	
45	Брацлавське (1793)	Дані відсутні	1	Брацлав	Відсутні
			2	Могилів	
			3	Ямпіль	
			4	Бершадь	
			5	Тульчин	
			6	Гайсин	
			7	П'ятигори	
			8	Липовець	
			9	Сквира	
			10	Махнівка	
			11	Хмільник	
			12	Літин	
			13	Вінниця	

1. Адміністративний устрій та система управління

46	Подільське (1795)	Дані відсутні	1	Кам'янець	Відсутні
			2	Ушиця	
			3	Вербовець	
			4	Грудек	
			5	Зиньків	
			6	Летичів	
			7	Проскурів	
			8	Ст. Костянтинів	
			9	Базалія	
			10	Ямпіль	
			11	Крем'янець	
			12	Дубно	
47	Волинське (1795)	Дані відсутні	1	Нов. Волинський	Відсутні
			2	Овруч	
			3	Житомир	
			4	Рамомишль	
			5	Чуднів	
			6	Заславль	
			7	Лабунь	
			8	Острог	
			9	Рівне	
			10	Луцьк	
			11	Володимир	
			12	Ковель	
			13	Домбровиця	

Таблиця 1.8. Українські губернії у складі Російської імперії на сер. XIX ст. [Кеппен, 1857, с. 223 – 224]

Губернія	Площа (кв. миль)	Населення	К-ть на кв. милю	Рейтинг за щільністю заселення
Полтавська	897	1.668.694	1.860	2
Київська	918	1.636.839	1.783	3
Подільська	774	1.577.966	2.039	1
Волинська	1.296	1.469.442	1.134	6
Чернігівська	1.000	1.374.746	1.375	5
Харківська	987	1.366.188	1.384	4
Катеринославська	1.206	902.369	748	7
Херсонська	1.349	889.205	659	8
Таврійська	1.136	608.832	536	9
<i>Разом</i>	<i>9.563</i>	<i>11.494.281</i>	<i>1.280</i>	<i>/</i>

1. Адміністративний устрій та система управління

Таблиця 1.9. Адміністративно-територіальний поділ Правобережних українських губерній на середину XIX ст. [ВСО, 1848, с. 3 – 4; ВСО, 1850, с. 12 – 13; ВСО, 1849, с. 5]

Губернії / уїзди		
Київська	Волинська	Подільська
Київський	Житомирський	Каменецький
Васильківський	Новоград-Волинський	Проскурівський
Канівський	Староконстянтинівський	Летичівський
Черкаський	Заславський	Літинський
Чигиринський	Острозький	Вінницький
Звенигородський	Дубенський	Гайсинський
Уманський	Кременецький	Могилівський
Таращанський	Володимирський	Брацлавський
Липовецький	Ковельський	Ямпільський
Бердичівський	Луцький	Балтський
Сквирський	Рівненський	Ольгопільський
Радомишльський	Овруцький	Новоушицький

Таблиця 1.10. Казенні доходи Правобережних українських губерній у середині XIX ст. [ВСО, 1848, с. 4; ВСО, 1850, с. 102; ВСО, 1849, с. 9 – 10]

Статті надходжень	Київська (1846)	Волинська (1848)	Подільська (1846)
Податки та винокурні збори	1.186.782	?	1.082.540
Питні відкупи та акцизні збори	389.170	?	348.125
Різні не окладні збори: подорожні, гербовий папір, свідоцтва на шинки і торгівлю, паспорти, бандеролі, тютюн, торговельні угоди, маклерські, нотаріальні книги, штрафні справи, підвищення у чинах, одновідсоткові з купецьких капіталів, одержання спадщини, прибутки від кредитів, на утримання земської поліції тощо	480.888	?	571.496
<i>Разом</i>	<i>2.056.840</i>	<i>2.380.219</i>	<i>2.002.611</i>

1. Адміністративний устрій та система управління

Таблиця 1.11. Відомча підпорядкованість управління Подільською губернією у середині XIX ст. [ВСО, 1849, с. 9 – 10]

Предмет управління	Суб'єкт управління
У справах духовних: а) православні; б) католики	а) Правлячий святіший Синод через архієпископа Подільського і Брацлавського; б) консисторія, у справах цивільних підлегла Міністерству закордонних справ, а у справах духовних – Римо-католицькій духовній колегії
У справах цивільних	Правлячого Сенату 1-е відділення 3-го департаменту
У справах карних	Правлячого Сенату 5-й департамент
У справах удільних селян	Удільних селян не було. Ленні мастки знаходились у віданні Палати державних маєтностей
У справах військових поселення	Начальник округів військового поселення Київської і Подільської губ. (Умань)
З управління жандармів	4-й округ (Вільно)
З інженерної частини	Західний інженерний округ (Варшава)
За відомством шляхів сполучення	10-й округ (Київ)
У будівельних справах	Головному управляючому шляхів сполучення та громадських споруд
У справах освіти	Попечитель Київського навчального округу через директорів училищ
У поштової частині	5-й округ інспекторства у справах ревізій та Поштовий департамент (Петербург)
З управління внутрішньої стражі	8-й округ Корпусу внутрішньої стражі
У митній частині	Гусятинська та Ісаковецька митниці підпорядковувались Радзивілівському митному округу
Внутрішнє управління	Підпорядковане військовому м. Кам'янця та цивільному Подільському губернатору. З державних питань Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

2.1. Чисельність і рух населення

Точне визначення демографічних показників для Російської імперії першої половини XIX ст. є справою нездійсненою. Річ у тім, що перший справжній перепис усього населення відбувся лише у 1897 р. До того проводили т. зв. ревізії з метою визначення перш за все кількості «душ» чоловічої статі «окладних станів», яких можна було б обкладати податками та залучати до війська. Усього таких ревізій з 1719 р. відбулось 10, причому п'ять у першій половині – середині XIX ст. (1811, 1815, 1834, 1850 і 1858). Надалі у 1859, 1864, 1868, 1871, 1886, 1896 роках проводили обчислення населення [Романцов, 2010, с. 10. Найбільш детально і кваліфіковано джерельну базу демографії Російської імперії першої половини – середини XIX ст. розглянуто у монографії Кабузан, 1992].

- **2.1.1. Чисельність, щільність, динаміка зростання населення.**

Уточнення і доповнення матеріалів «ревизских сказок» відбувались із залученням даних, одержуваних більш-менш систематично місцевими державними органами управління та поліційного нагляду, духовними закладами земського і губернського рівнів [СВРИ, Предисловие, с. VIII – XVI]. Результати подібних обрахунків і уточнень матеріалів ревізій першої половини XIX ст. для трьох Правобережних українських губерній наведені у табл. 2.1. [Рашин, 1956, с. 36, табл. 10; Кеппен, 1857, с. 33, 69, 106; Веселовский, 1851, с. 7 – 10; ВСО, 1848, с. 76; ВСО, 1850, с. 63; ВСО, 1849, с. 13; СОКГ-1, с. 131]. Кількісні показники ревізій 1811, 1815, 1834, 1850 років з наступними обрахунками не викликали суттєвих розбіжностей у публікаціях дослідників різних епох – від середини XIX до середини XX ст. Дані за 1863 р. беруться майже усіма фахівцями з першого випуску «Статистического временника Российской империи» (1864) [СВРИ, Отдел первый, с. 4 – 5]. Розбіжності відкриваються тоді, коли ми стикаємось з результатами обчислень населення у «міжревізійні» періоди. Так, для Київської губернії її незмінний цивільний губернатор протягом 1839 – 1852 років І.І. Фундуклей у своєму докладному історико-статистичному описі Київщини (1852) [Статистична обробка матеріалів відбувалась під керівництвом Д.П. Журавського (Див.: Чекатовський, 2016, с. 72 – 79)] наводить кількість населення станом на 1845 р. у 1.704.661 особу, хоча у таблиці розподілу мешканців за уїздами вказано 1.684.061 особу [СОКГ-1, с. 131 – 132]. Його сучасник, укладач «Военно-статистического обозрения Российской империи» у частині Київської губернії (1848) капітан Генерального штабу П.К. Меньков зазначав, що у звіті Київського цивільного губер-

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

натора (І.І. Фундуклея – Ю.Б.) за 1846 р. кількість мешканців губернії було вказано у 1.730.124 особи, тоді як за його даними, «зібраними на місцях, у земських судах і по станах» в цей час на Київщині проживало 1.736.333 мешканців і знаходилось додатково 37.127 військових [ВСО, 1848, с. 76]. Загалом, простежуванні розбіжності не такі вже й суттєві і на них можна було б не звертати уваги, якби не деякі інші обставини. Відомий у середині – другій половині ХІХ ст. фахівець з економічної статистики та кліматології К.С. Веселовський у 1851 р. оприлюднив свої розрахунки кількості населення усіх регіонів Росії на 1846 р., одержані через додавання до відомостей за 1838 р. (ревізія 1834 р.) по 10% (1,5% приросту населення за рік). Одержані результати чудово підійшли, зокрема, до загального демографічного тренду на Волині, що підтверджують і проведені незалежно від нього за іншою методою розрахунки укладача волинської частини «Военно-статистического обозрения ...» капітана Генерального штабу Фрітче; дані К.С. Веселовського стали формально цілком «трендовими» і для Київщини, при цьому відрізняючись від даних Фундуклея – Менькова на 100 – 130 тис. осіб у бік зменшення. Стосовно Подільської губернії, розрахунки К.С. Веселовського виявились на 170 тис. осіб більшими за обчислення укладача подільської частини ВСО офіцера Генштабу Д.В. Тверітінова [Веселовский, 1851, с. 7 – 10; ВСО, 1850, с. 63; ВСО, 1849, с. 13]. Як бачимо, лінійні методи демографічного прогнозування, котрі широко використовувались теоретиками ХІХ ст., при усій зовнішній елегантності, давали результати менш достовірні, ніж дані, одержані з конкретних статистичних джерел такими практиками, як І.І. Фундуклей, П.К. Меньков, Д.В. Тверітінов і подібними до них цивільними й військовими управлінцями. Дійсно, хто з демографів-теоретиків міг передбачити адміністративне переведення м. Бердичіва з Волинської до Київської губернії у 1844 – 1845 роках? При цьому чисельність сусідніх губерній одразу зменшилась чи збільшилась, принаймні на 40.000 осіб [ВСО, 1848, с. 171; СОКГ-1, с. 423; Кеппен, 1857, с. 71]. Не дарма укладачі «Статистического временника ...», співробітники Центрального статистичного комітету при Міністерстві внутрішніх справ, у передмові до збірника спеціально підкреслювали, що їх обчислення базувались перш за все на місцевих статистичних джерелах з обережним ставленням до матеріалів ревізій [СВРИ, Предисловие, с. ХVІ]. Загалом дані табл. 2.1. свідчать, що у першій половині – середині ХІХ ст. найшвидше зростало населення Київщини з помітним «просіданням» показників між серединою 40-х і початком 50-х років позаминулого століття. Кількісне збільшення населення Волині та Поділля відбувалось набагато повільніше, за винятком періоду 50-х – початку 60-х років, коли на Поділлі приріст населення склав 18%. Але й тут помітним є раптове скорочення населення на межі 40 – 50-х років ХІХ ст. Подібні явища у цей же період спостеріга-

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

лись в усій Європейській Росії. Причиною стало різке погіршення кліматичних умов і масові епідемічні захворювання (за період 1843 – 1851 роки мали місце 4 «сильних неврожаї», 2 неврожаї, епідемія холери 1847 – 1848 років [В Правобережній Україні від епідемії холери у 1847 – 1848 роках померло 96.474 особи (Київщина – 38.644, Волинь – 24.770, Поділля – 33.062) (Див.: ЖМВД, 1848. – С. 481 – 482; ЖМВД, 1849. – С. 320 – 325)]. А ось 50-ті роки ХІХ ст., окрім Кримської війни, не принесли населенню голодних років та масових епідемій [Рашин, 1956, с. 37 – 38, табл. 15].

- **2.1.2. Розподіл населення між частинами території.**

- ✓ *Губернський рівень* (табл. 2.1.). У період між 1811 – 1838 роками лідером за кількістю населення була Подільська губернія, друге місце належало Київщині, тоді як Волинь залишалась найменш заселеною територією Правобережної України. Щільність населення у цій краї (табл. 2.2.) була такою: Поділля – 41,51 осіб на кв. версту, Київщина – 32,64 осіб на кв. версту, Волинь – 20,98 осіб на кв. версту. На початку 50-х років ХІХ ст. ситуація змінюється – за кількістю населення стала домінувати Київська губернія, за нею з незначним відставанням йшла Подільська губернія, при значно меншій кількості мешканців на Волині (за показником щільності населення порядок губерній залишався попереднім: на Поділлі - 43,31 [За даними на 1849 р. Подільська губернія разом з Курською, Тульською і Московською входила до четвірки губерній Російської імперії з найбільшою щільністю населення (Див: Мілютін, 1851, с. 274)], на Київщині - 36,57, на Волині - 23,46 осіб на кв. версту). Таке ж ієрархічне розташування губерній за показниками кількості та щільності населення зберігалось і на початку 60-х років.

- ✓ *Уїзний рівень* (табл. 2.3.) [ВСО, 1849, Приложение, табл. 3; ВСО, 1850, Приложение, табл. 3; СОКГ-1, с. 131 – 132; Кеппен, 1857, с. 33, 69, 106; СВРИ, Отдел первый, с. 10 – 11, 14 – 15, 22 – 23].

За даними 1845 – 1846 років найбільш населеними частинами *Київської губернії* були уїзди Київський, Бердичівський, Уманський, де зосереджувалось майже 30% усього населення. Окрім них значно заселеними були й інші придніпровські уїзди, окрім Чигиринського. За переписом 1851 р. ситуація виглядала інакше: в уїздах Київському, Уманському та Бердичівському населення скоротилось майже на 104 тис. осіб, а у Васильківському зросло на 27,4 тис. мешканців. Схоже на те, що масштаби втрат Правобережної України від епідемії холери 1847 – 1848 років та низки неврожаїв були значно більшими, ніж про це повідомляла офіційна статистика і негаразди супроводжувались внутрішніми мікроміграціями серед непокріпаченого населення. На початку 60-х років ХІХ ст. знову чітко простежується концентрація населення Київщини у столичному, Уманському, Бердичівському уїздах, а також більшості інших

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

уїздів Придніпров'я. Демографічний застій спостерігався на півночі Київщини у Радомишльському уїзді.

У *Волинській губернії* за даними 1846 – 1848 років найбільш заселеними були Житомирський та Новоград-Волинський уїзди, де проживало трохи більше 20% мешканців губернії. До них тяжіли уїзди Володимирський, Кременецький, Рівненський. Разом у цих п'яти уїздах мешкала без малого половина тодішнього населення Волині. Дані за 1851 р. майже не відрізняються від вже наведених, що може свідчити про менший вплив природних стихій на демографічну ситуацію у цій частині Правобережної України наприкінці 40-х років XIX століття. Через 10 років спостерігаємо стрімке зростання населення Житомирського уїзду на фоні демографічної стагнації губернії у цілому.

На *Поділлі* у 1846 р. більшість населення проживала у придністровських та південних уїздах. На півночі дещо виділявся Проскурівський, а у центрі Вінницький уїзди. У 1851 р. демографічна ситуація не змінилась. На початку 1860-х років провідне місце за населенням займав Балтський уїзд, відсунувши на друге місце губернський Кам'янець-Подільський, зросло населення у Гайсинському уїзді.

- ✓ *Міський рівень* (табл. 2.4.) [ВСО, 1849, Приложение, табл. 14; ВСО, 1850, Приложение, табл. 3; СОКГ-1, с. 348, 404, 409, 416, 423, 437, 439, 446, 451, 457, 463, 467; СВРИ, Отдел первый, с. 10 – 11, 14 – 15, 22 – 23]. У 40-х роках XIX ст. в Правобережній Україні нараховувалось 36 міст штатних (губернських та уїзних) і 4 заштатних (Богуслав і Біла Церква на Київщині, Бар та Хмільник на Поділлі) [СТОГ, с. 8 – 9, 16 – 19, 36 – 37. М.А. Мілютін, один з головних розробників селянської реформи 1861 р., наводив дещо відмінні цифри про кількість міст та інших поселень Правобережжя станом на 1849 рік: у Київській губернії – 12 міст, 99 містечок, 1.099 сіл і слобід, 802 хутори; у Волинській губернії – 12 міст, 137 містечок, 1.836 сіл та слобід, 6 колоній, 1.464 хутори; у Подільській губернії – 12 міст, 6 міст «заштатних» або «безуїзних», 122 містечка, 1.310 сіл і слобід, 570 хуторів (Мілютін, 1851, с. 240 - 241)]. На початку 1860-х років заштатні міста збереглись тільки у Подільській губернії – Бар, Хмільник, Вербовець, Сальниця, Стара Ушиця [ГП, 1864, с. I – V, 1 – 86].

У 1845-му році на *Київщині* населення міст складало 158.312 осіб і становило 9,4% від загальної кількості мешканців цієї губернії. Майже 58% усіх городян проживали у двох містах – Києві та Бердичіві. Через півтора десятиліття кількість мешканців міст збільшилось до 224.531 осіб, але, якщо співставити це із загальною кількістю населення губернії, то одержимо прибавку кількості городян менше, ніж у 2% при зростанні загальної чисельності населення Київської губернії на 42%. Лідерами за кількістю мешканців залишались Київ та Бердичів, проте швидкими темпами зростало населення Черкас, Умані, Звенигородки.

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Наприкінці 40-х років XIX ст. населення *волинських* міст становило 103.418 осіб, або 7,3% від усієї кількості мешканців. Майже 34% місцевої шляхти і міщан проживали у Житомирі та Старокостянтинові. На початку 60-х років міське населення Волинської губернії зросло до 146.036 осіб (9,1% усього населення), а кількість мешканців губернського Житомира виросла більше, ніж у три рази, випередивши Бердичів і наближаючись до Києва. Дещо зросло населення уїзного Кременеця, помітно скоротившись у Старокостянтинові. Загалом на Волині демографічний застій позначився і на відносній депопуляції міського населення.

На *Поділлі* середини 40-х років позаминулого століття населення міст складало лише 70.476 осіб (4,9%), – показники найнижчі в усьому українському Правобережжі. Навіть через 15 років найбільшим подільським містам було далеко до Києва, Бердичіва, Житомира, навіть губернський Кам'янець ледь-ледь перетягував за рівень уїзних Черкас.

• 2.1.3. Природні чинники демографічних змін

Природними чинниками демографічного руху населення є народжуваність і смертність.

- ✓ Для *Київської губернії* першої половини XIX ст. цікаві матеріали з цього приводу зібрані та опрацьовані у виданні І.І. Фундуклея. Тут проаналізовані відомості щодо руху населення губернії за період 1804 – 1845 років, встановлені піки народжуваності (1812, 1815, 1825, 1839) та смертності (1812, 1822, 1831 – епідемія холери, 1835, 1842). Середньорічна різниця між народжуваністю і смертністю складала 12.841 особу, проте реальний приріст населення був нижчим. За підрахунками авторів видання, дійсне зростання населення Київщини з 1797 по 1845 р. склало 312.843 особи, або 6.517 осіб (1,29%) на рік. Раптове збільшення населення у 1844 р. на 38.272 особи було викликано приєднанням Бердичіва до Київської губернії [СОКГ-1, с. 143 – 150, 177]. Слід прийняти до уваги також і розрахунки, наведені у роботі П.К. Менькова. Він, проаналізувавши дані щодо народжуваності та смертності на Київщині за десятиліття перед 1846 роком, дійшов висновку про середньорічне збільшення населення на 26.116 осіб [ВСО, 1848, с. 84. І.І. Фундуклей наводив інші дані за період 1834 – 1844 рр., у відповідності яким приріст населення становив 10.725 осіб на рік, або удвічі менший за розрахунки П.К. Менькова (СОКГ-1, с. 144)]. На початку 60-х років XIX ст. річний демографічний прибуток серед православних губернії становив 17.813 осіб. Самі православні склали 82,8% населення, тому розрахунковий показник річного зростання кількості мешканців Київської губернії, завдяки різниці між народжуваністю і смертністю, міг коливатись біля 21.500 осіб на рік [СВРИ, Отдел первый, с. 34 – 35, 58 – 59].
- ✓ Для *Волинської губернії* 40-х років XIX ст. нам не пощастило віднайти хоч якихось більш-менш змістовних даних щодо розглядуваного питан-

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

ня. Тому наведемо лише уривок з волинської частини ВСО, укладеної капітаном Генерального штабу Фрітче, в нашому українському перекладі: «Загалом, у Волинській губернії смертність між простими людьми досить помірною. У 1842, 1843 і 1844 роках з числа 100 душ чоловічої статі православного віросповідання щорічно помирало не більше 3,4; у 1845 і 1846 роках з такого ж числа душ помирало 4,2. Збільшення смертності в останні роки, без сумніву, залежало від тифозної епідемії. При усьому тому, якщо порівняти смертність у цій губернії, за впливом епідемії, зі смертністю в інших губерніях за однакових умов, то з'ясується, що вона була значно меншою на Волині» [ВСО, 1850, с. 64]. Залишаємо право трактувати зміст наведених міркувань за читачем. Прибуток населення губернії на початку 60-х років XIX ст. можна обчислити наведеним вище для Київщини способом у розмірі біля 20.000 осіб на рік [СВРИ, Отдел первый, с. 34 – 35, 58 – 5].

- ✓ Для Подільської губернії 30 – 40-х років XIX ст. даних більше і вони інформативніші. За повідомленням Д.В. Тверітінова, за десятилітній період (1836 – 1846) середній річний прибуток населення становив 28.703 особи. У містах губернії щорічно народжувалось 7.006, а помирало 7.529 осіб, тобто показник демографічного прибутку був від'ємним. Натомість серед сільського населення щорічно народжувалось на 29.226 осіб більше, ніж помирало [ВСО, 1849, с. 83 – 84]. На початок 60-х років позаминулого століття населення Поділля щорічно зростало приблизно на 25.000 осіб [СВРИ, Отдел первый, с. 34 – 35, 58 – 59].

2.2. Релігійно-конфесійний та етнічний склад населення

• 2.2.1. Конфесійні групи населення

Приналежність населення проходила окремою графою опитувальних листів усіх ревізій чи переписів населення Російської імперії, замінюючи майже три чверті століття фіксацію етнічної приналежності її мешканців. Правобережна Україна, на відміну від Лівобережної і Слобідської, а тим паче глибинних районів імперії, мала виражений поліконфесійний характер, що сформувався тут за часів її входження до складу Речі Посполитої. Ще однією особливістю регіону було те, що конфесійна згуртованість досить часто співпадала з соціальним розшаруванням, етнічною приналежністю віруючих і навіть місцями їх переважного проживання. Так, більшість православних українців були селянами і проживали у селах та на хуторах, майже усі дворяни, багато чиновників, громадян з польської шляхти, міщан, однодворців були католиками. Майже усі іудеї проживали в містах і містечках, займались комерцією, ремеслами, належали до стану міських обивателів [ВСО, 1850, с. 103; Куриленко, 2009, с. 184 – 185]. Оскільки євреям-іудеям було законодав-

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

що заборонено проживати у селах, то деякі серйозні вчені середини XIX ст. пропонували вважати наявність єврейської громади характерною ознакою міських поселень Західного краю Російської імперії [Мілютин, 1851, с. 232 – 233].

Стан джерел дозволяє нам більш детально реконструювати конфесійну структуру населення регіону лише у Київській та Подільській губерніях від середини 40-х до середини 60-х років XIX ст. Для Волині більш-менш повноцінні публікації статистичних матеріалів з цього приводу відносяться лише до завершення розглядуваного періоду.

Зауважимо, що викладені нижче спостереження за конфесійною ситуацією в Правобережній Україні середини позаминулого століття базуються на статистичних даних, організованих за рівнями: уїзне місто – уїзд – губернія – регіон – макрорегіон. Динаміка змін у системі простежується завдяки двом хронологічним зрізам: середина – друга половина 40-х і перша половина – середина 60-х років XIX століття.

• 2.2.2. Регіональна модель

Перший рівень дослідження базується на статистичній інформації щодо питомої ваги основних конфесійних груп населення Правобережжя (православні, іудеї, католики), організованих по губерніях, уїздах та уїзних містах і представлених у табл. 2.5., 2.6., 2.7. [СОКГ-1, с. 135 – 137, 410, 424, 438, 440, 447, 458, 464, 472. Дані, наведені у праці Д.В. Тверітінова (ВСО, 1848, Приложение, табл. 7- 8), демонструють ті ж самі співвідношення структурних елементів, що і матеріали, зібрані І.І. Фундуклеєм та покладені нами до основи таблиці; СВРИ, Отдел первый, с. 34 – 37; ВСО, 1849, Приложение, табл. 3; Семенов, 1863, с. 201, 233 – 234, 313 – 314, 401 – 402, 469 – 470, 491 – 492, 607 – 608; Семенов, 1865, с. 135 – 136, 231 – 233, 25- 259, 263 – 264, 459 - 460, 481 – 482, 625, 649 – 650, 779; Семенов, 1867, с. 40 – 42, 55 – 56, 60 – 61, 108 – 109, 280 – 282, 492 – 493, 519 – 520, 588 – 589, 634 – 635, 731 – 733; Семенов, 1873, с. 222 – 223, 265 – 267, 300, 619 – 648, 748 – 750].

- **Первинна класифікація** об'єктів здійснювалась за допомогою ієрархічного кластерного аналізу уїздів та уїзних міст по губерніях з урахуванням хронологічних зрізів.
- ✓ *Київська губернія.* Для уїздів Київської губернії середини 40-х років XIX ст. виділено два кластери, представлених групами К1.У1 (з варіантами «а» і «б») та групою К1.У2 (табл. 2.8.). До першого кластеру увійшли майже всі уїзди Київщини, яким була притаманна порівняно висока питома вага православного населення. Варіант «б» вирізняється відносно незначною питомою вагою общин іудеїв і католиків, тоді як у варіанті «а» питома вага православного населення трохи нижча за незначного збільшення частки іудеїв та католиків. До другої кластерної групи віднесено лише один об'єкт – уїзд Бердичівський, в якому співвідно-

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

шення православних та неправославних категорій населення було майже 1:1.

Уїзні міста представлені трьома кластерними групами – К1.М1, К1.М2, К1.М3. Найбільше різняться між собою друга і третя групи. Так, до кластеру К1.М2 увійшли Черкаси й Чигирин з найбільшою у виборці питомою вагою православних мешканців (біля 76%). Їх протилежністю були Умань і Бердичів (кластер К1.М3), де православні у середньому становили 4,9% населення, за питомої ваги іудейських общин 85,8%. Проміжне місце належало містам Канів, Васильків, Тараща, Липовець (група К1.М1) із співвідношенням православних та іудеїв 2:1 за незначної питомої ваги католиків.

Конфесійна структура населення Київщини 60-х років ХІХ ст. залишалась майже тотожною розглянутій вище: на усій території відзначається рішуче домінування православного населення, за винятком Бердичівського уїзду, де православні з одного боку, іудеї та католики з іншого представлені в однаковій пропорції (табл. 2.9.).

Поміж уїзними містами, на фоні загалом незначної питомої ваги католиків, протилежні полюси конфесійного простору обіймали Київ (83,8% православних мешканців) та Бердичів (92,6% іудеїв). Інші міста поділялись на дві групи - кластер К2.М2а (Канів, Васильків, Тараща, Звенигородка, Липовець, представлені на попередньому етапі кластером К1.М1) із співвідношенням православних та іудеїв 2:1 і кластер К2.М1 (Умань, Сквиря, Радомишль) із співвідношенням цих конфесійних громад у пропорції 1:1.

- ✓ *Подільська губернія.* Уїзди *Подільської* губернії середини 40-х років ХІХ ст. представлені трьома кластерними групами (табл. 2.10.). На фоні традиційного домінування православного населення, зокрема в уїздах груп П1.У2 (81,1%) та П1.У1 (75,3%), особливістю Поділля була більш помітна роль католицьких громад, ніж на Київщині. Так, в уїздах Ново-Ушицькому, Летичівському, Кам'янецькому, Проскурівському (група П1.У3) питома вага католиків у півтора – два рази перевищувала загальногубернський рівень.

Уїзні міста Поділля представлені чотирма кластерними групами (табл. 2.10.). Лише в Ольгополі та Ямполі (кластер П1.М4) співвідношення питомої ваги конфесій наближалась до середніх губернських значень. У групі П1.М2 опинились міста з помітною питомою вагою іудейських громад при незначній кількості католиків. Варіанти «а» і «б» розрізняються пропорціями співвідношення православних та іудеїв: 1:1,5 (Брацлав, Могилів, Балта) та 1,5:1 (Гайсин, Літин). До кластеру П1.М3 увійшли Вінниця, Летичів і Нова Ушиця, в яких православні та іудеї були представлені майже однаково, а католики становили від 15 до 21% населення. І, нарешті, міста Кам'янець-Подільський та Проскурів (кластер

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

П1.М1), у яких співвідношення іудейської громади до православних і католиків, взятих окремо, описувалось пропорцією 2:1.

У 60-х роках ХІХ століття найвища питома вага православного населення зберігалась в уїздах Гайсинському та Ольгопільському (табл. 2.11.) в сукупності з низькими показниками структурної активності іудеїв і католиків (група П2.У2а). Близькими до них за конфесійною структурою були уїзди Брацлавський, Летичівський, Балтський, Вінницький (гр. П2.У2б) з груповим показником питомої ваги іудейських громад, співставним із середнім по губернії. В уїздах Кам'янецькому, Могилівському, Літинському, Ново-Ушицькому, Проскурівському (гр. П2.У1) питома вага католицького населення у цілому була трохи вищою за середній губернський рівень.

Уїзні подільські міста другого хронологічного зрізу демонструють майже ті ж самі варіанти поєднання питомої ваги основних конфесійних груп, що і раніше, правда, не завжди у тих самих містах (табл. 2.11.). В Гайсині та Ольгополі виразно домінували православні громади (кластер П2.М3). У Літині, Могилеві, Балті, Проскурові більше половини населення сповідували іудаїзм за питомої ваги православних мешканців у межах 23 – 34% (група П2.М1б). У Брацлаві, Летичеві, Вінниці, Новій Ушиці (кластер П2.Ма) православних було від 41 до 57%, іудеїв 32 – 45%, католиків 9 – 14%. В Кам'янці-Подільському і Проскурові (гр. П2.М2) співвідношення православних, іудеїв і католиків залишалось таким, як і раніше, помітно відрізняючись від варіантів, представлених іншими подільськими містами.

- ✓ *Волинська губернія.* Ми вже звертали увагу читачів на те, що з об'єктивних причин вибірка статистичних даних щодо конфесійної ситуації на Волині представлена лише даними за 60-ті роки ХІХ століття. Уїзди цієї губернії увійшли до двох кластерних груп – В2.У1 і В2.У2 (табл. 2.12.). Обидві групи характеризуються високою питомою вагою православного населення (у середньому 76 – 80%). Відмінності між ними полягають у трохи більшій за середні показники вазі іудейських та католицьких громад у групі В2.У2.

Характерна особливість конфесійної ситуації у Волинському краї виявлялась в містах. Майже в усіх уїзних центрах, окрім Житомира й Овруча, виразно домінували іудейські громади, звідки кластерні групи міст розрізняються перш за все виразністю прояву такого домінування. У групі В2.М1а міста Луцьк, Старокостянтинів, Дубно нагадують Умань, тоді як Острог за конфесійною структурою близький до Бердичіва на Київщині (табл. 2.7; 2.8.).

- *Вторинна класифікація.* Результати первинної класифікації уїздів та міст Правобережної України були покладені до основи наступного етапу ієрархічного кластерного аналізу, коли у якості об'єктів виступали вже не одиниці внутрішнього територіального поділу губерній чи адмі-

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

ністративні центри-міста, а їх кластерні групи, що дозволило перейти від місцевого до регіонального рівня узагальнень.

- ✓ *За даними уїздів.* Первинні кластерні *мікрогрупи* уїздів об'єднались у кілька вторинних *макрогруп* - I, II і III (табл. 2.13).

До *макрогрупи I* увійшли території з домінуванням православних громад на фоні маловиразного прояву іудейської та католицької конфесій на обох хронологічних зрізах. Це уїзди Липовецький, Сквирський, Таращанський, Васильківський, Радомишльський, Уманський, Черкаський, Звенигородський, Канівський, Київський, Чигиринський на Київщині (гр. К1.У1а-б 40-х років та К2.У1а-б 60-х років XIX ст.); Балтський, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський (гр. П1.У2, П2.У2а-б), Летичівський, Вінницький (гр. П2.Уб другого хронологічного зрізу) на Поділлі; Овруцький, Володимирський, Луцький, Ковельський, Острозький (гр. В2.У1 60-х років XIX ст.) на Волині.

Макрогрупу II утворили ряд уїздів Подільської та Волинської губернії з питомою вагою католицьких громад вищою від середніх значень та дещо меншим за першу макрогрупу середнім відсотком православних. На Поділлі це уїзди Вінницький і Летичівський (гр. П1.У1 та П1.У3), які на початку 60-х років знаходились вже у I-ій кластерній макрогрупі (гр. П2.У2б), Ямпільський, Кам'янецький, Літинський, Могилівський, Ново-Ушицький, Проскурівський (гр. П1.У1 – П1.У3, П2.У1); на Волині уїзди Кременецький, Старокостянтинівський, Новоград-Волинський, Заславський, Дубненський, Житомирський (усі гр. В2.У2).

Макрогрупа III представлена лише одним уїздом Київської губернії – Бердичівським (табл. 2.13.), з найвищою в Правобережній Україні 40 – 60-х років XIX ст. питомою вагою іудейських громад (гр. К1.У2, К2.У2).

- ✓ *Картографування макрогруп уїздів* дозволяє одержати більш чіткі уявлення щодо їх просторового розподілу (Додаток, рис. 16.1). Так, макрогрупа I розпадається на два ареали – східний (більший) та західний (менший). Східний охоплює Київщину, північний схід Волині, південно-східне Поділля, маючи крайніми західними межами уїзди Овруцький, Радомишльський, Брацлавський, Вінницький і Летичівський (на другому хронологічному зрізі). Західний ареал першої макрогрупи утворюють уїзди Острозький, Луцький, Володимирський, Ковельський, розташовані на заході Волинської губернії, уздовж порубіжжя між північними схилами Волинської височини та Поліссям. Між цими ареалами I-ї макрогрупи спостерігається компактний масив уїздів II-ї макрогрупи, що охоплює райони південної Волині, центральні, південні і західні землі Поділля з виходом на кордони зі Східною Галичиною Австрійської імперії. Можна помітити, що східний ареал I-ї макрогрупи майже точно повторює абрис Київського і Брацлавського воєводств, тоді як ареал II-ї макрогрупи співпадає з основним простором Поділь-

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

ського та Волинського воєводств колишньої Речі Посполитої. Нарешті, III-я макрогрупа, представлена уїздом Бердичівським, демонструє таке співвідношення питомої ваги православних, іудеїв і католиків, що не мало відповідників в жодному з інших уїздів Правобережжя ні в 40-х, ні в 60-х роках XIX століття (табл. 2.13.). Щось подібне можна було спостерігати лише у деяких містах Поділля і Волині (див. нижче).

- ✓ *За даними міст.* Вторинна класифікація міських поселень за виділеними раніше *мікрокластерами* також дозволяє здійснити ряд цікавих спостережень (табл. 2.14., де новоутворені *макрогрупи* позначені латинськими літерами C (з підгрупами e, f) і D (підгрупи g, h)).

Особливість *макрогрупи C* розкривається через її складові. Підгрупа Se (Чигирин, Черкаси, Київ, Ольгопіль, Ямпіль, Гайсин на другому хронологічному зрізі) характеризується високою питомою вагою православного населення і часткою іудейських громад не більше однієї п'ятої від усіх міщан (гр. K1.M2, П1.M4, K2.M2б, П2.M3). Підгрупа міст з позначенням Cf (Канів, Васильків, Тараща, Липовець, Звенигородка, Умань другого хронологічного зрізу, Сквиря, Радомишль, Гайсин 40-х років XIX ст., Літин, Летичів, Вінниця, Нова Ушиця) демонструє усереднене співвідношення православних та іудеїв як 2:1 (гр. K1.M1, K2.M2), або 1,5:1 (гр.П1.M2б, П2.M1а), чи зрідка 1:1, інколи за рахунок зростання частки католицького населення, як, наприклад, в Летичеві та Новій Ушиці майже у два рази проти середньорегіонального рівня (гр.П1.M3), або завдяки значній чисельності самих іудейських громад (K2.M1).

В *макрогрупу D* потрапили міста Правобережжя з виразною чисельною перевагою послідовників іудаїзму. Найбільш рельєфно це простежується в підгрупі Dg, куди увійшли Бердичів, Умань першого хронологічного зрізу, Луцьк, Старокостянтинів, Дубно, Острог з питомою вагою іудейських громад від 73% у Луцьку до 87% в Бердичіві (гр. K1.M3, K2.M3, B2.M1а). У підгрупі Dh (Кам'янець-Подільський, Проскурів, Літин, Могилів, Балта, Брацлав, Новоград-Волинський, Рівне, Овруч, Житомир, Ковель, Заславль, Володимир) питома вага іудейських громад у містах коливалась від 46% (Новоград-Волинський) до 67% (Володимир), при значній кількості католиків у Кам'янці-Подільському (27-39% на різних хронологічних зрізах), Проскурові (20-26%), Житомирі (17%). Загалом по підгрупі співвідношення православного населення міст з представниками інших конфесій становило 1:1,5 – 1:2 (гр. П1.M1, П1.M2а, П2.M1б, B2.M1б, B2.M2).

Як бачимо, особливості розглядуваних макрогруп та їх варіантів полягають у характері співвідношення питомої ваги православних та інших конфесійних громад у містах Правобережної України: в групі C воно переважно позитивне, а у містах групи D найчастіше від'ємне.

- ✓ *Картографування одержаних результатів* (Додаток, рис. 16.2) демонструє розділення ареалів макрогруп: міста групи C зосереджені на Ки-

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

ївщині та на сході Подільської губернії, міста групи D притаманні заходу Поділля і сусідній Волині. Ареали груп частково накладаються у центральних районах Поділля, де колись проходила лінія розмежування між Брацлавським та Подільським воєводствами [Крикун, Піддубняк, 2008, с. 10 – 11].

Системний аналіз конфесійної структури населення Правобережної України середини ХІХ ст. окреслив не тотожні одна одній підсистеми – уїзну, або сільську, та міську. Ці підсистеми, доповнюючи одна одну, разом демонструють певні локальні особливості, найбільш повно виражені у межах двох географічних ареалів – східного для макрогруп І і С та західного для макрогруп ІІ і D. Перший співпадає з колишніми Київським та Брацлавським, а другий з Подільським і Волинським воєводствами Речі Посполитої ХVІІ – ХVІІІ століть, керівництво якої знало і використовувало регіональні культурні особливості підлеглих територій в адміністративному поділі своєї держави.

• 2.2.3. Макрорегіональна модель

Мета цього рівня дослідження полягає у з'ясуванні місця українського Правобережжя в конфесійному просторі України в цілому та Західного краю Російської імперії зокрема. Для цього проаналізуємо конфесійні структури восьми українських (крім Таврійської з особливим релігійним життям північної та південної її частин), трьох білоруських і трьох литовських губерній 60-х років ХІХ ст. та їх центральних міст (табл. 2.15., 2.16.) [Дані щодо білоруських та литовських губерній наведено за: Риттих, 1864; конфесійний склад Лівобережних і Південних українських губерній подано за: СВРИ, с. 34 – 37. Характерною особливістю неправобережних українських губерній була значна кількість старовірів на Чернігівщині (55.447) та Херсонщині (14.811), вірмен на Катеринославщині (21.120), колоністів-протестантів на Херсонщині (32.575) і Катеринославщині (22.389), значна кількість іудеїв на Херсонщині (114.640): Там само, с. 35, 36. Статистичні дані про губернські міста, окрім правобережних, див.: Семенов, 1863, с. 460, 467, 697; Семенов, 1865, с. 168, 176, 656; Семенов, 1867, с. 246, 249; Семенов, 1878, с. 499].

- ✓ *Кластерний ієрархічний аналіз конфесійних структур губерній* дозволив виділити три групи: R (з двома підгрупами), S і T (табл. 2.15.). До групи R увійшли 11 губерній з сукупним населенням 16.018.906 осіб, у тому числі православних 13.694.734 особи, або 85,5% з усього населення. У підгрупі R1 об'єднались фактично моноконфесійні православні губернії Чернігівська, Катеринославська, Полтавська, Харківська з питомою вагою іудеїв у трьох перших в межах 2,0 – 2,5% і часткою католиків меншою за 1%. Підгрупа R2 включила губернії Київську, Могилевську, Херсонську, Волинську, Подільську, Вітебську, Мінську, де іудейські громади становили у середньому біля 11% населення. Другою особливістю кластеру стала значна питома вага католицького населення

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

в західних адміністративних утвореннях (10 – 12% на Волині і Поділлі, 18 – 20% у Мінській та Вітебській губерніях). В придніпровських губерніях (Київській, Могилевській, Херсонській) кількість католиків була незначно.

Повною протилежністю групі R стала група T, до якої увійшли губернії Віленська і Ковенська з питомою вагою католицьких громад у 68 – 93%. Проміжне місце між ними займала група S, представленій лише Гродненською губернією (53% православних, 33% католиків, 13% іудеїв).

- ✓ *Класифікація міст – губернських центрів* дала наступні результати (табл. 2.16.). Група L складається з двох підгруп. Перша з них (L1) об'єднала міста з високою питомою вагою православного населення (Полтава, Катеринослав, Київ, Харків). У Полтаві та Катеринославі другими за чисельністю були іудейські громади (14 – 18%), тоді як з Києва іудеї були виселені наприкінці 1820-х років майже повністю, а Харків знаходився поза смугою осілості [СОКГ-1, с. 260 – 261; Законы, 1914, с. 258]. В підгрупі L2 (Чернігів, Херсон, Могилев, Житомир) питома вага православного населення становила 49 – 62%, іудейського 33 – 40%, католицького 3 – 5%, за винятком Житомира (18%). Група M (Гродно, Ковно, Кам'янець-Подільський, Мінськ, Вітебськ, Вільно) демонструє подальше скорочення питомої ваги православних громад (9 – 35%) за рахунок збільшення католицьких (13 – 48%) і чисельній перевазі міщан-іудеїв.

Співставлення об'єктів на макрорегіональному рівні окреслило дві області з переважанням православного населення і виразними особливостями міжконфесійної ситуації:

- ✓ *Лівобережна область* з цілковитим домінуванням православних громад, була утворена колишньою Гетьманщиною, або «Малоросією», (губернії Полтавська і Чернігівська), разом з Україною Слобідською (губернії Харківська і Катеринославська).
- ✓ *Правобережно-Білоруська область* (губернії Київська, Могилевська, Херсонська, Волинська, Подільська, Вітебська, Мінська) охоплювала більшу частину колишнього багатоконфесійного Великого Князівства Литовського. Проміжне місце належало Київщині та східній Брацлавщині, що утворювали контактну зону між областями.

2.3. Етнічний склад населення

Перша більш-менш надійна статистична інформація стосовно етнічних груп населення Правобережної України та Західного краю Російської імперії з'явилась на початку 1860-х років. Нижче наведені дані станом на 1863 рік, систематизовані А.Ф. Ріттіхом (табл. 2.17.) [Риттих, 1864]. Як бачимо, усе Правобережжя було українським. Губернії Могилевська,

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Вітебська, Мінська, Гродненська були населені переважно білорусами. Литовці становили більшість (80,7%) лише у Ковенській губернії. В іншій «литовській» губернії, Віленській, їх нараховувалось 23,6% на 46,9% білорусів. У Вітебській губернії разом з білорусами (58,0%) проживали 22,2% латишів. Питома вага євреїв коливалась у межах 12 – 13% в губерніях Київській, Волинській, Подільській, Могилевській, Гродненській та 9 – 10% у Вітебській, Мінській, Віленській і Ковенській. Поляки становили 12 – 14% мешканців Волині, Поділля, Мінської та Віленської губерній, найменше (3 – 5%) їх нараховувалось в губерніях Київській, Вітебській, Ковенській і Могилевській.

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.1. Динаміка чисельності населення Правобережної України у першій половині – середині ХІХ ст.

Губернії	Чисельність населення у тис. осіб					Приріст населення %			Джерела
	1811	1838	1845-1848	1851	1863	1811-1838	1838-1851	1851-1863	
Київська	1066,2	1459,8	1694,2*	1635,8	2012,1	37	12	23	Рашин, 1956
				1636,8					Кеппен, 1857
			1605,8 (1846)						Веселовский, 1851
			1736,3; 1730,1 (1846)						ВСО, 1848
			1704,7 (1845)						СОКГ-1, 1852
Волинська	1212,8	1314,1	1438,8	1469,4	1602,7	0,8	1,2	1,1	Рашин, 1956
			1445,5 (1846)						Веселовский, 1851
			1432,1 (1848)						ВСО, 1850
Подільська	1297,8	1548,2	1616,7	1578,0	1868,9	1,2	1,9	18,4	Рашин, 1956
			1703,0 (1846)						Веселовский, 1851
			1530,3 (1846)						ВСО, 1849

*Примітка: 1694,2 – середньозважені дані обчислень.

Таблиця 2.2. Щільність заселення Правобережних українських губерній у першій половині – середині ХІХ ст. (кількість осіб на кв. десятину площі)

Губернії / роки	1811	1838	1851	1863
Київська	23,84	32,64	36,57	44,98
Волинська	19,36	20,98	23,24	25,58
Подільська	34,80	41,50	43,31	50,11

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.3. Розподіл населення Правобережних губерній за уїздами (1845 – 1863)

Губернії / уїзди	1845 - 1848		1851		1863	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Київська	1.684.061	100	1.636.839	100	2.012.095	100
Київський	174.580	10,4	147.133	-9,0	218.806	+10,9
Васильківський	132.947	7,9	160.370	+9,8	177.518	-8,8
Канівський	137.119	8,1	142.231	8,7	167.606	8,3
Черкаський	137.195	8,1	138.811	8,5	179.710	8,9
Чигиринський	111.178	6,6	115.280	7,0	136.630	6,8
Звенигородський	130.811	7,8	135.017	8,2	166.353	8,3
Уманський	155.701	9,1	102.849	-6,3	177.273	+8,8
Таращанський	132.932	7,8	125.223	7,7	160.399	8,0
Липовецький	121.576	7,1	117.405	7,2	156.491	7,8
Бердичівський	169.428	10,1	145.573	-8,9	193.428	+9,6
Сквирський	134.681	8,0	126.272	7,7	160.399	8,0
Радомишльський	145.913	8,7	139.063	8,5	147.732	-7,3
Волинська	1.409.642	100	1.469.442	100	1.602.715	100
Житомирський	162.549	11,5	166.026	11,3	226.645	+14,1
Новоград-Волинський	145.299	10,3	149.626	10,2	158.429	9,9
Староконстянтинівський	106.586	7,6	121.475	8,3	134.100	8,4
Заславський	117.479	8,3	123.147	8,4	135.284	8,4
Острозький	93.265	6,6	97.782	6,7	104.416	6,5
Дубенський	105.566	7,5	99.080	6,7	104.261	6,5
Кременецький	128.301	9,1	130.530	8,9	147.852	9,2
Володимирський	132.579	9,4	145.833	9,9	139.912	8,7
Ковельський	103.361	7,3	115.411	7,9	112.253	7,0
Луцький	102.780	7,3	105.583	7,2	109.309	6,8
Рівненський	120.454	8,5	120.981	8,2	126.342	7,9
Овруцький	91.426	6,5	93.988	6,4	103.993	6,5
Подільська	1.530.321	100	1.577.966	100	1.868.857	100
Кам'янецький	137.969	9,0	143.324	9,1	187.815	10,0
Проскурівський	130.749	8,5	131.920	8,4	147.454	7,9
Летичівський	77.847	5,1	81.221	5,1	109.085	5,8
Літинський	117.154	7,7	124.057	7,9	138.535	7,4
Вінницький	121.485	7,9	118.999	7,5	131.294	7,0
Гайсинський	115.065	7,5	111.571	7,1	163.891	+8,8
Могилівський	121.201	7,9	121.615	7,7	140.028	7,5
Брацлавський	115.065	7,5	131.447	8,3	157.165	8,4
Ямпільський	134.156	8,8	138.534	8,8	166.362	8,9
Балтський	125.966	8,3	142.657	9,0	210.069	+11,2
Ольгопільський	132.290	8,6	138.598	8,9	177.126	9,5
Новоушицький	124.084	8,1	130.620	8,3	150.033	8,0

Примітка: -, + - зменшення або зростання показника на до попереднього періоду

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.4. Розподіл міського населення Правобережних губерній за уїздами (1845 – 1863)

Губернії / уїзди	1845 - 1848		1863			
	Кількість	%	Кількість	%		
Київська	158.213	(9,4*)	100**	224.531	(11.2)	100
Київський	50.157		31,7	68.124		30,3
Васильківський	9.198		5,8	11.877		5,3
Канівський	5.503		3,5	6.838		3,0
Черкаський	9.400		5,9	20.383		+9,1
Чигиринський	5.663		3,6	9.657		4,3
Звенигородський	7.501		4,7	11.010		4,9
Уманський	8.267		5,2	13.981		+6,2
Таращанський	5.129		3,2	8.994		4,0
Липовецький	5.094		3,2	6.425		2,9
Бердичівський	41.141		26,0	53.169		-23,6
Сквирський	6.045		3,8	8.321		3,7
Радомишльський	5.120		3,2	5.442		2,4
Волинська	103.418	(7,3)	100	146.036	(9,1)	100
Житомирський	18.083		17,4	57.111		+39,1
Новоград-Волинський	6.784		6,6	8.319		5,7
Староконстантинівський	16.996		16,4	12.205		-8,4
Заславський	9.425		9,1	7.733		-5,3
Острозький	9.194		8,9	9.209		-6,3
Дубенський	9.491		9,2	9.052		-6,2
Кременецький	8.806		8,5	12.046		8,2
Володимир-Волинський	5.597		5,4	6.611		4,5
Ковельський	4.254		4,1	5.155		3,5
Луцький	5.552		5,4	6.343		-4,3
Рівненський	5.433		5,3	6.714		4,6
Овручський	3.803		3,4	5.538		3,8
Подільська	70.476	(4,6)	100	130.370	(7,0)	100
Кам'янець-Подільський	10.426		14,8	20.699		15,9
Проскурівський	5.676		8,1	8.346		-6,4
Летичівський	4.947		7,1	4.846		-3,7
Літинський	5.168		7,3	16.119		+12,4
Вінницький	10.022		14,2	11.051		-8,5
Гайсинський	6.254		8,9	9.630		7,4
Могилів-Подільський	1.054		1,5	17.384		+13,3
Брацлавський	4.269		6,1	5.327		-4,1
Ямпільський	2.908		4,1	4.295		3,3
Балтський	9.810		13,9	14.629		-11,2
Ольгопільський	4.654		6,6	6.238		-4,8
Новоушицький	5.236		7,5	11.789		+9,0

Примітки: * частка від загальної кількості населення губернії (табл. 14); ** частка від загальної кількості міського населення губернії; (-, +)- зменшення або зростання показника на 1% і більше до попереднього періоду.

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.5. Розподіл населення Київської губернії за конфесійною приналежністю у 40-і та 60-і роки XIX ст.

Губернія /роки /уїзди/ уїзні міста 1845	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Київська				
Уїзди:					
Черкаський	129.707(95,5)	4.792 (3,5)	1.318 (1,0)	66(0,1)	135.883
Київський	161.930(93,5)	5.685 (3,3)	5.613 (3,2)	877(0,5)	173.228
Звенигородський	119.534(91,4)	9.235 (7,1)	1.928 (1,5)	114(0,1)	130.811
Чигиринський	100.738(90,5)	9.332 (8,4)	207 (1,1)	81(0,1)	111.358
Уманський	139.323(89,5)	556 (7,4)	4.822 (3,1)	30(0,1)	155.731
Канівський	119.098(86,8)	15.453(11,3)	2.524 (1,8)	63(0,1)	137.138
Таращанський	114.302(86,0)	6.386 (4,8)	12.195 (9,2)	43(0,1)	132.926
Липовецький	104.061(85,6)	7.920 (6,5)	9.585 (7,9)	10(0,1)	121.576
Васильківський	130.365(85,3)	14.305 (9,4)	8.229 (5,4)	48(0,1)	152.899
Сквирський	114.881(85,3)	10.239 (7,6)	9.545 (7,1)	16(0,1)	134.681
Радомишльський	119.072(81,6)	15.728(10,8)	9.113 (6,2)	1.996(1,4)	145.927
Бердичівський	92.660(54,7)	47.622(28,1)	28.539 (16,8)	522(0,3)	169.343
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.445.671(84,9)</i>	<i>158.253 (9,3)</i>	<i>94.619 (5,6)</i>	<i>3.866(0,2)</i>	<i>1.702.409</i>
Уїзні міста:					
Чигирин	4.303(76,1)	1.298(22,9)	58 (1,0)	(0,0)	5.656
Черкаси	7.136(75,9)	445 (4,7)	34 (0,4)	1.782(19,0)	9.400
Васильків	6.116 (66,2)	3.050(33,0)	71 (0,8)	1(0,0)	9.238
Канів	3.561(64,7)	1.802(32,7)	140 (2,5)	(0,0)	5.503
Тараща	3.732(60,9)	2.231(36,4)	166(2,7)	(0,0)	6.129
Липовець	2.820(55,4)	1.833(36,0)	441 (8,7)	(0,0)	5.094
Умань	802 (9,7)	6.684(80,9)	772 (9,3)	7(0,1)	8.267
Бердичів	1.631 (4,0)	35.707(86,8)	3.749(9,11)	71(0,2)	41.158
<i>Разом по містах</i>	<i>30.101(33,3)</i>	<i>53.050 (58,7)</i>	<i>5.431(6,0)</i>	<i>1.861(2,0)</i>	<i>90.443</i>

Дані відсутні: міста Київ, Звенигородка, Сквир, Радомишль

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Табл. 2.5. Закінчення

Губернія /роки /уїзди/ уїзні міста <i>1860-ті</i>	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Київська				
Уїзди					
Бердичівський					
Васильківський	148.257(85,2)	18.511(10,6)	7.215 (4,1)	(0,0)	173.983
Звенигородський	168.095(91,0)	14.097 (7,6)	2.585(1,4)	(0,0)	184.677
Канівський	153.884(90,0)	15.292 (8,9)	1.734(1,0)	133(0,1)	171.052
Київський	197.273(89,2)	12.291 (5,6)	10.051(4,5)	1.606(0,7)	221.221
Липовецький	106.623(84,6)	13.371(10,6)	5.981(4,7)	(0,0)	125.975
Радомишльський	127.618(79,0)	24.860(15,4)	6.224(3,4)	2.916(1,8)	161.618
Скви́рський	146.870(84,3)	17.017 (9,8)	10.343(5,9)	(0,0)	174.230
Таращанський	144.790(88,2)	16.047 (9,8)	3.322(2,0)	95(0,1)	164.254
Уманський	166.599(85,3)	22.157(11,3)	6.400(3,3)	81(0,1)	195.237
Черкаський	154.723(86,5)	20.492(11,5)	1.030(0,6)	2.653(1,5)	178.903
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.666.794(82,8)</i>	<i>250.8041(12,5)</i>	<i>85.722(4,3)</i>	<i>2.664(0,1)</i>	<i>2.005.984</i>
Уїзні міста:					
Бердичів	2.610(4,8)	50.051(92,6)	3.157(5,8)	418(0,8)	54.051
Васильків	7.503(65,8)	3.764(33,0)	134 (1,2)	(0,0)	11.401
Звенигородка	7.845(76,6)	2.425(23,7)	279(2,7)	58(0,6)	10.247
Канів	4.414(64,6)	2.262(33,1)	162(2,4)	(0,0)	6.838
Київ	58.922(83,8)	1.411 (2,0)	8.604(12,2)	1.404(2,0)	70.341
Липовець	2.844(69,7)	863(21,1)	374(9,2)	(0,0)	4.081
Радомишль	1.791(34,5)	3.130 (60,3)	267(5,2)	(0,0)	5.188
Скви́ра	4.932(50,2)	4.456 (45,4)	434(4,4)	(0,0)	9.822
Тараща	7.352(64,5)	3.967(34,8)	35(0,3)	43(0,4)	11.397
Умань	7.657(49,8)	6.900(44,9)	800(5,2)	6(0,0)	15.363
<i>Разом по містах</i>	<i>105.870(52,6)</i>	<i>79.229 (39,4)</i>	<i>14.255(7,1)</i>	<i>1.929(0,9)</i>	<i>201.238</i>

Дані відсутні: уїзд Черкаський; міста Черкаси, Чигирин

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.6. Розподіл населення Подільської губернії за конфесійною приналежністю у 40-і та 60-і роки XIX ст.

Губернія /роки /уїзди/ уїзні міста 1844 - 1846	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Подільська				
Уїзди:					
Гайсинський	91.565(86,2)	8.447 (8,0)	6.025 (5,7)	143(0,1)	106.180
Ольгопільський	111.714(84,6)	12.585 (9,5)	7.052 (5,3)	709(0,5)	132.060
Балтський	98.937(78,4)	15.655 (12,4)	10.636 (8,4)	918(0,7)	126.146
Ямпільський	101.909(76,3)	12.007 (9,0)	19.443(14,6)	1.219(0,9)	133.548
Літинський	91.002(76,2)	9.561 (8,0)	18.140(15,2)	744(0,6)	119.447
Брацлавський	94.988(76,0)	17.205(13,8)	11.315 (9,1)	1.440(1,2)	124.948
Вінницький	91.2167(74,9)	11.887 (9,8)	16.782(13,8)	1.829(1,5)	121.714
Могилівський	89.337(73,7)	14.839 (12,2)	16.864(13,9)	185(0,2)	121.225
Ново-Ушицький	83.667(67,2)	13.934 (11,2)	25.494(20,5)	1.412(1,2)	124.507
Летичівський	50.738(65,9)	6.905 (9,0)	18.417(23,9)	650(0,8)	77.010
Кам'янецький	80.338(59,3)	21.935(16,2)	33.038(24,4)	256 0,2)	135.567
Проскурівський	74.191(56,7)	14.195(10,9)	42.376(33,2)	21(0,1)	130.783
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.059.602(72,9)</i>	<i>159.155 (11,0)</i>	<i>225.582(15,5)</i>	<i>9.526(0,7)</i>	<i>1.453.865</i>
Уїзні міста:					
Ольгопіль	2.273(75,4)	444(14,8)	268 (8,9)	16(0,5)	3.001
Ямпіль	2.260(69,2)	690(21,1)	314 (9,6)	(0,0)	3.264
Літин	2.632(54,7)	1.302(27,1)	511 (1,6)	369(7,7)	4.814
Гайсин	2.968(53,2)	2.196(36,4)	285 (5,1)	129(2,3)	5.578
Нова Ушиця	1.594(49,5)	-950(29,5)	679(21,0)	(0,0)	3.223
Вінниця	4.748(44,7)	4.319(40,1)	1.559(14,6)	41(0,4)	10.667
Брацлав	1.803(42,4)	2.115(49,8)	279 (6,6)	52(1,2)	4.249
Летичів	1.573(37,6)	1.741(41,6)	867(20,7)	1(0,0)	4.182
Могилів	4.143(38,7)	5.778(54,0)	617 (5,7)	173(1,6)	10.711
Кам'янець	3.003(20,8)	7.278(50,5)	3.902(27,1)	238(1,7)	14.421
Проскурів	845(21,0)	2.125(52,8)	1.051(26,1)	(0,0)	4.021
Балта	3.079(32,6)	5.170(54,8)	353 (3,7)	833(8,8)	9.435
<i>Разом по містах</i>	<i>30.921(39,9)</i>	<i>34.108(44,1)</i>	<i>10.685(13,8)</i>	<i>1.722(2,2)</i>	<i>77.436</i>

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.6. Закінчення

Губернії /роки /уїзди/міста* 1860-ті	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Подільська				
Уїзди:					
Гайсинський	145.217(91,5)	10.109(6,4)	3.334(2,1)	(0,0)	158.660
Ольгопільський	163.441(88,0)	13.259(7,1)	8.488(4,6)	572(0,3)	180.058
Балтський	158.623(80,2)	29.011(14,7)	10.040(5,1)	(0,0)	197.674
Вінницький	100.819(80,0)	10.178(8,1)	11.197(8,9)	2.481(2,0)	126.015
Брацлавський	119.560(75,1)	16.932(10,6)	8.914(5,6)	4.528(1,0)	159.279
Ново-Ушицький	113.746(74,2)	15.124(10,0)	22.298(14,5)	2.709(1,4)	153.328
Летичівський	81.463(73,2)	10.156(9,1)	1.825(1,6)	1.420(1,3)	111.292
Кам'янецький	123.549(69,5)	25.389(14,3)	28.659(16,1)	173(0,1)	177.815
Літинський	96.635(68,4)	16.954(12,0)	26.744(18,9)	874(0,6)	141.207
Могилівський	96.358(67,7)	23.864(16,8)	22.197(52,1)	(0,0)	142.419
Проскурівський	98.357(60,1)	16.677(11,2)	33.840(22,7)	(0,0)	148.874
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.391.830(74,5)</i>	<i>205.165(11,0)</i>	<i>227.130(12,2)</i>	<i>12.227(0,7)</i>	<i>1.863.352</i>
Уїзні міста:					
Ольгопіль	4.507(79,0)	773(13,6)	400(7,0)	22(0,4)	5.207
Гайсин	6.581(65,1)	1.863(18,4)	825(8,2)	104(1,0)	10.106
Нова Ушиця	2.284(57,4)	1.264(31,8)	429(10,1)	(0,0)	3.977
Вінниця	5.391(52,4)	3.633(35,3)	886(8,6)	80(0,8)	10.280
Брацлав	2.185(43,0)	2.061(40,5)	531(10,4)	40(0,8)	5.085
Летичів	2.024(41,2)	2.188(44,6)	699(14,2)	(0,0)	4.911
Літин	1.822(33,4)	2.820(51,8)	357(6,6)	450(8,3)	5.449
Кам'янець	5.622(27,1)	9.965(48,5)	4.987(38,6)	125(0,1)	20.699
Балта	3.656(25,8)	7.966(56,3)	392(2,8)	1.267(9,0)	14.154
Проскурів	1.633(22,8)	4.061(56,6)	1.478(20,1)	(0,0)	7.172
Могилів	3.482(33,7)	5.383(52,1)	1.246(12,1)	226(2,2)	10.337
<i>Разом по містах</i>	<i>39.187(40,2)</i>	<i>42.007(43,1)</i>	<i>12.230(12,6)</i>	<i>2.314(2,4)</i>	<i>95.729</i>

Дані відсутні: уїзд Ямпільський; місто Ямпіль

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.7. Розподіл населення Волинської губернії за конфесійною приналежністю у 40-і та 60-і роки XIX ст.

Губернія /роки /уїзди/ уїзні міста	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Волинська				
1845-1848					
<i>Разом по губернії</i>	<i>1.122.892(75,5)</i>	<i>176.564(11,7)</i>	<i>182.857(12,3)</i>	<i>4.585(0,3)</i>	<i>1.486.898</i>
1860-ті					
Уїзди:					
Ковельський	97.010(88,3)	8.613(7,8)	4.233(3,9)	(0,0)	109.856
Острозький	86.040(87,2)	4.223(4,3)	7.330(7,4)	1.097(1,1)	98.690
Овруцький	88.864(83,2)	9.684(9,1)	7.112(6,7)	1.150(1,1)	106.812
Володимирський	16.783(82,4)	13.408(9,5)	11.452(8,1)	48(0,1)	141.646
Луцький	84.932(79,3)	8.305(7,8)	11.885(11,1)	2.015(1,9)	107.137
Новоград-Волин.	117.255(77,8)	23.038(14,3)	18.318(11,4)	2.506(1,6)	161.117
Заславський	103.681(77,6)	15.011(11,2)	14.522(10,9)	323(0,2)	133.537
Дубенський	78.001(77,3)	14.924(14,8)	8.042(8,8)	66(0,1)	100.972
Кременецький	92.761(75,3)	16.521(13,1)	13.886(11,3)	(0,0)	123.168
Старокост-кий	100.477(73,7)	20.042(14,7)	15.768(11,6)	(0,0)	136.287
Житомирський	158.514(71,3)	27.274(12,3)	34.253(15,4)	2.418(1,1)	222.441
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.190.074(76,3)</i>	<i>194.803(12,5)</i>	<i>163.084(10,5)</i>	<i>9.734(0,6)</i>	<i>1.577.695</i>
Уїзні міста:					
Житомир	19.953(49,2)	13.299(32,8)	6.809(16,8)	485(1,2)	40.564
Овруч	2.456(47,0)	2.264(49,1)	176(3,4)	25(0,5)	5.221
Новоград-Волин.	3.010(40,0)	3.440(45,8)	992(13,2)	72(1,0)	7.514
Рівне	2.323(36,7)	3.178(50,2)	792(12,5)	33(0,5)	6.326
Ковель	1.026(28,1)	2.193(60,2)	427(11,7)	(0,0)	3.646
Заславль	2.028(25,0)	5.240(65,2)	771(10,0)	(0,0)	8.039
Володимир	1.137(19,3)	3.958(67,0)	810(3,7)	(0,0)	5.905
Старокостянтинів	1.553(12,8)	9.107(75,3)	1.444(11,2)	(0,0)	12.104
Луцьк	637(12,8)	3.634(73,0)	707(14,2)	(0,0)	4.978
Дубно	828(10,5)	6.258(79,0)	836(10,6)	44(0,6)	7.922
Острог	585(7,1)	7.328(88,6)	361(4,4)	(0,0)	8.274
<i>Разом по містах</i>	<i>35.536(32,2)</i>	<i>59.899(54,4)</i>	<i>14.125(12,8)</i>	<i>615(0,6)</i>	<i>110.175</i>

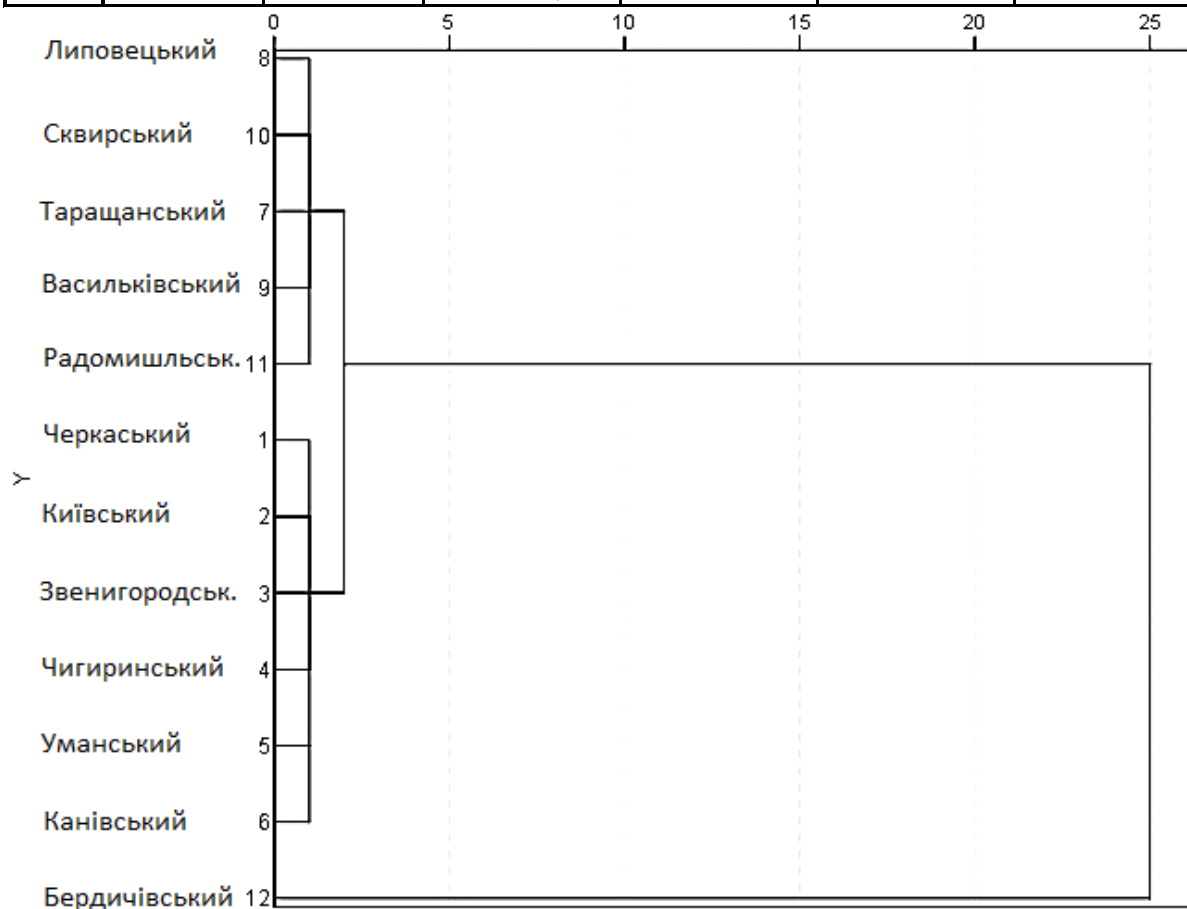
Дані відсутні: уїзд Рівненський; місто Кременець

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.8. Первинна класифікація уїздів та міст Київської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1845)

Порядок агломерації (кластерів) уїздів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	8	10	1,940	0	0	4
2	3	4	2,660	0	0	3
3	3	5	6,130	2	0	7
4	7	8	8,740	0	1	8
5	1	2	9,040	0	0	9
6	9	11	17,980	0	0	8
7	3	6	28,557	3	0	9
8	7	9	31,420	4	6	10
9	1	3	59,663	5	7	10
10	1	7	94,969	9	8	11
11	1	12	1746,586	10	0	0

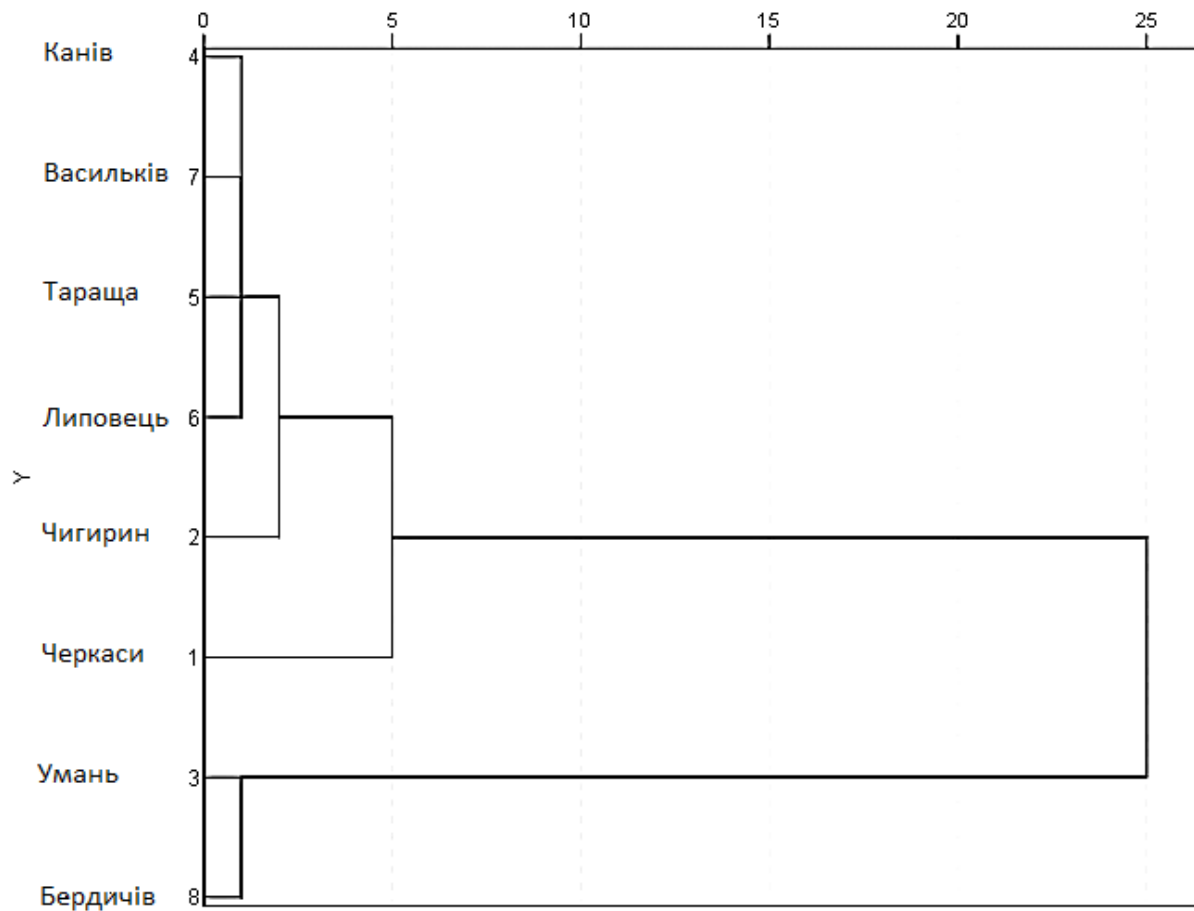

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.8. Продовження

Порядок агломерації (кластерів) уїзних міст

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	4	7	5,230	0	0	2
2	4	5	35,715	1	0	4
3	3	8	67,350	0	0	7
4	4	6	130,093	2	0	5
5	2	4	375,970	0	4	6
6	1	2	1329,928	0	5	7
7	1	3	7032,150	6	3	0

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.8. Закінчення (результати первинної класифікації)

Губернії /уїзди/ уїзні міста 1845	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Київська				
Уїзди:					
Група К1.У1а					
Липовецький	104.061(85,6)	7.920 (6,5)	9.585 (7,9)	10(0,1)	121.576
Сквиірський	114.881(85,3)	10.239 (7,6)	9.545 (7,1)	16(0,1)	134.681
Таращанський	114.302(86,0)	6.386 (4,8)	12.195 (9,2)	43(0,1)	132.926
Васильківський	130.365(85,3)	14.305 (9,4)	8.229 (5,4)	48(0,1)	152.899
Радомишльський	119.072(81,6)	15.728(10,8)	113 (6,2)	1.996(1,4)	145.927
<i>Разом</i>	<i>582.681(85,9)</i>	<i>54.578(8,0)</i>	<i>39.667(5,8)</i>	<i>2.113(0,3)</i>	<i>679.039</i>
Група К1.У1б					
Черкаський	129.707(95,5)	4.792 (3,5)	1.318 (1,0)	66(0,1)	135.883
Київський	161.930(93,5)	5.685 (3,3)	5.613 (3,2)	877(0,5)	173.228
Звенигородський	119.534(91,4)	9.235 (7,1)	1.928 (1,5)	114(0,1)	130.811
Чигиринський	100.738(90,5)	9.332 (8,4)	207 (1,1)	81(0,1)	111.358
Уманський	139.323(89,5)	556 (7,4)	4.822 (3,1)	30(0,1)	155.731
Канівський	119.098(86,8)	15.453(11,3)	2.524 (1,8)	63(0,1)	137.138
<i>Разом</i>	<i>770.330(92,5)</i>	<i>45.053(5,4)</i>	<i>16.412(2,0)</i>	<i>1.231(0,1)</i>	<i>833.026</i>
Група К1.У2					
Бердичівський	92.660(54,7)	47.622(28,1)	28.539 (16,8)	522(0,3)	169.343
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.445.671(84,9)</i>	<i>158.253 (9,3)</i>	<i>94.619 (5,6)</i>	<i>3.866(0,2)</i>	<i>1.702.409</i>
Уїзні міста:					
Група К1.М1					
Канів	3.561(64,7)	1.802(32,7)	140 (2,5)	(0,0)	5.503
Васильків	6.116 (66,2)	3.050(33,0)	71 (0,8)	1(0,0)	9.238
Тараща	3.732(60,9)	2.231(36,4)	166 (2,7)	(0,0)	6.129
Липовець	2.820(55,4)	1.833(36,0)	441 (8,7)	(0,0)	5.094
<i>Разом</i>	<i>16.229(62,5)</i>	<i>8.916(34,3)</i>	<i>818(3,6)</i>	<i>1(0,0)</i>	<i>25.964</i>
Група К1.М2					
Чигирин	4.303(76,1)	1.298(22,9)	58 (1,0)	(0,0)	5.656
Черкаси	7.136(75,9)	445 (4,7)	34 (0,4)	(19,0)	9.400
<i>Разом</i>	<i>11.439(76,0)</i>	<i>1.743(11,6)</i>	<i>92(0,6)</i>	<i>1.782(11,8)</i>	<i>15.056</i>
Група К1.М3					
Умань	802 (9,7)	6.684(80,9)	772 (9,3)	7(0,1)	8.267
Бердичів	1.631 (4,0)	35.707(86,8)	3.749(9,11)	71(0,2)	41.158
<i>Разом</i>	<i>2.433(4,9)</i>	<i>42.391(85,8)</i>	<i>4.521(9,1)</i>	<i>78(0,2)</i>	<i>49.423</i>
<i>Разом по містах</i>	<i>30.101(33,3)</i>	<i>53.050 (58,7)</i>	<i>5.431(6,0)</i>	<i>1.861(2,0)</i>	<i>90.443</i>

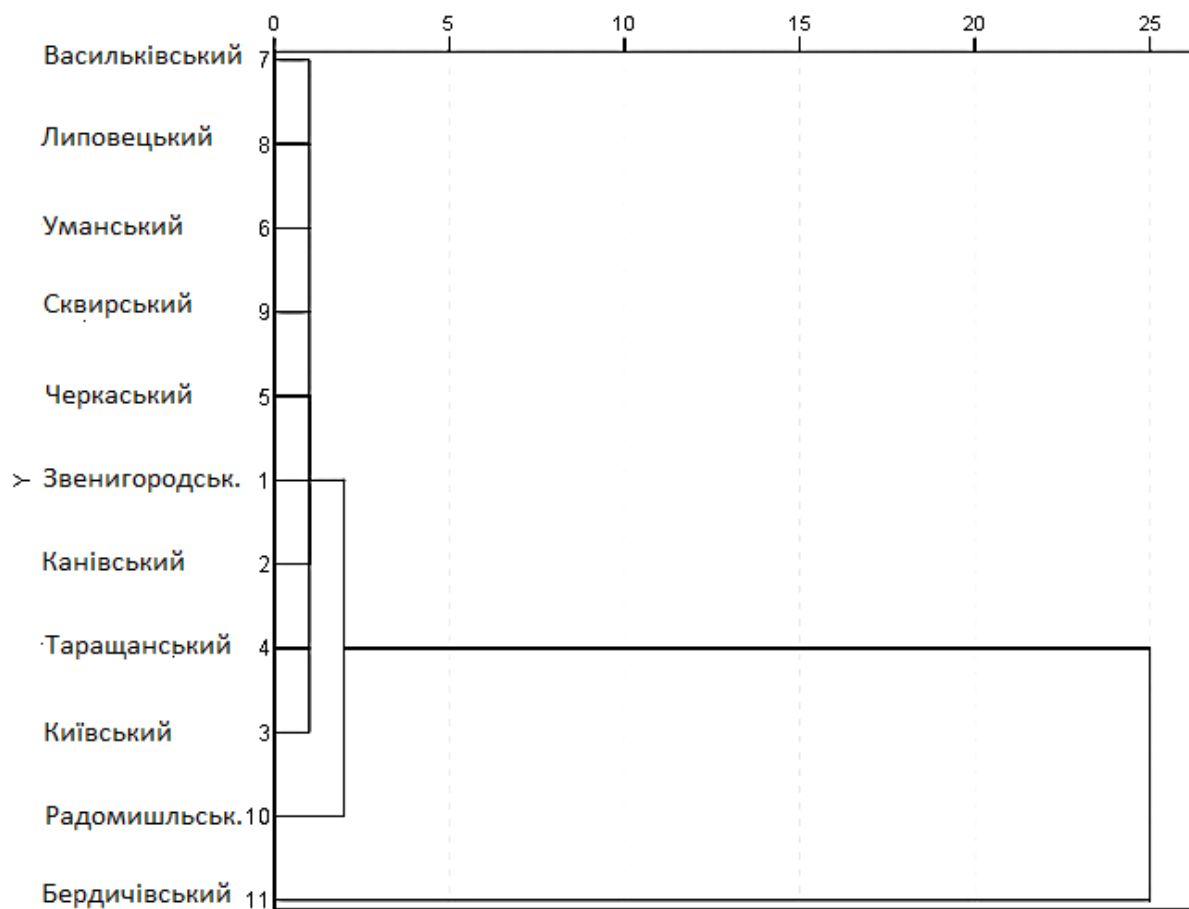
Дані відсутні: міста Київ, Звенигородка, Сквир, Радомишль

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.9. Первинна класифікація уїздів та міст Київської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)

Порядок агломерації (кластерів) уїздів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	7	8	,720	0	0	2
2	6	7	2,050	0	1	4
3	1	2	3,850	0	0	5
4	6	9	5,627	2	0	7
5	1	4	9,455	3	0	6
6	1	3	22,153	5	0	8
7	5	6	22,320	0	4	8
8	1	5	39,560	6	7	9
9	1	10	115,261	8	0	10
10	1	11	1930,525	9	0	0

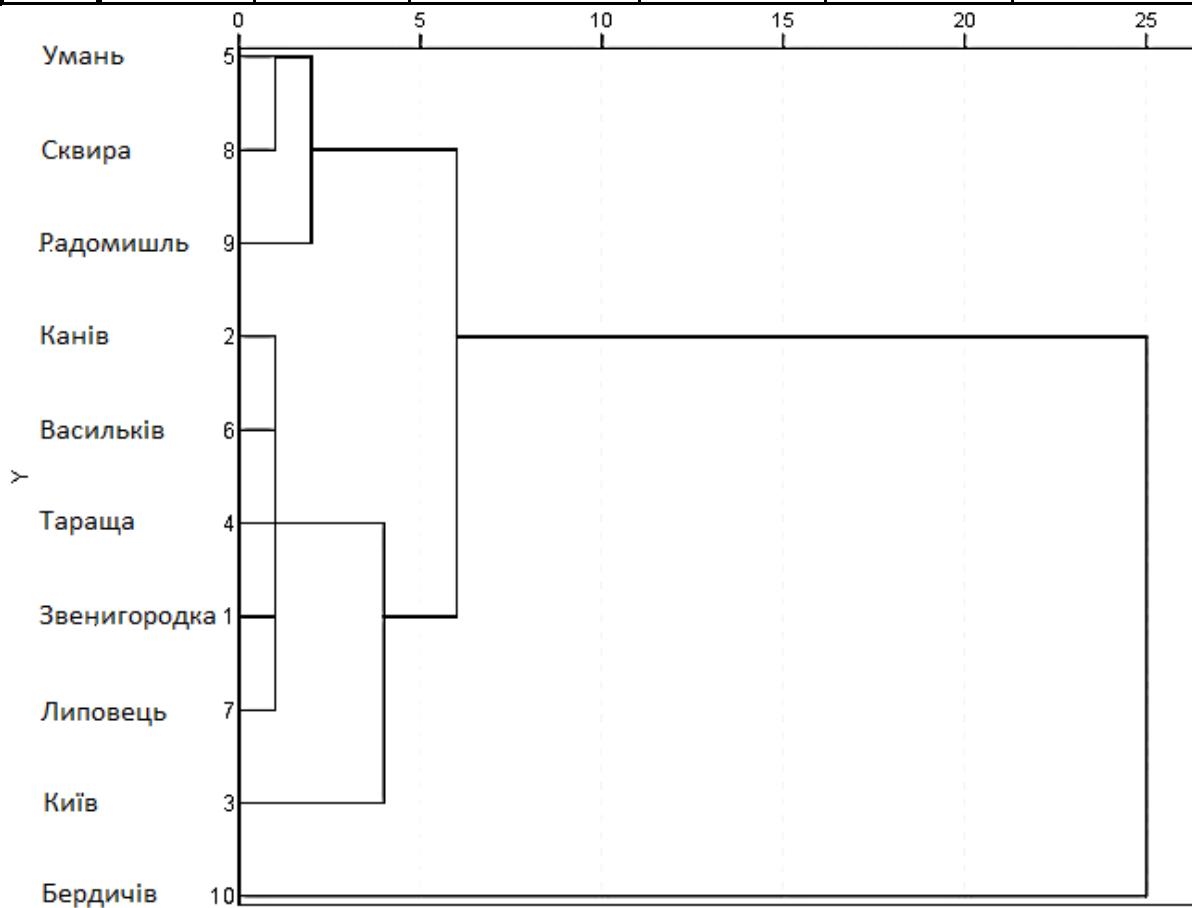

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.9. Продовження

Порядок агломерації (кластерів) уїзних міст

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	5	8	1,050	0	0	6
2	2	6	2,890	0	0	3
3	2	4	6,685	2	0	5
4	1	7	96,980	0	0	5
5	1	2	240,857	4	3	7
6	5	9	470,195	1	0	8
7	1	3	1125,990	5	0	8
8	1	5	1635,108	7	6	9
9	1	10	7290,931	8	0	0

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця. 2.9. Закінчення (результати первинної класифікації)

Губернія /роки /уїзди/ уїзні міста 1860-ті	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Київська				
Уїзди :					
Група К2.У1а					
Васильківський	148.257(85,2)	18.511(10,6)	7.215 (4,1)	(0,0)	173.983
Липовецький	106.623(84,6)	13.371(10,6)	5.981(4,7)	(0,0)	125.975
Уманський	166.599(85,3)	22.157(11,3)	6.400(3,3)	81(0,1)	195.237
Сквирський	146.870(84,3)	17.017 (9,8)	10.343(5,9)	(0,0)	174.230
Черкаський	154.723(86,5)	20.492(11,5)	1.030(0,6)	2.653(1,5)	178.903
Звенигородський	168.095(91,0)	14.097 (7,6)	2.585(1,4)	(0,0)	184.677
Канівський	153.884(90,0)	15.292 (8,9)	1.734(1,0)	133(0,1)	171.052
Таращанський	144.790(88,2)	16.047 (9,8)	3.322(2,0)	95(0,1)	164.254
Київський	197.273(89,2)	12.291 (5,6)	10.051(4,5)	1.606(0,7)	221.221
<i>Разом</i>	<i>1.387.114(87,0)</i>	<i>149.275(9,4)</i>	<i>48.661(3,1)</i>	<i>4.568(0,3)</i>	<i>1.594.186</i>
Група К2.У1а					
Радомишльський	127.618(79,0)	24.860 (15,4)	6.224(3,4)	2.916(1,8)	161.618
Група К2.У2					
Бердичівський	98.213(51,4)	63.164(33,1)	30.251(15,8)	482(0,3)	191.008
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.666.794(82,8)</i>	<i>250.8041(12,5)</i>	<i>85.722(4,3)</i>	<i>2.664(0,1)</i>	<i>2.005.984</i>
Уїзні міста:					
Група К2.М1					
Умань	7.657(49,8)	6.900(44,9)	800(5,2)	6(0,0)	15.363
Сквира	4.932(50,2)	4.456 (45,4)	434(4,4)	(0,0)	9.822
Радомишль	1.791(34,5)	3.130 (60,3)	267(5,2)	(0,0)	5.188
<i>Разом</i>	<i>14.383(47,3)</i>	<i>14.486(47,7)</i>	<i>1.501(4,9)</i>	<i>6(0,0)</i>	<i>30.376</i>
Група К2.М2а					
Канів	4.414(64,6)	2.262(33,1)	162(2,4)	(0,0)	6.838
Васильків	7.503(65,8)	3.764(33,0)	134 (1,2)	(0,0)	11.401
Тараща	7.352(64,5)	3.967(34,8)	35(0,3)	43(0,4)	11.397
Звенигородка	7.845(76,6)	2.425(23,7)	279(2,7)	58(0,6)	10.247
Липовець	2.844(69,7)	863(21,1)	374(9,2)	(0,0)	4.081
<i>Разом</i>	<i>29.958(67,6)</i>	<i>13.281(30,0)</i>	<i>984(2,2)</i>	<i>101(0,2)</i>	<i>44.324</i>
Група К2.М2б					
Київ	58.922(83,8)	1.411 (2,0)	8.604(12,2)	1.404(2,0)	70.341
Група К2.М3					
Бердичів	2.610(4,8)	50.051(92,6)	3.157(5,8)	418(0,8)	54.051
<i>Разом по містах</i>	<i>105.870(52,6)</i>	<i>79.229 (39,4)</i>	<i>14.255(7,1)</i>	<i>1.929(0,9)</i>	<i>201.238</i>

Дані відсутні: уїзд Чигиринський; міста Черкаси, Чигирин

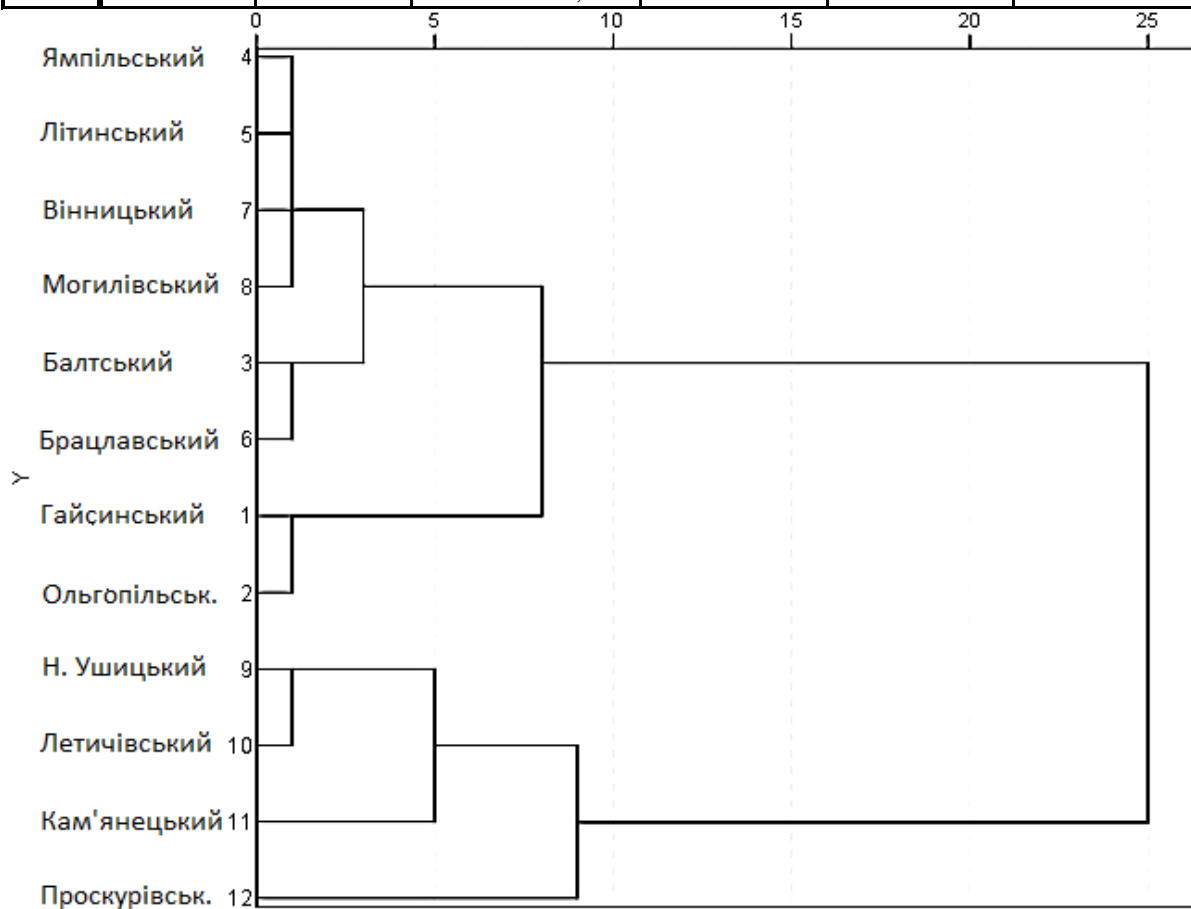

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.10. Первинна класифікація уїздів та міст Подільської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1844 - 1846)

Порядок агломерації (кластерів) уїздів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	4	5	1,460	0	0	3
2	1	2	5,130	0	0	9
3	4	7	5,650	1	0	5
4	3	6	8,460	0	0	7
5	4	8	17,540	3	0	7
6	9	10	18,250	0	0	8
7	3	4	52,793	4	5	9
8	9	11	99,815	6	0	10
9	1	3	158,782	2	7	11
10	9	12	186,790	8	0	11
11	1	9	562,439	9	10	0

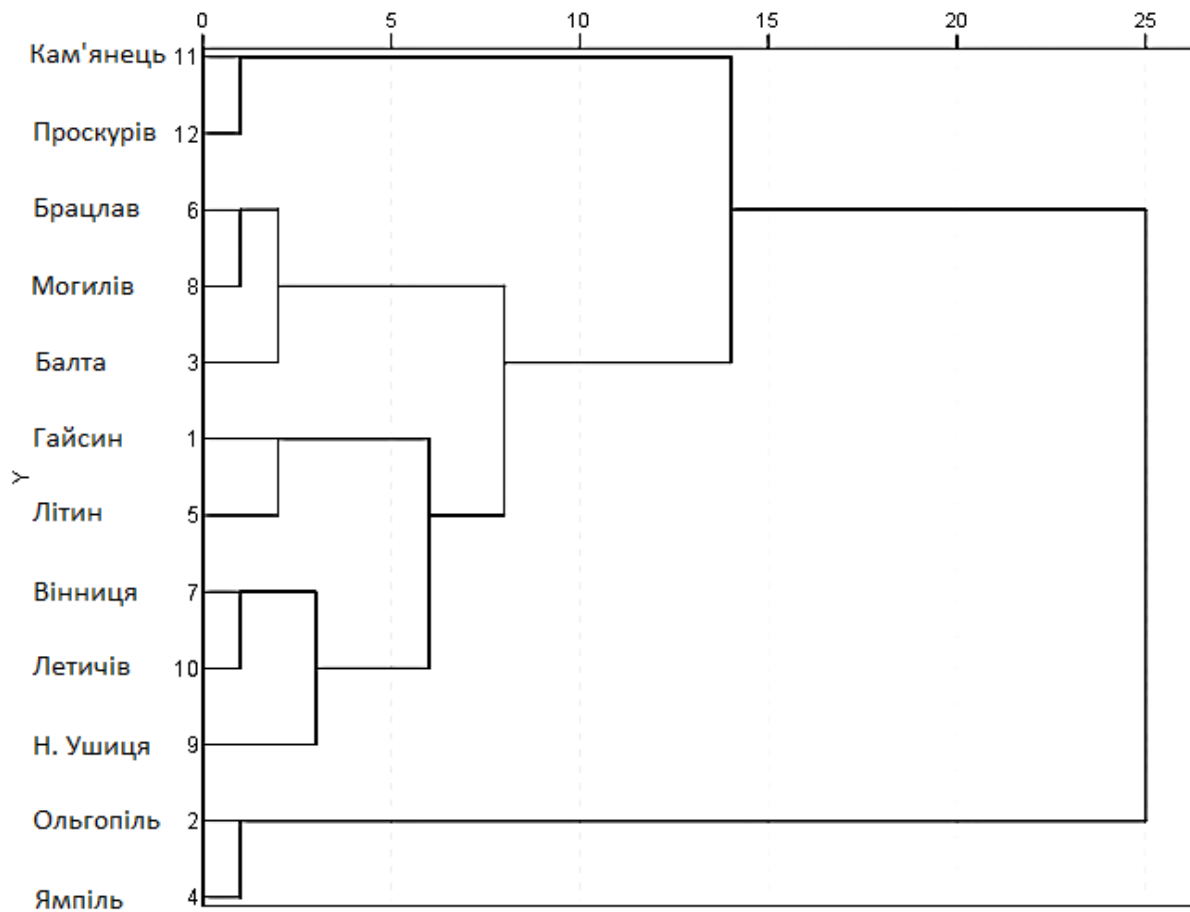

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.10. Продовження

Порядок агломерації (кластерів) уїзних міст

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	11	12	9,220	0	0	10
2	6	8	32,300	0	0	6
3	2	4	78,870	0	0	11
4	7	10	90,030	0	0	7
5	1	5	130,150	0	0	8
6	3	6	140,450	0	2	9
7	7	9	232,315	4	0	8
8	1	7	484,125	5	7	9
9	1	3	656,546	8	6	10
10	1	11	1141,975	9	1	11
11	1	2	2095,823	10	3	0

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.10. Закінчення (результати класифікації)

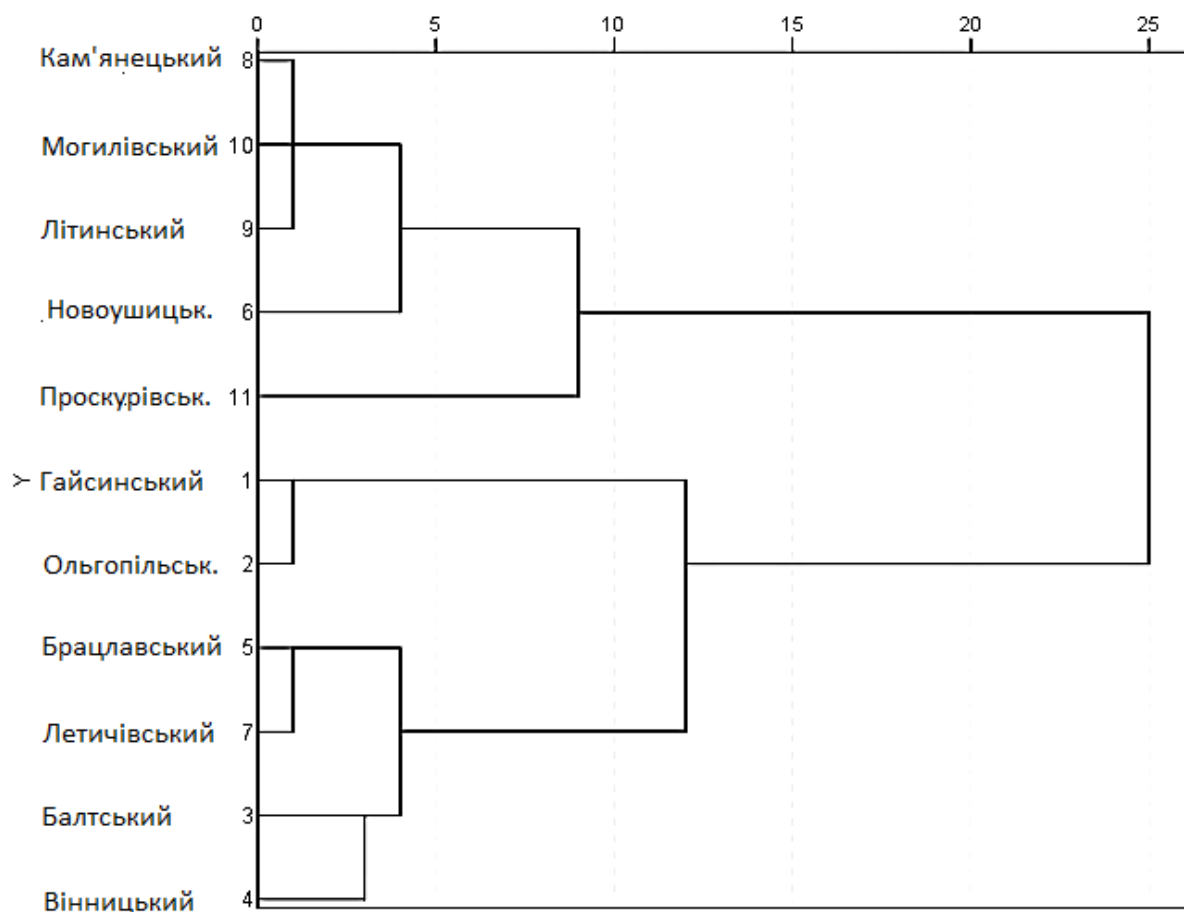
Губернія /роки /уїзди/ уїзні міста 1844 - 1846	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Подільська				
Уїзди:					
Група П1.У1					
Ямпільський	101.909(76,3)	12.007 (9,0)	19.443(14,6)	1.219(0,9)	133.548
Літинський	91.002(76,2)	9.561 (8,0)	18.140(15,2)	744(0,6)	119.447
Вінницький	91.216(74,9)	11.887 (9,8)	16.782(13,8)	1.829(1,5)	121.714
Могилівський	89.337(73,7)	14.839 (12,2)	16.864(13,9)	185(0,2)	121.225
<i>Разом</i>	<i>376.464(75,3)</i>	<i>48.294(9,7)</i>	<i>71.229(14,2)</i>	<i>3.977(0,8)</i>	<i>499.964</i>
Група П1.У2					
Балтський	98.937(78,4)	15.655(12,4)	10.636 (8,4)	918(0,7)	126.146
Брацлавський	94.988(76,0)	17.205(13,8)	11.315 (9,1)	1.440(1,2)	124.948
Гайсинський	91.565(86,2)	8.447 (8,0)	6.025 (5,7)	143(0,1)	106.180
Ольгопільський	111.714(84,6)	12.585 (9,5)	7.052 (5,3)	709(0,5)	132.060
<i>Разом</i>	<i>394.204(81,1)</i>	<i>53.892(11,1)</i>	<i>3.5028(7,2)</i>	<i>3.210(0,7)</i>	<i>486.334</i>
Група П1.У3					
Ново-Ушицький	83.667(67,2)	13.934(11,2)	25.494(20,5)	1.412(1,2)	124.507
Летичівський	50.738(65,9)	6.905 (9,0)	18.417(23,9)	650(0,8)	77.010
Кам'янецький	80.338(59,3)	21.935(16,2)	33.038(24,4)	256 0,2)	135.567
Проскурівський	74.191(56,7)	14.195(10,9)	42.376(33,2)	21(0,1)	130.783
<i>Разом</i>	<i>288.934(61,8)</i>	<i>56.969(12,2)</i>	<i>119.325(25,5)</i>	<i>2.339(0,5)</i>	<i>467.567</i>
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.059.602(72,9)</i>	<i>159.155 (11,0)</i>	<i>225.582(15,5)</i>	<i>9.526(0,7)</i>	<i>1.453.865</i>
Уїзні міста:					
Група П1.М1					
Кам'янець	3.003(20,8)	7.278(50,5)	3.902(27,1)	238(1,7)	14.421
Проскурів	845(21,0)	2.125(52,8)	1.051(26,1)	(0,0)	4.021
<i>Разом</i>	<i>3.848(20,9)</i>	<i>9.353(50,7)</i>	<i>4.953(26,9)</i>	<i>238(1,3)</i>	<i>18.442</i>
Група П1.М2а					
Брацлав	1.803(42,4)	2.115(49,8)	279 (6,6)	52(1,2)	4.249
Могилів	4.143(38,7)	5.778(54,0)	617 (5,7)	173(1,6)	10.711
Балта	3.079(32,6)	5.170(54,8)	353 (3,7)	833(8,8)	9.435
<i>Разом</i>	<i>9.025(37,0)</i>	<i>13.063(53,5)</i>	<i>1.249(5,1)</i>	<i>1.058(4,3)</i>	<i>24.395</i>
Група П1.М2б					
Гайсин	2.968(53,2)	2.196(36,4)	285 (5,1)	129(2,3)	5.578
Літин	2.632(54,7)	1.302(27,1)	511 (1,6)	369(7,7)	4.814
<i>Разом</i>	<i>5.600(53,9)</i>	<i>3.498(33,7)</i>	<i>796(7,6)</i>	<i>498(4,8)</i>	<i>10.392</i>
Група П1.М3					
Вінниця	4.748(44,7)	4.319(40,1)	1.559(14,6)	41(0,4)	10.667
Летичів	1.573(37,6)	1.741(41,6)	867(20,7)	1(0,0)	4.182
Нова Ушиця	1.594(49,5)	950(29,5)	679(21,0)	(0,0)	3.223
<i>Разом</i>	<i>7.915(43,8)</i>	<i>7.010(38,8)</i>	<i>3.105(17,2)</i>	<i>42(0,2)</i>	<i>18.072</i>
Група П1.М4					
Ольгопіль	2.273(75,4)	444(14,8)	268 (8,9)	16(0,5)	3.001
Ямпіль	2.260(69,2)	690(21,1)	314 (9,6)	(0,0)	3.264
<i>Разом</i>	<i>4.533(72,4)</i>	<i>1.134(18,1)</i>	<i>582(9,3)</i>	<i>16(0,3)</i>	<i>6.265</i>
<i>Разом по містах</i>	<i>30.921(39,9)</i>	<i>34.108(44,1)</i>	<i>10.685(13,8)</i>	<i>1.722(2,2)</i>	<i>77.436</i>

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.11. Первинна класифікація уїздів та міст Подільської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)

Порядок агломерації (кластерів) уїздів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	8	10	9,750	0	0	4
2	1	2	19,080	0	0	9
3	5	7	21,950	0	0	7
4	8	9	24,685	1	0	6
5	3	4	62,040	0	0	7
6	6	8	64,710	0	4	8
7	3	5	70,385	5	3	9
8	6	11	158,713	6	0	10
9	1	3	206,680	2	7	10
10	1	6	449,674	9	8	0

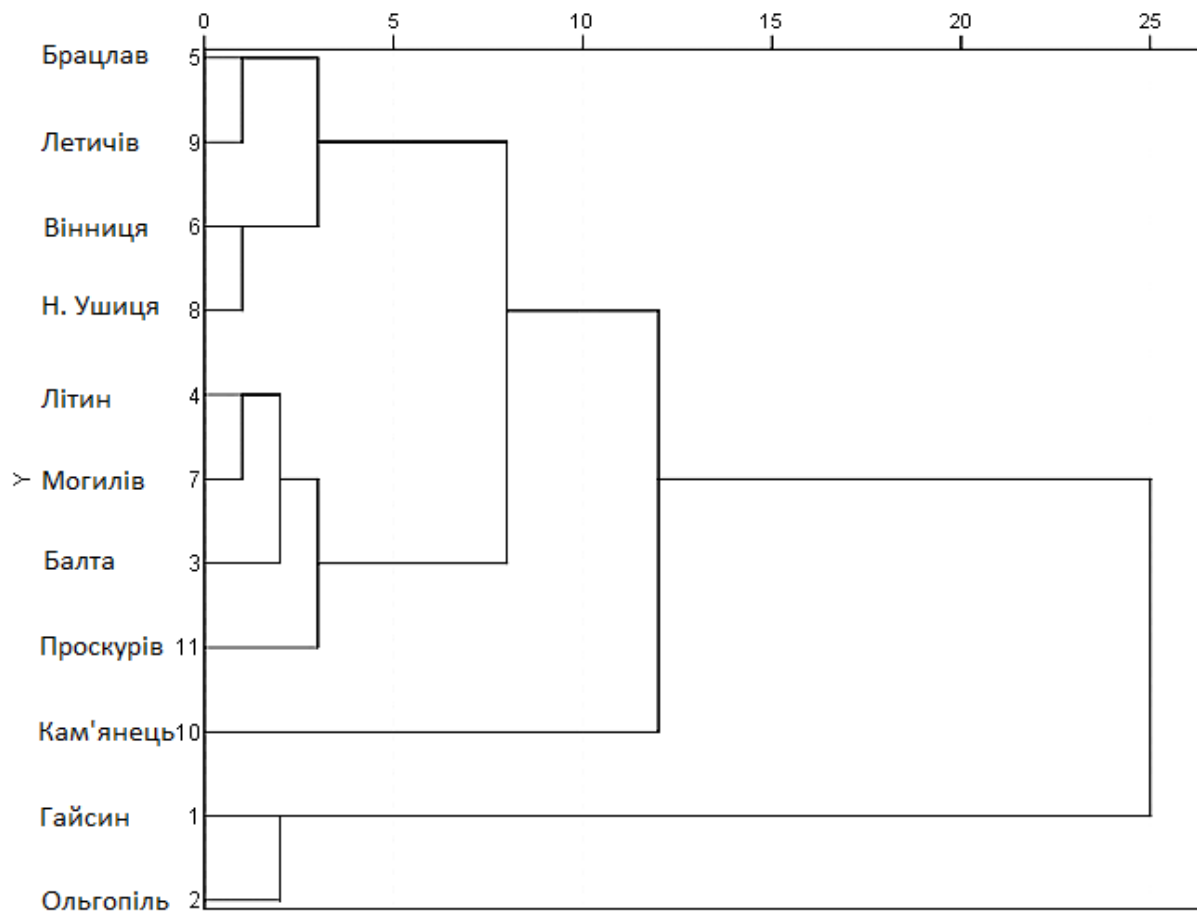

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.11. Продовження

Порядок агломерації (кластерів) уїзних міст

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	5	9	35,130	0	0	6
2	6	8	40,140	0	0	6
3	4	7	67,640	0	0	4
4	3	4	152,860	0	3	7
5	1	2	218,050	0	0	10
6	5	6	272,360	1	2	8
7	3	11	327,940	4	0	8
8	3	5	821,827	7	6	9
9	3	10	1175,091	8	0	10
10	1	3	2526,832	5	9	0

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.11. Закінчення (результати класифікації)

Губернії /уїзди/міста 1860-ті	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Подільська				
Уїзди:					
Група П2.У1					
Кам'янецький	123.549(69,5)	25.389(14,3)	28.659(16,1)	173(0,1)	177.815
Могилівський	96.358(67,7)	23.864(16,8)	22.197(15,6)	(0,0)	142.419
Літинський	96.635(68,4)	16.954(12,0)	26.744(18,9)	874(0,6)	141.207
Ново-Ушицький	113.746(74,2)	15.124(10,0)	22.298(14,5)	2.709(1,4)	153.328
Проскурівський	98.357(60,1)	16.677(11,2)	33.840(22,7)	(0,0)	148.874
<i>Разом</i>	<i>528.645(69,2)</i>	<i>98.008(12,8)</i>	<i>133.738(17,5)</i>	<i>3.756(0,5)</i>	<i>764.147</i>
Група П2.У2а					
Гайсинський	145.217(91,5)	10.109(6,4)	3.334(2,1)	(0,0)	158.660
Ольгопільський	163.441(88,0)	13.259(7,1)	8.488(4,6)	572(0,3)	180.058
<i>Разом</i>	<i>308.658(90,1)</i>	<i>23.368(6,9)</i>	<i>11.822(3,5)</i>	<i>572(0,2)</i>	<i>338.818</i>
Група П2.У2б					
Брацлавський	119.560(75,1)	16.932(10,6)	8.914(5,6)	4.528(1,0)	159.279
Летичівський	81.463(73,2)	10.156(9,1)	1.825(1,6)	1.420(1,3)	111.292
Балтський	158.623(80,2)	29.011(14,7)	10.040(5,1)	(0,0)	197.674
Вінницький	100.819(80,0)	10.178(8,1)	11.197(8,9)	2.481(2,0)	126.015
<i>Разом</i>	<i>460.465(81,2)</i>	<i>66.277(11,7)</i>	<i>31.976(5,6)</i>	<i>8.429(1,5)</i>	<i>567.147</i>
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.391.830(74,5)</i>	<i>205.165(11,0)</i>	<i>227.130(12,2)</i>	<i>12.227(0,7)</i>	<i>1.863.352</i>
Уїзні міста:					
Група П2.М1а					
Брацлав	2.185(43,0)	2.061(40,5)	531(10,4)	40(0,8)	5.085
Летичів	2.024(41,2)	2.188(44,6)	699(14,2)	(0,0)	4.911
Вінниця	5.391(52,4)	3.633(35,3)	886(8,6)	80(0,8)	10.280
Нова Ушиця	2.284(57,4)	1.264(31,8)	429(10,1)	(0,0)	3.977
<i>Разом</i>	<i>11.883(49,0)</i>	<i>9.146(37,7)</i>	<i>2.545(10,5)</i>	<i>120(0,5)</i>	<i>24.253</i>
Група П2.М1б					
Літин	1.822(33,4)	2.820(51,8)	357(6,6)	450(8,3)	5.449
Могилів	3.482(33,7)	5.383(52,1)	1.246(12,1)	226(2,2)	10.337
Балта	3.656(25,8)	7.966(56,3)	392(2,8)	1.267(9,0)	14.154
Проскурів	1.633(22,8)	4.061(56,6)	1.478(20,1)	(0,0)	7.172
<i>Разом</i>	<i>10.593(28,4)</i>	<i>20.230(54,5)</i>	<i>2.545(6,9)</i>	<i>1.943(5,2)</i>	<i>37.112</i>
Група П2.М2					
Кам'янець	5.622(27,1)	9.965(48,1)	4.987(21,6)	125(0,1)	20.699
Група П2.М3					
Гайсин	6.581(65,1)	1.863(18,4)	825(8,2)	104(1,0)	10.106
Ольгопіль	4.507(79,0)	773(13,6)	400(7,0)	22(0,4)	5.207
<i>Разом</i>	<i>11.088(72,4)</i>	<i>2.636(17,2)</i>	<i>1.225(8,0)</i>	<i>126(0,8)</i>	<i>15.313</i>
<i>Разом по містах</i>	<i>39.187(40,2)</i>	<i>42.007(43,1)</i>	<i>12.230(12,6)</i>	<i>2.314(2,4)</i>	<i>95.729</i>

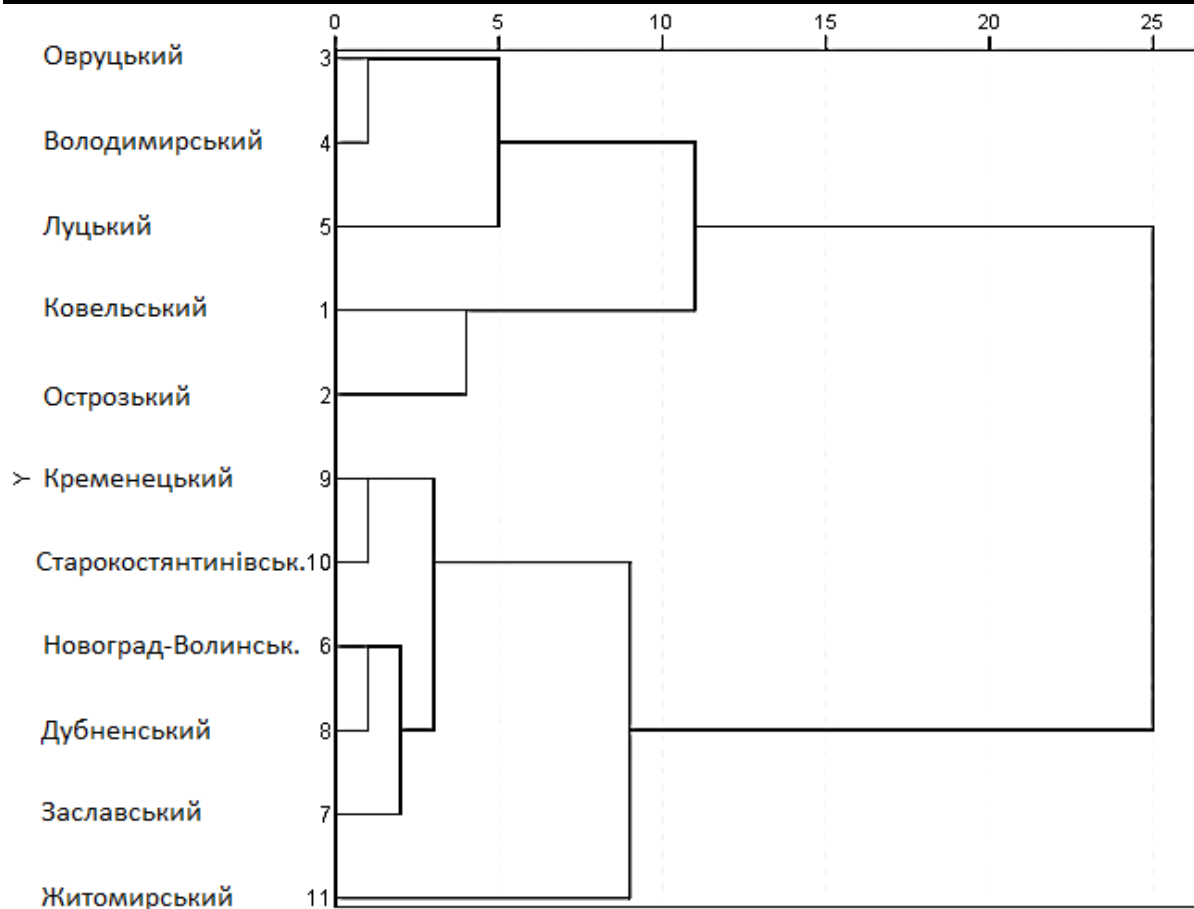
Дані відсутні: уїзд Ямпільський; місто Ямпіль

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.12. Первинна класифікація уїздів та міст Волинської губернії за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)

Порядок агломерації (кластерів) уїздів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	3	4	3,760	0	0	7
2	9	10	5,210	0	0	5
3	6	8	9,510	0	0	4
4	6	7	14,665	3	0	5
5	6	9	16,815	4	2	8
6	1	2	26,920	0	0	9
7	3	5	30,820	1	0	9
8	6	11	54,620	5	0	10
9	1	3	68,107	6	7	10
10	1	6	154,902	9	8	0

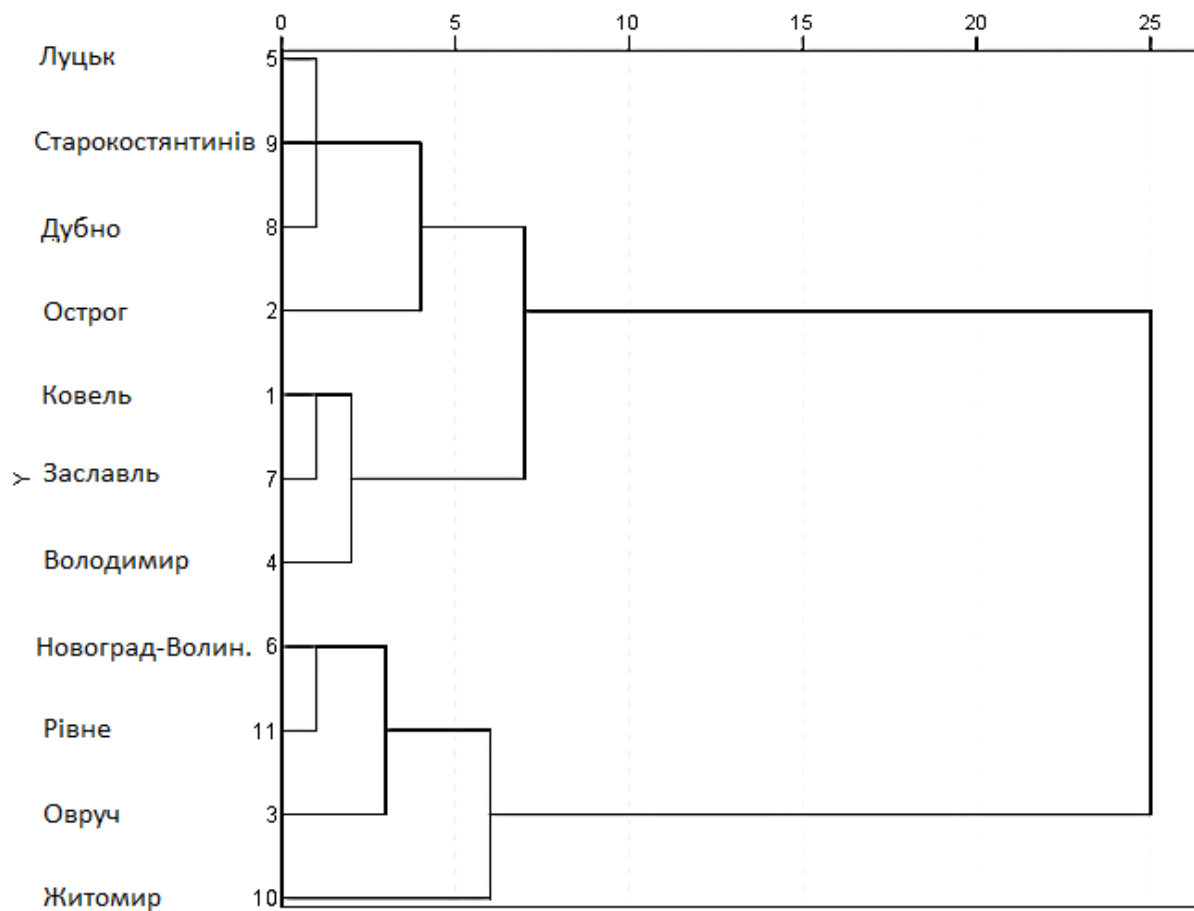

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.12. Продовження

Порядок агломерації (кластерів) уїзних міст

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	5	9	14,290	0	0	3
2	6	11	30,750	0	0	6
3	5	8	37,155	1	0	7
4	1	7	37,500	0	0	5
5	1	4	131,550	4	0	9
6	3	6	174,985	0	2	8
7	2	5	256,677	0	3	9
8	3	10	397,843	6	0	10
9	1	2	487,807	5	7	10
10	1	3	1751,819	9	8	0

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.12. Закінчення (результати класифікації)

Губернія /уїзди/ уїзні міста 1860-ті	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Волинська				
Уїзди:					
Група В2.У1					
Овруцький	88.864(83,2)	9.684(9,1)	7.112 (6,7)	1.150(1,1)	106.812
Володимирський	16.783(82,4)	13.408(9,5)	11.452 (8,1)	48(0,1)	141.646
Луцький	84.932(79,3)	8.305(7,8)	11.885(11,1)	2.015(1,9)	107.137
Ковельський	97.010(88,3)	8.613(7,8)	4.233 (3,9)	(0,0)	109.856
Острозький	86.040(87,2)	4.223(4,3)	7.330 (7,4)	1.097(1,1)	98.690
<i>Разом</i>	<i>373.629(80,5)</i>	<i>44.233(9,5)</i>	<i>42.012(9,0)</i>	<i>4.310(0,9)</i>	<i>464.247</i>
Група В2.У2					
Кременецький	92.761(75,3)	16.521(13,1)	13.886(11,3)	(0,0)	123.168
Старокост-кий	100.477(73,7)	20.042(14,7)	15.768(11,6)	(0,0)	136.287
Новоград-Волин.	117.255(77,8)	23.038(14,3)	18.318(11,4)	2.506(1,6)	161.117
Заславський	103.681(77,6)	15.011(11,2)	14.522(10,9)	323(0,2)	133.537
Дубенський	78.001(77,3)	14.924(14,8)	8.042(8,8)	66(0,1)	100.972
Житомирський	158.514(71,3)	27.274(12,3)	34.253(15,4)	2.418(1,1)	222.441
<i>Разом</i>	<i>650.689(74,1)</i>	<i>116.810(13,3)</i>	<i>104.789(11,9)</i>	<i>5.313(0,6)</i>	<i>877.602</i>
<i>Разом по уїздах</i>	<i>1.190.074(76,3)</i>	<i>194.803(12,5)</i>	<i>163.084(10,5)</i>	<i>9.734(0,6)</i>	<i>1.577.695</i>
Уїзні міста:					
Група В2.М1а					
Луцьк	637(12,8)	3.634(73,0)	707(14,2)	(0,0)	4.978
Старокостянт.	1.553(12,8)	9.107(75,3)	1.444(11,2)	(0,0)	12.104
Дубно	828(10,5)	6.258(79,0)	836(10,6)	44(0,6)	7.922
Острог	585 (7,1)	7.328(88,6)	361(4,4)	(0,0)	8.274
<i>Разом</i>	<i>3.603(10,8)</i>	<i>26.327(79,0)</i>	<i>3.348(10,0)</i>	<i>44(0,0)</i>	<i>33.322</i>
Група В2.М1б					
Ковель	1.026(28,1)	2.193(60,2)	427(11,7)	(0,0)	3.646
Заславль	2.028(25,0)	5.240(65,2)	771(10,0)	(0,0)	8.039
Володимир	1.137(19,3)	3.958(67,0)	810 (3,7)	(0,0)	5.905
<i>Разом</i>	<i>3.191(19,2)</i>	<i>11.391(68,7)</i>	<i>2.008 (12,1)</i>	<i>(0,0)</i>	<i>16.590</i>
Група В2.М2					
Новоград-Волин.	3.010(40,0)	3.440(45,8)	992(13,2)	72(1,0)	7.514
Рівне	2.323(36,7)	3.178(50,2)	792(12,5)	33(0,5)	6.326
Овруч	2.456(47,0)	2.264(49,1)	176 (3,4)	25(0,5)	5.221
Житомир	19.953(49,2)	13.299(32,8)	6.809(16,8)	485(1,2)	40.564
<i>Разом</i>	<i>27.742(46,8)</i>	<i>22.181(37,4)</i>	<i>8.769(14,8)</i>	<i>615(1,0)</i>	<i>59.307</i>
<i>Разом по містах</i>	<i>35.536(32,2)</i>	<i>59.899(54,4)</i>	<i>14.125(12,8)</i>	<i>615(0,6)</i>	<i>110.175</i>

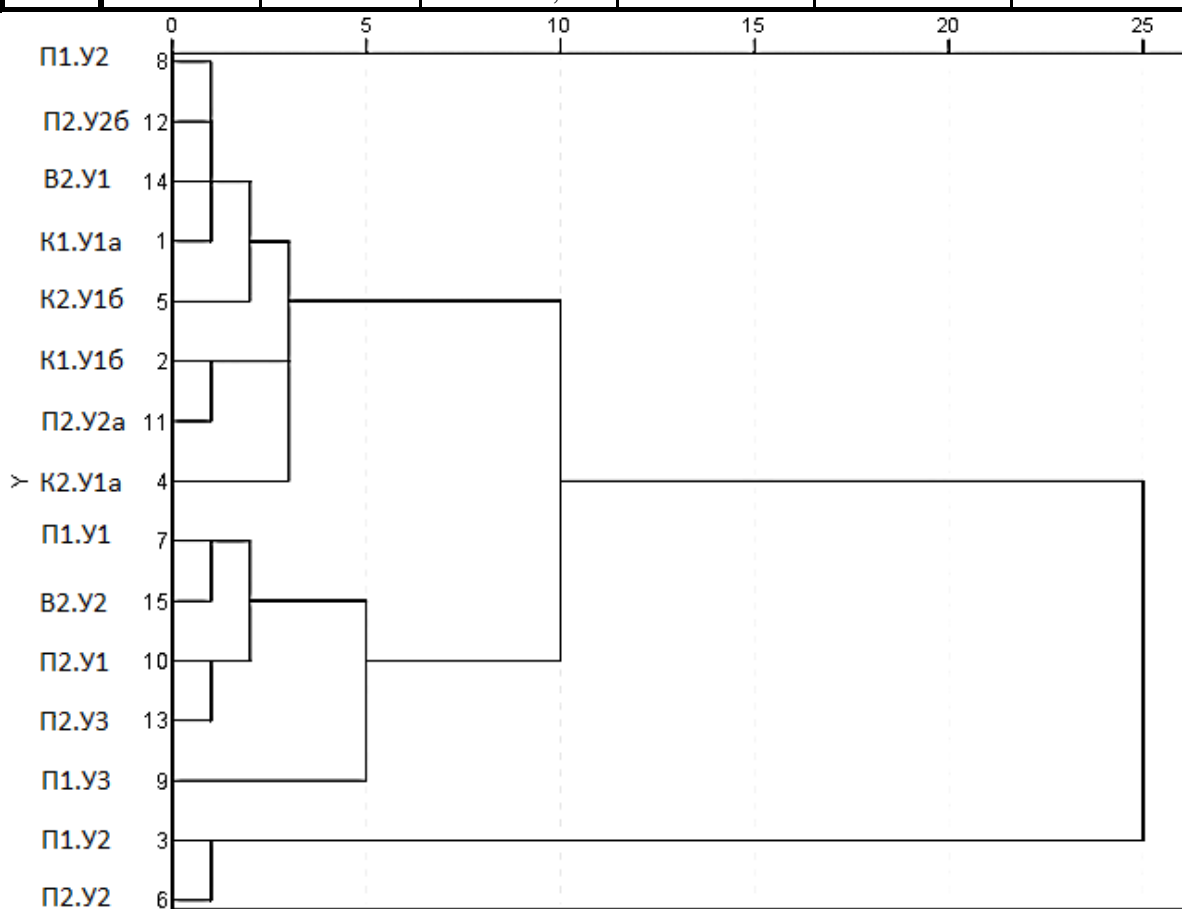
Дані відсутні: уїзд Рівненський; місто Кременець

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.13. Результати вторинної класифікації уїздів Правобережної України за питомою вагою конфесійних груп (1840-і та 1860-і роки)

Порядок агломерації (кластерів) первинних груп уїздів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	8	12	3,570	0	0	3
2	2	11	10,270	0	0	10
3	8	14	11,725	1	0	7
4	7	15	19,730	0	0	9
5	10	13	32,900	0	0	9
6	3	6	36,890	0	0	14
7	1	8	38,013	0	3	8
8	1	5	60,405	7	0	11
9	7	10	72,340	4	5	12
10	2	4	134,765	2	0	11
11	1	2	148,319	8	10	13
12	7	9	231,283	9	0	13
13	1	7	477,775	11	12	14
14	1	3	1250,633	13	6	0

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.13. Продовження (макрогрупа І)

Макрогрупи / мікрогрупи уїздів	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Київська (К), Подільська (П), Волинська (В)				
Макрогрупа І:	1	2	3	4	5
Група П1.У2					
Балтський	98.937(78,4)	15.655(12,4)	10.636 (8,4)	918(0,7)	126.146
Брацлавський	94.988(76,0)	17.205(13,8)	11.315 (9,1)	1.440(1,2)	124.948
Гайсинський	91.565(86,2)	8.447 (8,0)	6.025 (5,7)	143(0,1)	106.180
Ольгопільський	111.714(84,6)	12.585 (9,5)	7.052 (5,3)	709(0,5)	132.060
<i>Разом</i>	<i>394.204(81,1)</i>	<i>53.892(11,1)</i>	<i>3.5028(7,2)</i>	<i>3.210(0,7)</i>	<i>486.334</i>
Група П2.У26					
Брацлавський	119.560(75,1)	16.932(10,6)	8.914(5,6)	4.528(1,0)	159.279
Летичівський	81.463(73,2)	10.156(9,1)	1.825(1,6)	1.420(1,3)	111.292
Балтський	158.623(80,2)	29.011(14,7)	10.040(5,1)	(0,0)	197.674
Вінницький	100.819(80,0)	10.178(8,1)	11.197(8,9)	2.481(2,0)	126.015
<i>Разом</i>	<i>460.465(81,2)</i>	<i>66.277(11,7)</i>	<i>31.976(5,6)</i>	<i>8.429(1,5)</i>	<i>567.147</i>
Група В2.У1					
Овруцький	88.864(83,2)	9.684(9,1)	7.112 (6,7)	1.150(1,1)	106.812
Володимирський	16.783(82,4)	13.408(9,5)	11.452 (8,1)	48(0,1)	141.646
Луцький	84.932(79,3)	8.305(7,8)	11.885(11,1)	2.015(1,9)	107.137
Ковельський	97.010(88,3)	8.613(7,8)	4.233 (3,9)	(0,0)	109.856
Острозький	86.040(87,2)	4.223(4,3)	7.330 (7,4)	1.097(1,1)	98.690
<i>Разом</i>	<i>373.629(80,5)</i>	<i>44.233(9,5)</i>	<i>42.012(9,0)</i>	<i>4.310(0,9)</i>	<i>464.247</i>
Група К2.У16					
Радомишльський	127.618(79,0)	24.860(15,4)	6.224(3,4)	2.916(1,8)	164.618
Група К1.У1а					
Липовецький	104.061(85,6)	7.920 (6,5)	9.585 (7,9)	10(0,1)	121.576
Сквирський	114.881(85,3)	10.239 (7,6)	9.545 (7,1)	16(0,1)	134.681
Таращанський	114.302(86,0)	6.386 (4,8)	12.195 (9,2)	43(0,1)	132.926
Васильківський	130.365(85,3)	14.305 (9,4)	8.229 (5,4)	48(0,1)	152.899
Радомишльський	119.072(81,6)	15.728(10,8)	113 (6,2)	1.996(1,4)	145.927
<i>Разом</i>	<i>582.681(85,9)</i>	<i>54.578(8,0)</i>	<i>39.667(5,8)</i>	<i>2.113(0,3)</i>	<i>679.039</i>
Група К1.У1б					
Черкаський	129.707(95,5)	4.792 (3,5)	1.318 (1,0)	66(0,1)	135.883
Київський	161.930(93,5)	5.685 (3,3)	5.613 (3,2)	877(0,5)	173.228
Звенигородський	119.534(91,4)	9.235 (7,1)	1.928 (1,5)	114(0,1)	130.811
Чигиринський	100.738(90,5)	9.332 (8,4)	207 (1,1)	81(0,1)	111.358
Уманський	139.323(89,5)	556 (7,4)	4.822 (3,1)	30(0,1)	155.731
Канівський	119.098(86,8)	15.453(11,3)	2.524 (1,8)	63(0,1)	137.138
<i>Разом</i>	<i>770.330(92,5)</i>	<i>45.053(5,4)</i>	<i>16.412(2,0)</i>	<i>1.231(0,1)</i>	<i>833.026</i>
Група П2.У2а					
Гайсинський	145.217(91,5)	10.109(6,4)	3.334(2,1)	(0,0)	158.660
Ольгопільський	163.441(88,0)	13.259(7,1)	8.488(4,6)	572(0,3)	180.058
<i>Разом</i>	<i>308.658(90,1)</i>	<i>23.368(6,9)</i>	<i>11.822(3,5)</i>	<i>572(0,2)</i>	<i>338.818</i>
Група К2.У1а					
Васильківський	148.257(85,2)	18.511(10,6)	7.215 (4,1)	(0,0)	173.983
Липовецький	106.623(84,6)	13.371(10,6)	5.981(4,7)	(0,0)	125.975
Уманський	166.599(85,3)	22.157(11,3)	6.400(3,3)	81(0,1)	195.237
Сквирський	146.870(84,3)	17.017 (9,8)	10.343(5,9)	(0,0)	174.230

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.13. Продовження (макрогрупи II, III)

Макрогрупи / мікрогрупи уїздів	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Київська (К), Подільська (П), Волинська (В)				
Черкаський	154.723(86,5)	20.492(11,5)	1.030(0,6)	2.653(1,5)	178.903
Звенигородський	168.095(91,0)	14.097 (7,6)	2.585(1,4)	(0,0)	184.677
Канівський	153.884(90,0)	15.292 (8,9)	1.734(1,0)	133(0,1)	171.052
Таращанський	144.790(88,2)	16.047 (9,8)	3.322(2,0)	95(0,1)	164.254
Київський	197.273(89,2)	12.291 (5,6)	10.051(4,5)	1.606(0,7)	221.221
<i>Разом</i>	<i>1.387.114(87,0)</i>	<i>149.275(9,4)</i>	<i>48.661(3,1)</i>	<i>4.568(0,3)</i>	<i>1.594.186</i>
Макрогрупа II:					
Група П1.У1					
Ямпільський	101.909(76,3)	12.007 (9,0)	19.443(14,6)	1.219(0,9)	133.548
Літинський	91.002(76,2)	9.561 (8,0)	18.140(15,2)	744(0,6)	119.447
Вінницький	91.216(74,9)	11.887 (9,8)	16.782(13,8)	1.829(1,5)	121.714
Могилівський	89.337(73,7)	14.839 (12,2)	16.864(13,9)	185(0,2)	121.225
<i>Разом</i>	<i>376.464(75,3)</i>	<i>48.294(9,7)</i>	<i>71.229(14,2)</i>	<i>3.977(0,8)</i>	<i>499.964</i>
Група В2.У2					
Кременецький	92.761(75,3)	16.521(13,1)	13.886(11,3)	(0,0)	123.168
Старокост-кий	100.477(73,7)	20.042(14,7)	15.768(11,6)	(0,0)	136.287
Новоград-Волин.	117.255(77,8)	23.038(14,3)	18.318(11,4)	2.506(1,6)	161.117
Заславський	103.681(77,6)	15.011(11,2)	14.522(10,9)	323(0,2)	133.537
Дубненський	78.001(77,3)	14.924(14,8)	8.042(8,8)	66(0,1)	100.972
Житомирський	158.514(71,3)	27.274(12,3)	34.253(15,4)	2.418(1,1)	222.441
<i>Разом</i>	<i>650.689(74,1)</i>	<i>116.810(13,3)</i>	<i>104.789(11,9)</i>	<i>5.313(0,6)</i>	<i>877.602</i>
Група П2.У1					
Кам'янецький	123.549(69,5)	25.389(14,3)	28.659(16,1)	173(0,1)	177.815
Могилівський	96.358(67,7)	23.864(16,8)	22.197(15,6)	(0,0)	142.419
Літинський	96.635(68,4)	16.954(12,0)	26.744(18,9)	874(0,6)	141.207
Ново-Ушицький	113.746(74,2)	15.124(10,0)	22.298(14,5)	2.709(1,4)	153.328
Проскурівський	98.357(60,1)	16.677(11,2)	33.840(22,7)	(0,0)	148.874
<i>Разом</i>	<i>528.645(69,2)</i>	<i>98,008(12,8)</i>	<i>133.738(17,5)</i>	<i>3.756(0,5)</i>	<i>764.147</i>
Група П1.У3					
Ново-Ушицький	83.667(67,2)	13.934(11,2)	25.494(20,5)	1.412(1,2)	124.507
Летичівський	50.738(65,9)	6.905 (9,0)	18.417(23,9)	650(0,8)	77.010
Кам'янецький	80.338(59,3)	21.935(16,2)	33.038(24,4)	256(0,2)	135.567
Проскурівський	74.191(56,7)	14.195(10,9)	42.376(33,2)	21(0,1)	130.783
<i>Разом</i>	<i>288.934(61,8)</i>	<i>56.969(12,2)</i>	<i>119.325(25,5)</i>	<i>2.339(0,5)</i>	<i>467.567</i>
Макрогрупа III:					
Група К1.У2					
Бердичівський	92.660(54,7)	47.622(28,1)	28.539 (16,8)	522(0,3)	169.343
Група К2.У2					
Бердичівський	98.213(51,4)	63.164(33,1)	30.251(15,8)	482(0,3)	191.008

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.13. Закінчення (розподіл уїздів за хронологічними зрізами і макрогрупами з означенням мікрогруп первинної класифікації)

Макрогрупи	I		II		III	
	1840-і	1860-і	1840-і	1860-і	1840-і	1860-і
Губернія:	Київська					
Липовецький	K1.Y1a	K2.Y1a				
Сквирський	K1.Y1a	K2.Y1a				
Таращанський	K1.Y1a	K2.Y1a				
Васильківський	K1.Y1a	K2.Y1a				
Уманський	K1.Y1б	K2.Y1a				
Черкаський	K1.Y1б	K2.Y1a				
Звенигородський	K1.Y1б	K2.Y1a				
Канівський	K1.Y1б	K2.Y1a				
Київський	K1.Y1б	K2.Y1a				
Радомишльський	K1.Y1a	K2.Y1б				
Чигиринський	K1.Y1б	-				
Бердичівський					K1.Y2	K2.Y2
Губернія:	Подільська					
Балтський	П1.Y2	П2.Y2б				
Брацлавський	П1.Y2	П2.Y2б				
Гайсинський	П1.Y2	П2.Y2а				
Ольгопільський	П1.Y2	П2.Y2а				
Летичівський*		П2.Y2б	П1.Y3			
Вінницький*		П2.Y2б	П1.Y1			
Ямпільський			П1.Y1	-		
Літинський			П1.Y1	П2.Y1		
Могилівський			П1.Y1	П2.Y3		
Кам'янецький			П1.Y3	П2.Y1		
Ново-Ушицький			П1.Y3	П2.Y1		
Проскурівський			П1.Y3	П2.Y1		
Губернія:	Волинська					
Овруцький	-	B2.Y1				
Володимирський	-	B2.Y1				
Луцький	-	B2.Y1				
Ковельський	-	B2.Y1				
Острозький	-	B2.Y1				
Кременецький			-	B2.Y2		
Старокост-кий			-	B2.Y2		
Новоград-Волин.			-	B2.Y2		
Заславський			-	B2.Y2		
Дубенський			-	B2.Y2		
Житомирський			-	B2.Y2		

Позначення: * об'єкт представлено у кількох групах; - дані відсутні

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

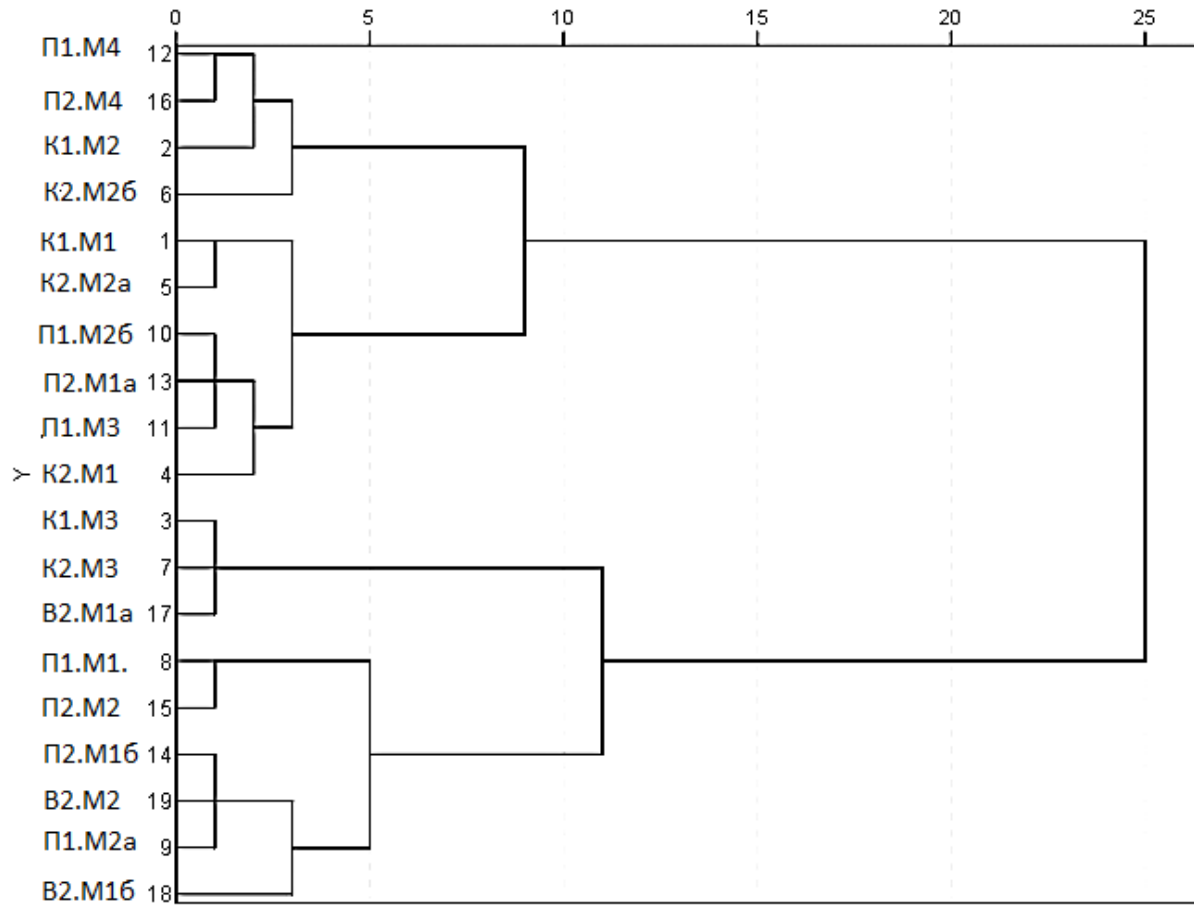
Таблиця 2.14. Результати вторинної класифікації уїзних міст Правобережної України за питомою вагою конфесійних груп (1840-і та 1860-і роки)

Порядок агломерації (кластерів) уїзних міст

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	12	16	2,750	0	0	11
2	1	5	46,500	0	0	14
3	3	7	57,500	0	0	9
4	10	13	66,910	0	0	8
5	14	19	70,420	0	0	6
6	9	14	87,920	0	5	13
7	8	15	153,410	0	0	15
8	10	11	157,285	4	0	10
9	3	17	160,570	3	0	17
10	4	10	215,727	0	8	14
11	2	12	241,615	0	1	12
12	2	6	388,050	11	0	16
13	9	18	443,357	6	0	15
14	1	4	456,222	2	10	16
15	8	9	805,350	7	13	17
16	1	2	1347,440	14	12	18
17	3	8	1699,361	9	15	18
18	1	3	4187,959	16	17	0

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.14. Продовження

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.14. Продовження (макрогрупа С)

Макрогрупи/ варіанти /групи/ уїзні міста	Конфесії / губернії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
	Київська (К), Подільська (П), Волинська (В)				
Макрогрупа С					
<i>Підгрупа e</i>					
Група П1.М4					
Ольгопіль	2.273(75,4)	444(14,8)	268 (8,9)	16(0,5)	3.001
Ямпіль	2.260(69,2)	690(21,1)	314 (9,6)	(0,0)	3.264
<i>Разом</i>	<i>4.533(72,4)</i>	<i>1.134(18,1)</i>	<i>582(9,3)</i>	<i>16(0,3)</i>	<i>6.265</i>
Група П2.М3					
Гайсин	6.581(65,1)	1.863(18,4)	825(8,2)	104(1,0)	10.106
Ольгопіль	4.507(79,0)	773(13,6)	400(7,0)	22(0,4)	5.207
<i>Разом</i>	<i>11.088(72,4)</i>	<i>2.636(17,2)</i>	<i>1.225(8,0)</i>	<i>126(0,8)</i>	<i>15.313</i>
Група К1.М2					
Чигирин	4.303(76,1)	1.298(22,9)	58 (1,0)	(0,0)	5.656
Черкаси	7.136(75,9)	445 (4,7)	34 (0,4)	(19,0)	9.400
<i>Разом</i>	<i>11.439(76,0)</i>	<i>1.743(11,6)</i>	<i>92(0,6)</i>	<i>1.782(11,8)</i>	<i>15.056</i>
Група К2.М2б					
Київ	58.922(83,8)	1.411 (2,0)	8.604(12,2)	1.404(2,0)	70.341
<i>Підгрупа f</i>					
Група К1.М1					
Канів	3.561(64,7)	1.802(32,7)	140 (2,5)	(0,0)	5.503
Васильків	6.116 (66,2)	3.050(33,0)	71 (0,8)	1(0,0)	9.238
Тараща	3.732(60,9)	2.231(36,4)	166 (2,7)	(0,0)	6.129
Липовець	2.820(55,4)	1.833(36,0)	441 (8,7)	(0,0)	5.094
<i>Разом</i>	<i>16.229(62,5)</i>	<i>8.916(34,3)</i>	<i>818(3,6)</i>	<i>1(0,0)</i>	<i>25.964</i>
Група К2.М2а					
Канів	4.414(64,6)	2.262(33,1)	162(2,4)	(0,0)	6.838
Васильків	7.503(65,8)	3.764(33,0)	134 (1,2)	(0,0)	11.401
Тараща	7.352(64,5)	3.967(34,8)	35(0,3)	43(0,4)	11.397
Звенигородка	7.845(76,6)	2.425(23,7)	279(2,7)	58(0,6)	10.247
Липовець	2.844(69,7)	863(21,1)	374(9,2)	(0,0)	4.081
<i>Разом</i>	<i>29.958(67,6)</i>	<i>13.281(30,0)</i>	<i>984(2,2)</i>	<i>101(0,2)</i>	<i>44.324</i>
Група П1.М2б					
Гайсин	2.968(53,2)	2.196(36,4)	285 (5,1)	129(2,3)	5.578
Літин	2.632(54,7)	1.302(27,1)	511 (1,6)	369(7,7)	4.814
<i>Разом</i>	<i>5.600(53,9)</i>	<i>3.498(33,7)</i>	<i>796 (7,6)</i>	<i>498(4,8)</i>	<i>10.392</i>
Група П2.М1а					
Брацлав	2.185(43,0)	2.061(40,5)	531(10,4)	40(0,8)	5.085
Летичів	2.024(41,2)	2.188(44,6)	699(14,2)	(0,0)	4.911
Вінниця	5.391(52,4)	3.633(35,3)	886(8,6)	80(0,8)	10.280
Нова Ушиця	2.284(57,4)	1.264(31,8)	429(10,1)	(0,0)	3.977
<i>Разом</i>	<i>11.883(49,0)</i>	<i>9.146(37,7)</i>	<i>2.545(10,5)</i>	<i>120(0,5)</i>	<i>24.253</i>
Група П1.М3					
Вінниця	4.748(44,7)	4.319(40,1)	1.559(14,6)	41(0,4)	10.667
Летичів	1.573(37,6)	1.741(41,6)	867(20,7)	1(0,0)	4.182
Нова Ушиця	1.594(49,5)	950(29,5)	679(21,0)	(0,0)	3.223
<i>Разом</i>	<i>7.915(43,8)</i>	<i>7.010(38,8)</i>	<i>3.105(17,2)</i>	<i>42(0,2)</i>	<i>18.072</i>

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.14. Продовження (макрогрупа D)

Макрогрупи/ варіанти /групи/ уїзні міста	Конфесії / губернії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
Група К2.М1	Київська (К), Подільська (П), Волинська (В)				
Умань	7.657(49,8)	6.900(44,9)	800(5,2)	6(0,0)	15.363
Сквира	4.932(50,2)	4.456 (45,4)	434(4,4)	(0,0)	9.822
Радомишль	1.791(34,5)	3.130 (60,3)	267(5,2)	(0,0)	5.188
Макрогрупа D					
<i>Підгрупа g</i>					
Група К1.М3					
Умань	802 (9,7)	6.684(80,9)	772 (9,3)	7(0,1)	8.267
Бердичів	1.631 (4,0)	35.707(86,8)	3.749(9,1)	71(0,2)	41.158
<i>Разом</i>	<i>2.433(4,9)</i>	<i>42.391(85,8)</i>	<i>4.521(9,1)</i>	<i>78(0,2)</i>	<i>49.423</i>
Група К2.М3					
Бердичів	2.610(4,8)	50.051(92,6)	3.157(5,8)	418(0,8)	54.051
Група В2.М1а					
Луцьк	637(12,8)	3.634(73,0)	707(14,2)	(0,0)	4.978
Старокостянтинів	1.553(12,8)	9.107(75,3)	1.444(11,2)	(0,0)	12.104
Дубно	828(10,5)	6.258(79,0)	836(10,6)	44(0,6)	7.922
Острог	585 (7,1)	7.328(88,6)	361(4,4)	(0,0)	8.274
<i>Разом</i>	<i>3.603(10,8)</i>	<i>26.327(79,0)</i>	<i>3.348(10,0)</i>	<i>44(0,0)</i>	<i>33.322</i>
<i>Підгрупа h</i>					
Група П1.М1					
Кам'янець-Под.	3.003(20,8)	7.278(50,5)	3.902(27,1)	238(1,7)	14.421
Проскурів	845(21,0)	2.125(52,8)	1.051(26,1)	(0,0)	4.021
<i>Разом</i>	<i>3.848(20,9)</i>	<i>9.353(50,7)</i>	<i>4.953(26,9)</i>	<i>238(1,3)</i>	<i>18.442</i>
Група П2.М2					
Кам'янець-Под.	5.622(27,1)	9.965(48,5)	4.987(38,6)	125(0,1)	20.699
Група П2.М1б					
Літин	1.822(33,4)	2.820(51,8)	357(6,6)	450(8,3)	5.449
Могилів	3.482(33,7)	5.383(52,1)	1.246(12,1)	226(2,2)	10.337
Балта	3.656(25,8)	7.966(56,3)	392(2,8)	1.267(9,0)	14.154
Проскурів	1.633(22,8)	4.061(56,6)	1.478(20,1)	(0,0)	7.172
<i>Разом</i>	<i>10.593(28,4)</i>	<i>20.230(54,5)</i>	<i>2.545(6,9)</i>	<i>1.943(5,2)</i>	<i>37.112</i>
Група В2.М2					
Новоград-Волин.	3.010(40,0)	3.440(45,8)	992(13,2)	72(1,0)	7.514
Рівне	2.323(36,7)	3.178(50,2)	792(12,5)	33(0,5)	6.326
Овруч	2.456(47,0)	2.264(49,1)	176 (3,4)	25(0,5)	5.221
Житомир	19.953(49,2)	13.299(32,8)	6.809(16,8)	485(1,2)	40.564
<i>Разом</i>	<i>27.742(46,8)</i>	<i>22.181(37,4)</i>	<i>8.769(14,8)</i>	<i>615(1,0)</i>	<i>59.307</i>
Група П1.М2а					
Брацлав	1.803(42,4)	2.115(49,8)	279(6,6)	52(1,2)	4.249
Могилів	4.143(38,7)	5.778(54,0)	617(5,7)	173(1,6)	10.711
Балта	3.079(32,6)	5.170(54,8)	353 (3,7)	833(8,8)	9.435
<i>Разом</i>	<i>9.025(37,0)</i>	<i>13.063(53,5)</i>	<i>1.249(5,1)</i>	<i>1.058(4,3)</i>	<i>24.395</i>
Група В2.М1б					
Ковель	1.026(28,1)	2.193(60,2)	427(11,7)	(0,0)	3.646
Заславль	2.028(25,0)	5.240(65,2)	771(10,0)	(0,0)	8.039
Володимир-Вол.	1.137(19,3)	3.958(67,0)	810 (3,7)	(0,0)	5.905
<i>Разом</i>	<i>3.191(19,2)</i>	<i>11.391(68,7)</i>	<i>2.008 (12,1)</i>	<i>(0,0)</i>	<i>16.590</i>

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.14. Закінчення (розподіл міст за хронологічними зрізами і макрогрупами з означенням мікрогруп первинної класифікації)

Макрогрупи	С				D			
	e		f		g		h	
Хронол. зріз	1840-і	1860-і	1840-і	1860-і	1840-і	1860-і	1840-і	1860-і
Губернія:	Київська							
Чигирин	K1.M2	-						
Черкаси	K1.M2	-						
Київ	-	K2.M26						
Канів			K1.M1	K2.M2a				
Васильків			K1.M1	K2.M2a				
Тараща			K1.M1	K2.M2a				
Липовець			K1.M1	K2.M2a				
Звенигородка			-	K2.M2a				
Умань*				K2.M1	K1.M3			
Сквира				K2.M1				
Радомишль				K2.M1				
Бердичів					K1.M3	K2.M3		
Губернія:	Подільська							
Ольгопіль	П1.M4	П2.M3						
Ямпіль	П1.M4	-						
Гайсин		П2.M3	П1.M26					
Літин*			П1.M26					П2.M16
Кам'янець							П1.M1	П2.M2
Проскурів							П1.M1	П2.M16
Могилів							П1.M2a	П2.M16
Балта							П1.M2a	П2.M16
Брацлав							П1.M2a	П2.M1a
Летичів *			П1.M3					П2.M1a
Вінниця *			П1.M3					П2.M1a
Нова Ушиця *			П1.M3					П2.M1a
Губернія:	Волинська							
Луцьк					-	B2.M1a		
Старокостянт.					-	B2.M1a		
Дубно					-	B2.M1a		
Острог					-	B2.M1a		
Н.-Волинськ.							-	B2.M2
Рівне							-	B2.M2
Овруч							-	B2.M2
Житомир							-	B2.M2
Ковель							-	B2.M16
Заславль							-	B2.M16
Володимир							-	B2.M16

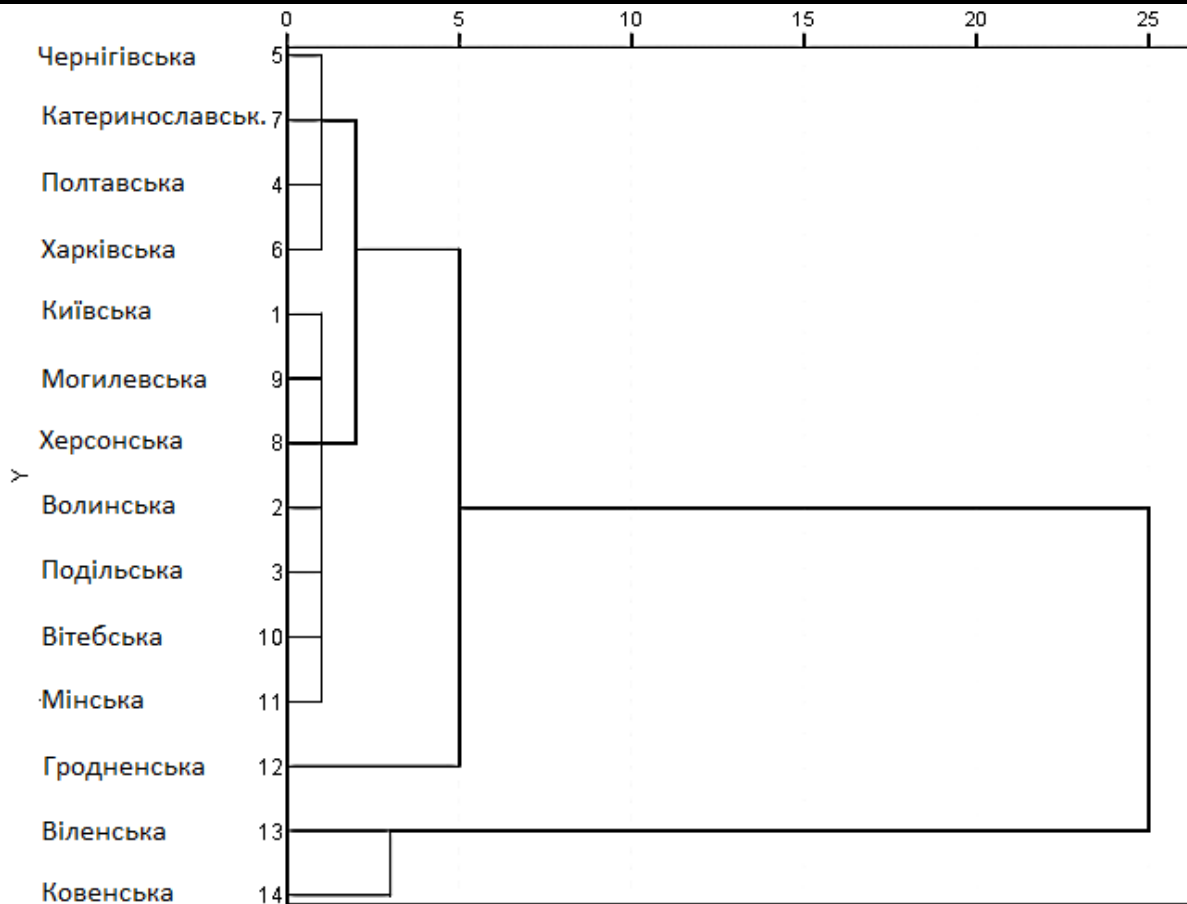
Позначення: * об'єкт представлено у кількох групах; - дані відсутні

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.15. Класифікація українських, білоруських, литовських губерній за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)

Порядок агломерації (кластерів) губерній

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	5	7	1,190	0	0	7
2	1	9	1,780	0	0	6
3	4	6	3,860	0	0	7
4	2	3	8,390	0	0	8
5	10	11	16,840	0	0	8
6	1	8	43,740	2	0	9
7	4	5	54,805	3	1	10
8	2	10	91,470	4	5	9
9	1	2	251,867	6	8	10
10	1	4	598,115	9	7	12
11	13	14	1059,560	0	0	13
12	1	12	1893,343	10	0	13
13	1	13	10534,563	12	11	0

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.15. Закінчення (результати класифікації)

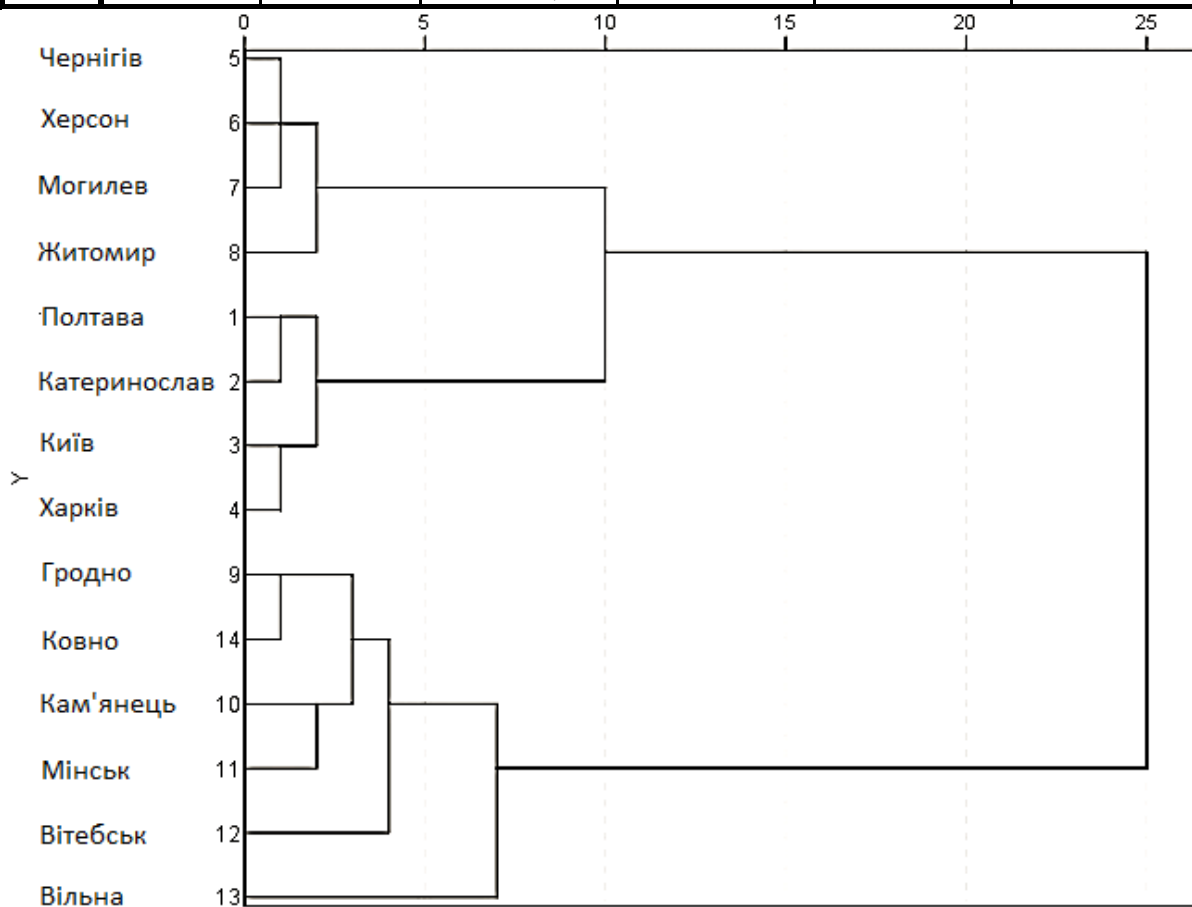
Групи / ва- ріанти / гу- бернії	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
Група R:	1	2	3	4	5
Підгрупа 1					
Чернігівська	1.390.990(93,5)	36.714(2,5)	2.022(0,1)	57.625(3,4)	1.487.372
Катериносл.	1.120.685(93,0)	26.317(2,2)	8.024(0,7)	49.609(4,1)	1.204.751
Полтавська	1.896.224(99,2)	39.003(2,0)	1.620(0,1)	1.590(0,1)	1.911.442
Харківська	1.585.977(99,7)	485(0,1)	1.097(0,1)	3.352(0,1)	1.590.926
<i>Разом 1</i>	<i>5.993.876(96,3)</i>	<i>102.519(1,6)</i>	<i>12.763(0,2)</i>	<i>112.176(1,8)</i>	<i>6.221.334</i>
Підгрупа 2					
Київська	1.666.794(82,8)	250.804 (12,5)	85.722 (4,3)	2.664(0,1)	2.005.984
Могилевська	755.711(81,9)	123.245(13,4)	43.013 (4,7)	456 (0,1)	922.425
Херсонська	1.133.862(85,2)	114.640(8,6)	33.072(2,5)	48.464(3,6)	1.330.138
Волинська	1.190.074(76,3)	194.803(12,5)	163.084(10,5)	9.734(0,6)	1.558.795
Подільська	1.391.830(74,5)	205.165 (11,0)	227.130(12,2)	12.227(0,7)	1.836.352
Вітебська	842.100(73,2)	66.342(5,6)	230.193(20,0)	12.420(1,1)	1.151.055
Мінська	720.487(72,5)	90.177(9,1)	179.989(18,1)	3.370(0,4)	994.023
<i>Разом 2</i>	<i>7.700.858(78,6)</i>	<i>1.045.176(10,7)</i>	<i>962.203(9,8)</i>	<i>89.335(0,9)</i>	<i>9.797.572</i>
<i>Разом R</i>	<i>13.694.734(85,5)</i>	<i>1.147.695(7,2)</i>	<i>974.939(6,1)</i>	<i>201.511(1,2)</i>	<i>16.018.907</i>
Група S:					
Гродненська	438.394(53,2)	106.694(12,9)	273.121(33,1)	6.482(0,8)	824.691
Група T:					
Віленська	204.035(23,0)	76.802 (8,6)	607.459(68,4)	2.617(0,3)	888.296
Ковенська	23.594 (2,7)	107.656(12,1)	828.618(93,3)	37.744(4,2)	997.617
<i>Разом T</i>	<i>227.629(12,1)</i>	<i>184.458 (9,8)</i>	<i>1.436.077(76,1)</i>	<i>40.361(2,1)</i>	<i>1.885.913</i>
<i>Усього</i>	<i>14.360.757(76,7)</i>	<i>1.438.847(7,7)</i>	<i>2.684.137(14,3)</i>	<i>248.354(1,3)</i>	<i>18.729.511</i>

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.16. Класифікація українських, білоруських, литовських губернських міст за питомою вагою конфесійних груп (1860-ті)

Порядок агломерації (кластерів) губернських міст

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	5	6	18,840	0	0	3
2	1	2	194,500	0	0	8
3	5	7	240,380	1	0	7
4	9	14	279,420	0	0	9
5	3	4	323,480	0	0	8
6	10	11	492,820	0	0	9
7	5	8	556,467	3	0	12
8	1	3	571,880	2	5	12
9	9	10	866,370	4	6	10
10	9	12	1119,820	9	0	11
11	9	13	2014,124	10	0	13
12	1	5	3023,943	8	7	13
13	1	9	8123,315	12	11	0

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.16. Закінчення (результати класифікації)

Групи / міста	Конфесії				Разом
	Православні (%)	Іудеї (%)	Католики (%)	Інші (%)	
Група L:					
<i>Підгрупа L2</i>					
<i>Варіант L2a</i>					
Полтава	25.975(84,6)	4.283(14,0)	665(2,2)	41(0,1)	30.964
Катеринослав	14.409(76,3)	3.472(18,4)	415(2,2)	585(3,1)	18.881
<i>Варіант L2b</i>					
Київ	58.922(83,8)	1.411(2,0)	8.604(12,2)	1.404(2,0)	70.341
Харків	54.465(89,5)	3.039(5,0)	851(1,4)	61(0,1)	60.798
<i>Разом L2</i>	<i>153.771(86,6)</i>	<i>12.205(6,9)</i>	<i>9.455(5,3)</i>	<i>2.091(1,2)</i>	<i>177.522</i>
<i>Підгрупа L1</i>					
Чернігів	10.363(61,9)	5.385(32,2)	893 (5,3)	96(0,6)	16.737
Херсон	27.471(61,0)	14.932(33,2)	1.491 (3,3)	1.146(2,5)	45.040
Могилев	19.148(53,9)	14.354(40,4)	1.797 (5,1)	205(0,6)	35.504
Житомир	19.935(49,2)	13.299(32,8)	6.809(16,8)	485(1,2)	40.564
<i>Разом L1</i>	<i>76.917(55,8)</i>	<i>47.969(34,8)</i>	<i>10.990(8,0)</i>	<i>1.932(1,4)</i>	<i>137.845</i>
<i>Разом гр. L</i>	<i>230.688(73,1)</i>	<i>60.174(19,1)</i>	<i>20.445(6,5)</i>	<i>4.023(1,3)</i>	<i>315,367</i>
Група M:					
<i>Підгрупа M1</i>					
<i>Варіант M1a</i>					
Гродно	3.417(17,0)	10.410(51,7)	6.062(30,1)	232 (1,1)	20.121
Ковно	4.542(18,9)	12.820(53,6)	4.956(20,1)	1.619 (6,8)	23.937
<i>Варіант M1b</i>					
Кам.-Подільськ.	5.622(27,1)	9.965(48,5)	4.987(38,6)	125(0,1)	20.699
Мінськ	10.798(31,7)	12.328(36,2)	10.228(30,0)	722(0,1)	34.076
<i>Разом M1</i>	<i>24.379 (24,7)</i>	<i>45.523(46,1)</i>	<i>26.233(26,5)</i>	<i>2.698(2,6)</i>	<i>98.833</i>
<i>Підгрупа M2</i>					
Вітебськ	10.383(35,2)	15.004(50,9)	3.796(12,9)	313(1,1)	29.496
<i>Підгрупа M3</i>					
Вільно	5.216(8,7)	24.448(40,7)	28.933(48,2)	1.443 (2,4)	60.040
<i>Разом гр. M</i>	<i>39.973(21,2)</i>	<i>84.975(45,1)</i>	<i>58.962(31,3)</i>	<i>4.454(2,4)</i>	<i>188.369</i>
<i>Усього</i>	<i>270.661(53,9)</i>	<i>145.149(28,9)</i>	<i>79.407(15,8)</i>	<i>7.152(1,4)</i>	<i>502.369</i>

2. Населення. Демографія, конфесії, етноси

Таблиця 2.17. Етнічний склад губерній Правобережних українських та Західного краю Російської імперії (1860-ті)

Губернії	Етноси (питома вага у %)							
	Українці	Білоруси	Росіяни	Євреї	Поляки	Литовці	Латиші	Інші
Київська	80,5	2,6	0,4	11,8	4,7	0,0	0,0	0,1
Волинська	72,7	0,9	0,8	12,1	11,8	0,1	0,3	0,1
Подільська	71,9	0,6	0,9	11,4	12,7	0,0	0,0	2,5
Могилевська	0,2	81,7	0,2	13,4	2,7	0,1	0,0	0,1
Вітебська	0,0	58,0	5,0	9,0	5,5	0,1	22,2	0,5
Мінська	2,1	64,6	5,8	9,1	11,7	6,5	0,0	0,2
Гродненська	19,3	57,9	0,0	12,3	9,5	0,3	0,0	0,7
Віленська	0,1	46,9	3,5	8,7	14,3	23,6	0,0	0,1
Ковенська	0,1	0,1	2,3	10,3	3,0	80,7	1,7	0,1

3. Населення. Соціально-правові стани і групи

Суспільний поділ населення Російської імперії до кінця її існування за формально-правовими ознаками мав становий характер. До основних соціальних категорій-станів належали дворяни, духовенство, міський стан, селяни. Перші два були привілейованими, не сплачували податків, не виконували державних повинностей. Інші вважались «податними» і несли на собі увесь тягар утримання суспільного організму. Відмінності між станами найбільш яскраво проявляли себе не стільки на рівні особистісному, скільки на рівні корпоративному. За внутрішнім складом ці великі соціальні групи не були гомогенними. Так, дворяни поділялись на спадкових і особистих, що визначало особливості їх позицій у корпорації; духовенство розділялось за віросповіданням, місцем у церковній ієрархії, позиціонуванням до «миру»; стан «міських обивателів» включав у себе почесних громадян, купців різних категорій, міщан, цехових ремісників тощо; селяни поділялись на державних, удільних, бувших монастирських, вільних хліборобів, однодворців, панських, дворових, оброчних і т.п. При цьому, хоч і не явно, стани не були закритими відносно один одного. Соціальні ліфти діяли в обидва боки, підносячи одних, особливо у переламні періоди історії, та відкидаючи інших до низів суспільства (табл. 3.1. – 3.3.). Розглянемо соціально-правові особливості головних станів населення Російської імперії у першій половині – середині XIX ст., зосереджуючи увагу перш за все на тих, що були представлені і в українському суспільстві.

3.1. Дворяни (табл. 3.1.) [О разных родах состояний ... О дворянстве // СЗРИ, т. IX, ст. 15 – 243, с. 3 – 56; О сельских обывателях // Там само, ст. 613 – 1207, с. 128 – 246]

- Головним привілейованим станом у Російській імперії були дворяни, чий соціальний статус був зафіксований у численних привілеях, закріплених законодавчо. Найважливішими для дворян були Маніфест Петра I від 19 листопада 1721 р. та Жалувана Грамота дворянству від 24 квітня 1785 р. Катерини II. Дворянська гідність була спадковою, що передавалась дітям, чи особистою без права передачі нащадкам.
- Спадкове дворянство набувалось у такі способи:
  - ✓ Одержання на військовій чи статській службі чину VIII (пізніше IV) класу;
  - ✓ Одержанням орденів св. Володимира та св. Георгія перших трьох ступенів, а інших тільки перших ступенів;
  - ✓ Законним походженням від спадкового дворянина;

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

- ✓ Для жінок – шлюбом із спадковим дворянином;
- ✓ У виняткових випадках імператорським пожалуванням.
Спадкове дворянство поділялось на шість розрядів:
- ✓ «Дійсні» дворяни – пожалувані цією гідністю;
- ✓ Такі, хто одержали дворянство на службі військовій;
- ✓ Такі, хто одержали дворянську гідність на службі цивільній;
- ✓ Іноземні роди, визнані у дворянській гідності російськими імператорами;
- ✓ Титуловані дворяни. Дворянськими титулами були князі світліші, князі з титулом ясновельможні, графи і барони. Самі титули не надавали особам переваг над іншими дворянами;
- ✓ Давні, які можуть довести свою приналежність до дворянства за сто років до видання Жалуваної Грамоти (1785).
Спадкові дворяни мали право на родовий герб, а також утворювати невід'ємні «заповіді» маєтки, займати певні посади на земському рівні, навчати дітей у привілейованих закладах.
- *Особисте дворянство* можна було набути у випадках:
- ✓ Одержанням першого офіцерського чину на військовій службі або титулярного радника на цивільній (IX клас);
- ✓ Одержанням ордена будь якого ступеня;
- ✓ Для жінок шлюбом з особистим дворянином;
- ✓ Пожалуванням за особисті заслуги.
- *Головними дворянськими правами та привілеями* були такі:
- ✓ Дворянин міг бути позбавлений станових, особистих та майнових прав лише за рішенням суду. Він міг судитися тільки з рівними;
- ✓ Винний у карному злочині дворянин міг бути законно позбавлений своєї станової гідності та життя лише за рішенням Сенату, затвердженим особисто імператором. Благородний не підлягав тілесному покаранню;
- ✓ Дворянин користувався повною свободою, міг вільно прийняти або полишити державну службу, вступити на службу до інших європейських правителів союзних держав, виїжджати закордон;
- ✓ Лише спадковий дворянин мав право володіти кріпаками чи бути поміщиком населених маєтків;
- ✓ Дворянин - власник кріпаків мав право:
  - користуватись обов'язковою працею своїх селян, тобто накладати на них усілякі роботи, справляти з них оброк і вимагати виконання особистих повинностей, не порушуючи встановленої кількості днів панщини і не доводячи селян до зубожіння;
  - поступатись користуванням обов'язковою працею своїх селян стороннім особам виключно з дворянського стану на встановлених законом умовах;
  - переселяти своїх кріпаків на інші землі;

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

- продавати або відчужувати селян з землею, на якій вони поселені, або з умовою поселити їх на іншій землі;
- піддавати своєму суду і розправі як взаємні позови селян, так і адміністративні вчинки селян відносно власника.
Продовженням цих прав були і певні обов'язки дворянина стосовно своїх селян-кріпаків:
- опікуватись продовольством, добробутом і доглядом селян та їхніх родин;
- відповідати за внесення селянами державних податків, відправу ними грошових і натуральних казенних повинностей;
- заступатись за селян у справах цивільних та карних у суді.
- ✓ Дворянин мав право купляти села та інше нерухоме майно, продавати майно придбане та успадковане, закладати та у спадок дітям своїм залишати. У разі засудження за карний злочин, майно дворянина передавалось законному спадкоємцю;
- ✓ Усе, що вирощувалось та вироблялось у маєтках дворянина, він мав право збувати оптом; мав дозвіл у своїх маєтностях засновувати містечка з торгами та ярмарками;
- ✓ Дворянину було дозволено володіти фабриками, заводами, майстернями у своїх маєтках, вироблені товари продавати, або відправляти морем з встановлених гаваней та портів. Він мав право зводити, купляти і продавати будинки у містах, засновувати там усілякі виробництва, користуватись міським правом, якщо погоджувався йому підкорятись;
- ✓ Право власності дворянина поширювалось не тільки на поверхню його землі, але і на води та надра з усім, що там знаходилось, на ліси у межах своїх володінь з вільним їх використанням. Будинки дворянські по селах звільнялись від постою, а самі дворяни були вільними від податей;
- ✓ Кожен дворянин, якщо не перебував на державній службі або на виборних посадах в губернії, мав право за бажанням записуватись до купецької гільдії з відповідними сплатами та міськими повинностями. Особистим дворянам дозволялось, не записуючись до гільдій, утримувати домашні заклади з прилученням їх до відповідних цехів;
- ✓ Дворяни мали дозвіл збиратись у тій губернії, де мешкали, та утворювати дворянське товариство, у якому кожен дворянин мав право голосу. На цих зборах дворяни обирали свого провідника, совісних суддів, засідателів, уїзних суддів, земських справників та голів губернських судових палат. Таке дворянське зібрання мало дозвіл виходити з поданнями та скаргами через своїх депутатів до Сенату та імператора. Однак на практиці не усі дворяни губернії були наділені рівними правами у корпоративному самоуправлінні. Ступені їх участі були наступними:
- бути присутніми на дворянських зібраннях могли дворяни, внесені до губернської родовідної книги, котрі досягли повноліття та не були знеславлені за вироком суду;

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

- право голосу з усіх питань, окрім загального права брати участь у виборах, мали лише дворяни, які володіли маєтками та класним чином, російським орденом, атестатом середнього або вищого навчального закладу або цензом військової чи цивільної служби;
- участь у виборах не могли приймати ті з дворян, землі яких знаходились в оренді, або під опікою, такі, хто знаходились під судом чи слідством, банкрути, виключені раніше з дворянських зібрань.

Чільна роль у місцевому дворянському самоуправлінні належала губернським зібранням, тоді як уїзні мали лише підготовчий характер. Губернські зібрання були звичайними та надзвичайними. У першому випадку вони скликались кожні три роки у визначений губернатором термін. Губернатор приводив дворян до присяги, але не міг бути присутнім на засіданнях, на яких головував губернський провідник дворянства. Зібрання дворян усієї губернії обирало провідника та секретаря. Уїзні збори обирали свого провідника, депутатів дворянського зібрання та засідателів дворянської опіки. Обраними могли бути повнолітні місцеві спадкові дворяни, котрі виконували свої обов'язки протягом трьох років, суміщаючи їх, за бажанням, з державною службою в губернії чи столицях. В губерніях провідниками обирали двох кандидатів, яких представляли монарху, і той обирав з них одного. На інші посади обирали по одному кандидату, яких затверджував губернатор. Зібрання, крім іншого, мали право виключати зі свого середовища осіб, хоча і не засуджених судом, але визнаних дворянським товариством такими, що здійснили «явний і безчесний вчинок». Виключений міг подати апеляцію до Сенату. Особисті дворяни свого корпоративного самоуправління не мали і до самоуправління спадкових дворян не допускались.

- **3.1.1. Дворяни Правобережної України**

По завершенні входження Південно-західного краю до складу Російської імперії за ревізією 1795 р. на Правобережжі нараховувалось 135.332 представника польської шляхти, котрі не вносились до податного окладу [Брославський, 2007, с. 84, табл. 2.2]. Багато поміщиків-поляків, не бажаючи приймати російське підданство, продавали свої маєтки, які переходили до російських та українських дворянських родів. Бувші коронні володіння відійшли до казни, звідки, разом з конфіскованими землями, роздавались у тимчасове володіння російським імперським сановникам. Кількість українського та російського дворянства на Правобережжі поступово зростала, тоді як правовий статус польської шляхти залишався невизначеним. Уся шляхта продовжувала рахуватись за списками Казенної палати як звільнена від податків та рекрутської повинності. За період між 1795 – 1831 роками її кількість скоротилась до 40.091 особи чоловічої статі, проте питома вага шляхти на Правобережній Україні залишалась значно вищою за середній рівень в імперії. Кардинальні заходи щодо перевірки дворянських прав польської шляхти та

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

скорочення її чисельності розгорнулись після придушення польського повстання 1830 – 1831 років. Указом від 19 жовтня 1831 р. та рядом інших нормативних актів було уведено в дію заходи щодо перевірки усього складу правобережної польської шляхти, розгляду і доведення прав кожної родини з метою утворення тут справжнього місцевого дворянства, як у великоросійських губерніях. Тих, хто не зміг підтвердити своїх прав на дворянство, пропонувалось переводити до числа однодворців у сільській місцевості і громадян у містах. Для розгляду справ були створені спеціальні комісії в кожному уїзді під управлінням центральних комісій в губернських містах. Усі представники шляхти були поділені на три розряди: 1) дворяни, затверджені у цьому статусі дворянськими зборами, або ніким не затверджені, але власники населених дворянських маєтків з селянами без землі, або кріпаками і дворовими людьми. Вони звільнялись від оподаткування та військової повинності; 2) дворяни, затверджені дворянськими зборами, але не власники населених дворянських маєтків. За ними тимчасово зберігались дворянські привілеї до завершення розгляду наданих підстав щодо дворянської приналежності; 3) шляхтичі не затверджені зборами і не власники населених маєтків, котрі негайно обкладались податками, переводились у категорії однодворців чи громадян з правом відбувати військову повинність не особисто, а сплативши 1.000 руб. за кожного наступного від них до набору рекрута. Їх справи надалі не розглядались. Дворянським зборам заборонялось видавати нові свідоцтва на дворянство до завершення повної процедури розгляду справ дворян двох перших категорій у місцевих і центральній комісіях та Герольдії. У 1833 р. було позбавлено дворянства 72.144 особи з польської шляхти. З 1840 по 1845 рік київською Центральною комісією було розглянуто 1.051 справу претендентів на права дворянства. З них правильними визнані докази у 130 справах (425 осіб), неправильними у 1.295 справах (7.282 особи). Остаточне рішення по частині з них було передано на розгляд тимчасового відділення Герольдії, а 2.165 осіб виключено з дворянства із записом до податних станів. За той самий час на Волині було визнано дворянство 73 осіб, виключено з дворянства 51.055 осіб, а на Поділлі, відповідно, 83 і 42.784 особи. За підрахунками Д. Бовуа, у період 1831 – 1850 років на Правобережжі дворянських прав було позбавлено 340.000 представників польської шляхти, безземельної або малоземельної [Бовуа, 2011, с. 559].

За видами діяльності дворяни поділялись на поміщиків, чиновників, відставних службовців (цивільних та військових), безпомісних дворян 2-го класу. У 1845 р. на Київщині нараховувалось 1.266 власників маєтків, серед яких 580 володіли більше, ніж 100 душами кріпаків, а 178 належали до кола дрібних поміщиків. Перші приймали участь у дворянських виборах самі, або, як правило це були поміщиці, через довірених

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

осіб; другі об'єднувались маєтками у виборчі округи з 100-ма душами кріпаків, і вже від них обирали по одному представнику до дворянських зборів. Поміщики становили найзаможніший прошарок суспільства. У їх володіння на Київщині перебували три чверті усіх земель і дві третини населення. На сильне майнове розшарування в середовищі поміщиків вказує те, що 6% з них мали у своїй власності більше половини угідь і селян Київської губернії, а 50% інших володіли четвертою частиною земель і п'ятою частиною селян. Дворян-чиновників, дійсних та у відставці, у 1845 р. в Київській губернії було 2.345 осіб, переважно поляків. Вони походили з поміщицьких родин, посесорів, управителів маєтками. Лише незначна частина чиновників належала до кола великоросійського та українського дворянства неправобережних губерній, причому тільки перші займали найвищі посади. Більшість чиновників мала за основний прибуток державне утримання, нерідко досить пристойне. Наприклад, чиновники фінансового відомства у середньому одержували по 236 руб. на рік. При цьому різниця в окладах вищих і нижчих службовців могла коливатись у 30 – 50 разів. Тільки у Києві чиновники володіли 541 будинком, у тому числі 16-ма кам'яними. Більшість відставних чиновників жили на зароблену пенсію в уїзних містах, містечках, поміщицьких і казенних маєтках на правах службовців, інколи орендували садибу і поле, обробляючи їх найманими робітниками. Безпомісних дворян на Київщині середини 1840-х років нараховувалось 58.483 особи, котрі проживали переважно у сільській місцевості. Деякі з них орендували поміщицькі маєтки та брали на відкуп різні оброчні статті, проте більшість обіймали різні сільські посади: доглядачів економій, писарів, комірників, бухгалтерів. Але на всіх таких заробітків не вистачало і в ряді уїздів, особливо Радомишльському, з'являлись цілі слободи безпомісних дворян, котрі заняттями і побутом не відрізнялись від простих селян [СОКГ-1, с. 191 – 206].

На середину 1840-х років у Київській губернії нараховувалось 65.120 дворян (3,8% усього населення), в тому числі 7.883 спадкових, 11.644 особистих і 45.594 2-го розряду; волинських дворян було 33.991, або 2,4% населення губернії (30.311 спадкових і 3.680 особистих); дворянство Поділля налічувало 25.465 осіб, котрі складали 1,7% усіх мешканців губернії (у т.ч. спадкових 23.246 та особистих 2.219) (табл. 3.2.) [ВСО, 1848, Приложение, табл. 2; ВСО, 1849, Приложение, табл. 5 – 6; ВСО, 1850, Приложение, табл. 3].

Станом на 1863 рік кількість і питома вага київських дворян скоротилась більше, ніж утричі: їх нараховувалось лише 20.989 осіб, або 1,0% населення. Дворянство Волинської губернії, напроти, зросло удвічі, сягнувши чисельності 71.179 осіб (4,4% населення). Питома вага подільського дворянства залишилась на попередньому рівні (1,7%), хоча абсо-

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

лютна кількість збільшилась до 31.136 осіб (табл. 3.3.) [СВРИ, Отдел первый, с. 40 – 56].

3.2. Духовенство (табл. 3.1.) [О разных родах состояний ... О духовенстве // СЗРИ, т. IX, ст. 244 – 422, с. 57 – 86.]

- Іншим привілейованим станом тодішнього суспільства було духовенство. Після скасування Петром I інституту патріархства і створення Святішого Правлячого Синоду для управління духовними справами в Російській імперії на основі Духовного регламенту, структура ієрархії духовенства, їх права та привілеї оформлювались наступним чином.
- *Митрополит* вважався першим серед російського духовенства, після нього йшли архієпископи, єпископи, котрих називали архієреями. Вони утворювали вище духовенство і повинні були дотримуватись безшлюбності.
- *Чорне духовенство*, до якого належали архімандрити, ігумени (вище чорне духовенство), ієромонахи, ченці, теж були безшлюбними. Вступ до чернецтва православного передбачав попередній дозвіл з боку місцевого єпархіального архієрея-єпископа. Приймати постриг дозволялось:
  - чоловікам з 30 років, жінкам з 40 років;
  - чиновникам за наявності дозволу начальства.Приймати постриг заборонялось:
  - чоловікові у разі наявності дружини та малолітніх дітей;
  - тим, хто знаходився під судом або слідством, особам, обтяженим боргами.До католицьких монастирів можна було вступати з 22 років з дозволу міністра внутрішніх справ.
- *Біле духовенство* складало протоієреї, священники, диякони, церковні служителі – дячки та пономарі. Протоієреї, священники та диякони повинні були одружитись до прийняття сану, причому не на удові, а на дівиці. У разі смерті дружини, священник міг залишатись удівцем або прийняти схиму і досягти найвищих рангів у духовній ієрархії. Ті, хто бажали одружитись знову, повинні були розстригтись із священницького стану і перейти до стану цивільного. Права білого духовенства набувались через посвячення у сан. Через шлюб приналежність до стану духовенства могла передаватись дружині не дворянці. Удови священників недворянського походження користувались правами особистих дворян, а священнослужителів правами почесних громадян. Діти священників та церковнослужителів не з дворян належали до особистого почесного громадянства. Привілей звільнення від військової повинності торкався лише священників усіх конфесій і не розповсюджувався на церковнослужителів.

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

До часів правління Катерини II монастирям належали значні земельні угіддя та багато селян, котрі сплачували річну подать монастирям, відправляли на їх користь численні повинності. Катерина II звеліла конфіскувати монастирські володіння з селянами на користь держави, залишивши обителям необхідну кількість служників, та призначила монастирям річне утримання. Павел I став відзначати представників духовенства за сумлінне проходження служби державними орденами та іншими особливими відзнаками. Кавалери російських орденів прилучались до російського шляхетного дворянства. Усі представники духовенства не підлягали податям, постою, а у карних злочинах звільнялись від тілесних покарань. Окрім того, разом з іншими різночинцями, вони могли купляти землю.

• 3.2.1. Духовенство Правобережної України

Відповідно нормативним документам 1842 – 1843 років щодо Правобережної України, штат сільських приходів був співвіднесений з числом мирян, а самі приходи поділялись на сім класів: 1) 2.000 – 3.000 прихожан; 2) 1.500 – 2.000; 3) 1.000 – 1.500; 4) 700 – 1.000; 5) 400 – 700; 6) 300 – 400; 7) 100 – 300 вірних. Штат приходу першого класу складався з двох священників, диякона, двох дячків, пономаря, просвірні. У приході сьомого класу були задіяні священник і дячок. На *Київщині* приход 1-го класу знаходився у Васильківському уїзді, по одному приходу 2-го класу були в уїздах Київському, Липовецькому, Черкаському, тоді як більшість приходів належали до 5-го – 7-го класів. У самому Києві станом на 1845 р. протоіереїв і священників було 59, дияконів 16, причетників 81, просвірнів 10. Усе духовенство знаходилося на державному забезпеченні. Протоіерей міського собору одержував на рік 224 руб. державної платні, інші священники по 160 руб., диякони по 96 руб., дячки по 64 руб., пономарі по 48 руб., просвірні по 32 руб. Сільські приходи одержували від держави грошове утримання: 1-го класу 508 руб., 2-го класу 478 руб., 3-го класу 272 руб., 4-го класу 222 руб., 5-го класу 202 руб., 6-го класу 136 руб., 7-го класу 116 руб. На рік у Київській губернії це становило 205.162 руб. [СОКГ-1, с. 210 – 212; ВСО, 1848, с. 137].

Загальна чисельність православного духовенства на Київщині середини 1840-х років становила 12.859 осіб (0,7% від кількості населення), на Волині 12.324 особи (0,9%) і на Поділлі 17.551 особу (1,2%) (табл. 3.2.). На початку 1860-х років чисельність духовенства зростає пропорційно зростанню населення, тоді як питома вага залишилась близькою до попередньої (табл. 3.3.).

3.3. Громадянство та міські обивателі (табл. 3.1.) [О разных родах состояний ... О городских обывателях // СЗРИ, т. IX, ст. 423 – 574, с. 87 – 116].

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

- До цього стану відносили усіх, хто проживав у містах на постійній основі, займався торгівлею, ремеслами та іншими видами міської діяльності. Цей стан мав свої суди та розправу, обирав суддів та інших представників із свого середовища, котрі засідали в установах та інших урядових присутніх місцях. Міські обивателі за видами та особливостями своїх занять поділялись на почесних громадян, купців, гостей, заїжджих купців, міщан, цехових та посадських. Кожна з цих група мала особливі права.
- Почесні громадяни [О разных родах состояний ... О почетных гражданах // Там само, ст. 575 – 612, с. 117 – 127]. Маніфестом від 10 квітня 1832 р. зі стану міських обивателів було виділено особливу групу «почесних громадян», проміжну між дворянами та міщанами. Представникам цієї групи були встановлені такі привілеї, як звільнення від подушного окладу, рекрутської повинності, тілесних покарань, право приймати участь у міських виборах за цензом нерухомої власності та бути обраними на міські виборні посади не нижче тих, на які обирали купців першої і другої гільдій. Вчені та художники, приналежні до почесного громадянства, обирались на гільдійні посади лише за їх бажанням, якщо вони до гільдій не були приписані. Права почесного громадянства набувались або особисто-пожиттєво, або на спадковій основі. Чоловік міг передати спадкове громадянство свої дружині і законним дітям, якщо вони належали до вільних станів. Дружина не могла передавати свій стан чоловікові з іншого стану та дітям від нього. Про долучення до почесного громадянства на особистій основі могли клопотатись дійсні студенти або кандидати одного з російських університетів; художники вільних станів, що закінчили повний курс навчання в Академії мистецтв з одержанням відповідно затвердженого диплома на звання художника, артисти імператорських театрів після 15 років бездоганної служби. Почесне громадянство могло бути дароване іноземним вченим та художникам, торговим капіталістам та власникам значних мануфактур і фабрик з огляду на очікувану від них користь за поданням відповідного міністерства. До почесних громадян за народженням належали законні діти особистих дворян, діти священників та церковних служників за умови одержання ними вищої фахової освіти, спадкових почесних громадян, що перебували у вільних станах. Особам купецького стану почесне громадянство надавалось спадково за умов нагородження одним з російських орденів, перебування купецької родини протягом 10 років у першій або 20 років у другій гільдії із регулярним внесенням усіх платежів, без оголошення за цей період їх фінансової недієздатності або паплюження їх чесного імені судовим вироком. Почесне громадянство надавалось спадково також випускникам одного з російських університетів із закінченням повного курсу навчання з присудженням вченого

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

ступеня доктора або магістра; вихованцям Академії мистецтв за умови одержання диплому цієї академії; іноземним вченим, художникам, капіталістам, які раніше одержали особисте почесне громадянство за умови прийняття ними громадянства Російської імперії. Прав особистого і спадкового почесного громадянства позбавлялись назавжди особи, виключені зі стану за рішенням суду, визнані злісними банкрутами. Деякі привілеї станової групи припиняли дію за умови вступу особи до ремісничого цеху, не пов'язаного з гільдійною організацією, або наймами в услужіння до інших осіб. У таких випадках почесний громадянин залишався лише вільним від тілесних покарань та рекрутчини і на письмі йменувався цеховим майстром.

- *Купецтво*[Купцы // АУСЗРИ, с. 535 – 538] утворювало найбільш шановану групу міських обивателів, яка поділялась на три гільдії. До гільдії міг записатись кожен бажаючий, незалежно від статі та роду занять, хто за собою оголосить належний за законом грошовий капітал, причому оголошення капіталу залишалось на совісті кожного. Купці звільнялись від рекрутчини, сплачуючи натомість грошову повинність. Окрім загальних прав купецтва, кожна гільдія мала свої особливі права. Так, купцям першої гільдії дозволялось торгувати усілякими товарами вітчизняного та закордонного виробництва повсюдно, мати власні річкові та морські судна, склади для оптової торгівлі, фабрики і заводи, окрім винокурних, займатись переведенням капіталів до російських та закордонних міст й іншими банківськими справами. Окрім того, купці першої гільдії могли вести і роздрібну торгівлю, займатись різними цеховими ремеслами, тримати необмежену кількість робітників, вступати до цехової організації. Купці першої гільдії, чия сумлінна діяльність протягом 12 років приносила загальну користь, жалувались званням комерції радника, рівним VIII класу цивільної служби, що давало право на особисте дворянство, нагороджувались орденами. Ті, хто перебував у першій гільдії більше 12 років, могли просити про прийняття дітей їх на цивільну службу нарівні з обер-офіцерськими дітьми, до училищ та університетів без звільнення від стану. Купець першої гільдії оголошував капітал у 50.000 руб. і більше. Купцям другої гільдії дозволялась усіляка торгівля, як оптова так і роздрібна, за деякими обмеженнями. Зокрема, на митниці на їх рахунок можна було оголошувати товарів на суму не більше як 50.000 руб., привезених одним судном або одним сухопутним транспортом. Протягом року закордонна торгівля не могла перевершувати 300.000 руб. Вони могли входити у казенні підряди, заключати контракти та маклерські угоди на суму до 50.000 руб. Купець другої гільдії оголошував капітал не менше 20.000 руб. Перша і друга гільдії звільнялись від тілесних покарань. Їм дозволялось носити шпаги або шаблі, губернські мундири, приїздити до імператорського двору. Для увічнення пам'яті родів «першостатейного» купецтва було відкрито Ок-

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

самитову книгу знатних купецьких родів. Купцям третьої гільдії дозволялась роздрібна торгівля у містах та уїздах, до яких вони були приписані, усілякими місцевими та придбаними у російських купців товарами. Вони мали право утримувати судна і використовувати їх для морських перевезень, але за рахунок купців, котрі мали дозвіл на закордонну торгівлю, а для річкових перевезень без усіляких обмежень. Купці третьої гільдії в укладанні контрактів, підрядів та інших угод не повинні були виходити за обмеження у 20.000 руб. Їх фабрики та заводи не повинні були передбачати використання значних приміщень і машин, а число робітників не могло перевищувати 32 чоловік. У кожному місті та містечку такий купець мав право утримувати не більше трьох крамниць для роздрібної торгівлі. Купець третьої гільдії повинен був оголосити капітал не менше 8.000 руб. Головним купецькими повинностями були такі: сплачувати з гільдійного капіталу 4% податі (для перших двох гільдій); з кожного податного рубля 10% відраховувати на сухопутні та водні шляхи; на земські та міські повинності відраховувати по 0,25% з капіталу. Купецтво було зобов'язане кожні три роки обирати за балами зі свого середовища представників для засідань у різних присутніх місцях. Купці першої гільдії повинні були приймати на себе обов'язки градських голів та засідателів палат, совісних судів, приказів громадського догляду, депутатів торгівлі і директорів банків та їх контор, церковних старост. Купці другої гільдії, окрім означених посад, повинні були приймати посади бургомістрів, членів шестигласних дум та депутатів у різних місцях [Донік, 2008, с. 13 – 14].

- *Торгові іноземці (гості та заїжджі купці)*. «Гостем» називали іноземного купця, котрий для одержання певних зисків з оптової торгівлі вступав у неповне громадянство в межах приморського або прикордонного міста перебування та окрім обов'язкових зборів і тарифів сплачував встановленні відрахування з капіталу більше 50.000 руб. Він міг торгувати і проживати лише за місцем реєстрації, одночасно сплачуючи усі повинності та одержавши свідоцтво купця першої гільдії. Гость міг полишити місце перебування, сповістивши про це заздалегідь міську владу, сплативши наперед трирічні податі та борги кредиторам. У такому разі він мав право вивезти із собою майно і родину. «Заїжджим купцем» називався іноземний торговець, якому було надано право торгу лише в межах митної смуги, а не у середині міста. Протягом шести місяців він не сплачував торгових повинностей, покладених на вітчизняних підприємців, але після цього терміну він мусив одержати свідоцтво купця третьої гільдії, сплатити, окрім митних зборів, земські та міські купецькі повинності. Через рік такий купець повинен був увійти у права та обов'язки «іноземного гостя», або припинити торгівлю чи виїхати за межі держави. «Заїжджі купці» повинні були вести комерційні справи лише з купцями перших двох гільдій.

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

- Міщани або дійсні міські обивателі. Міщанин передавав свою станову приналежність дружині та дітям, його не можна було без суду позбавити доброї слави, майна або життя. Ві підлягав міщанському суду, мав право вільно розпоряджатись власним майном. Міщанин без спеціального дозволу мав право займатись усіляким рукоділлям, вести роздрібну торгівлю, але тільки у своєму місті. За образу, вчинену міщанину словесно або письмово, кривдник повинен був сплатити штраф у розмірі річної податі постраждалого. За єдиний удар рукою кривдник сплачував удвічі більше, а жінкам удвічі більше, ніж чоловікам, дівчатам учетверо більше, проти батьків.
- Посадські (містечкові) обивателі. До цієї категорії належали усі вільні люди і навіть кріпаки, що записувались до міського посаду (містечка). Вони мали право облаштовувати своє місце проживання, займатись там дрібним виробництвом, тримати при оселі своїй роздрібну крамничку, заводити корчми, трактири, комерційні бані, заїжджі двори, входити у казенні підряди та відкупи у межах капіталу, що обкладався податями у посаді.
- Цехові. До цехів або до ремісничої управи міг записатись усілякий, кого за Городовим положенням можна було віднести до міщанського стану і хто мав бажання займатись ремеслами чи промислами. Цехові могли оголошувати за собою капітали та вступати до купецьких гільдій та користуватись їх привілеями. За Ремісничим положенням, ремісничі управа або цех мали свій знак, казну та печатку, місце для зібрань. Управа мала свого маклера, голову, старшин та старшинських товаришів обов'язками котрих було постійне піклування про стан ремесл, вдосконалення майстерності цеховиків, розв'язання професійних суперечок. Ремісничий голова засідав у міській управі та шестигласній думі.
- **3.3.1. Громадянство та міські обивателі Правобережної України**
- ✓ Почесні громадяни належали, як правило, до вищого прошарку купецтва і їх завжди було небагато. В середині 1840-х років на усю Київську губернію таких нараховувалось 226, на Волині лише 17, а на Поділлі тільки 10 (табл. 3.2.). За даним 1863 р., чисельність цієї групи населення на Київщині зросла у 10 разів (2.255 осіб), на Волині у 8 разів (133 особи), на Поділлі у 20 разів (204 особи) (табл. 3.3.).
- ✓ Громадяни з числа польської шляхти - явище часів дворянської «реформи» на Правобережжі, що стало помітним у правобережних містах від 1834 року. До цієї соціальної групи увійшли представники бувшої польської шляхти, які не володіли маєтками, не були визнані дворянськими зібраннями і Департаментом Герольдії у якості дворян, але проживали у містах. Незначна частина цих бувших польських шляхтичів, які на 19 жовтня 1831 р. були офіційно зареєстровані як художники, вчителі, лікарі та адвокати, увійшли до групи почесних громадян [Там само, с. 230

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

– 232]. У 1845 – 1846 роках громадяни з польської шляхти становили на Київщині і Поділлі від 0,3 до 0,6% населення (4.488 і 8.339 осіб відповідно) (табл. 3.2.). За переписом 1853 р. таких громадян у Київській губернії було нараховано 3.081, Волинській 3.964, Подільській 9.786 [Кеппен, 1857, Приложение 1 на с. 239]. У більш пізніх статистичних збірках ця група населення вже не зустрічається.

- ✓ *Купці*. В Київській губернії, за даними І.І. Фундукля, у 1797 р. було 622 купці чоловічої статі, з яких 73% сповідували християнство, а 27% були іудеями. Ситуація кардинально змінилась після 1825 р. і в наступні 20 років чисельність купців-євреїв зростає тут у 27 разів. Після 1834 р., коли з Києва було видалено усіх купців-євреїв, сюди перебралась певна частина купців-християн з великоросійських губерній і на середину 1840-х років у місті проживала майже половина усіх православних купців Київщини. У той же час майже дві третини купців-євреїв зосередились у Бердичіві і перебрали на себе монополію містечкової торгівлі [СОКГ-1, с. 226 – 228]. На середину 1840-х років у Київській губернії нараховувалось 9.370 купців (0,5% населення), на Волині їх було 3.781 (0,3%), на Поділлі 2.877 (0,2%) (табл. 3.2.). У 1854 р. на Київщині було 7.281 купців, на Волині 4.103 купця, на Поділлі 6.915 купців [Донік, 2008, с. 48]. За наступне десятиліття їх чисельність зростає до 25.019 осіб (1,2% населення) на Київщині, 10.437 осіб (0,7%) на Волині та 14.973 осіб (0,8%) на Поділлі (табл. 3.3.).
- ✓ *Міщани* становили другу за чисельністю групу населення після селян. У середині 1840-х років їх було: 210.502 особи (12,1% населення) у Київській губернії, 208.387 осіб (14,7%) на Волині і 190.252 особи (12,8%) на Поділлі (табл. 3.2.). На початку 1860-х років чисельність міщан трохи збільшилась, зокрема до 294.254 осіб (14,6%) на Київщині, 216.552 осіб (13,5%) на Волині, 262.714 осіб (14,1%) на Поділлі (табл. 3.3.).

3.4. Сільські обивателі (табл. 3.1.) [О разных родах состояний ... О сельских обывателях // СЗРИ, т. IX, ст. 613 – 1207, с. 128 – 246; Тройницкий, 1861, с. 6 – 15]

- До цього соціального стану належали однодворці, селяни державні, удільні, економічні, вільні хлібороби, панські, котрі усі разом називались «селянами» або «землеробами».
- *Однодворці*. Розглядувана соціальна група сільських обивателів історично формувалась з різних категорій служилих людей – стрільців, дітей боярських, козаків, станичників, котрим надавались окремі ділянки землі під забудову та проживання у «дворах»-садибах. До кола однодворців інколи потрапляли дрібні дворяни, а за часів Петра I до цієї категорії селян добровільно переходили і заможні дворяни, намагаючись позбу-

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

тись служби державної. Юридично однодворці мали права вільних селян і за бажанням могли займатись різними промислами та ремеслами, вільно переїздити з місця на місце, записуватись до міщан або купців, справивши наперед усі громадські повинності. Їм дозволялось купляти, продавати, дарувати, закладати і передавати у спадок земельні ділянки з усім нерухомим майном.

- Державні селяни. Свою назву одержали від того, що спочатку проживали на державних землях, сплачуючи не подушні, а поземельні податі державі. Проживали селами з колективною власністю на земельні угіддя, розділені на паї між членами громади. Прибуток від такого паю, а також від ремесл, промислів та інших занять належав окремій родині. Усе майно, окрім землі, знаходилось у повній власності селянина. За виробничої потреби такий вільний селянин міг змінювати місце проживання, одержавши від свого начальства письмовий дозвіл обмеженого терміну дії (паспорт), який засвідчував, що цей селянин не є біглим і встановлені податі сплачував у повному обсязі. Надлишки продукції державні селяни могли продавати вроздріб та оптом у своєму поселенні, відправляти до міста чи на найближчі торги. Їм дозволялось утримувати харчевні, заїжджі двори, входити у приватні підряди, переходити до стану міщан чи купців за згодою тієї громади, до якої належали, сплативши їй відступного. З кінця 20-х років XIX ст. державним селянам було дозволено купляти і продавати землю без кріпаків з усіма правами приватної власності на неї
- Удільні селяни. Вони були визначені у якості особливої категорії поміж державних селян у 1797 р. в 19 губерніях Російської імперії. Податі, одержувані від них, спрямовувались на задоволення потреб членів імператорської родини.
- Економічні селяни. До них належали бувші монастирські селяни, переведені у 1764 р. до розряду державних з усіма визначеними для тих обов'язками і правами.
- Вільні хлібороби. З'явилися у якості окремої категорії селянства на підставі імператорського повеління від 20 лютого 1803 р., яким поміщикам дозволялось звільняти від кріпацтва селян з належними їм громадськими угіддями.
- Панські селяни. Так називали селян, які осідали на землях поміщиків та сплачували оброк на користь землевласників. Поміщики сплачували поземельні податі державі, використовуючи для цього частково і надходження від селян. Пізніше земельна подать була замінена подвірною, яка проіснувала до першого перепису населення у 1719 р., коли селянам було заборонено переходити з місця на місце і вони стали «кріпаками». Тоді поміщицькі селяни були зрівняні з «холопами» і передані під владу

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

поміщиків. На селян-кріпаків законом було покладено наступні обов'язки:

- підкорятись власнику в усьому, що не входить у протиріччя із загальними державними законами і звичаями;
- виконувати оброки, панщину та усілякі інші повинності;
- без згоди власника не переходити від одного поміщика до іншого, не переходити до інших станів або на військову службу, навіть не відлучатись від місця проживання; без дозволу власника селяни не мали права купляти нерухомість на власне ім'я, вступати у шлюб, але власник не мав права примушувати їх до шлюбу проти власного бажання;
- нести державну службу за розпорядженням уряду;
- сплачувати державні податі і нести встановлені повинності;
- підлягати загальній підсудності у справах карних і частково цивільних, а саме у випадку позовів у неправильному привласненні рухомого майна між ними та сторонніми особами.

Панські селяни поділялись на дворових, орних та оброчних:

- дворові люди жили при своїх власниках, виконували різні роботи та обіймали господарські посади, одержували від панів їжу одяг та усяке утримання. Вони не мали своїх житл, не займались землеробством, не сплачували податей. Розраховувались за них мешканці тієї сільської громади, до котрої формально належали дворові, або самі їх власники;
- орні селяни повинні були відробляти панщину у встановленій кількості робочих днів на тиждень;
- оброчні селяни не відробляли панщину, а сплачували річний оброк, накладений власником. Після розрахунку з поміщиком, такий селянин усе, що залишалось від заробленого міг використовувати на власний розсуд. Деякі з них ставали заможними людьми, викуплялись на волю і переходили до станів міщан чи купців – «міських обивателів».

• 3.4.1. Сільські обивателі (селяни) Правобережної України

- ✓ *Панські селяни (кріпаки)*. І.І. Фундуклей одним з перших звернув увагу на більш повільний приріст населення серед панських селян і навіть скорочення їх чисельності майже на 155.000 осіб чоловічої статі в Київській губернії у 1845 р. порівняно з даними ревізії 1834 року, пояснюючи це, зокрема, відпуском селян на волю самими поміщиками, конфіскаціями на користь держави, втечами селян до суміжних степових губерній тощо. Найбільше скорочення кріпаків спостерігалось в уїздах Сквирському, Липовецькому та Уманському. Підгрупою селян-кріпаків були дворові люди, що поділялись Казенною палатою на чотири розряди: 1) приписані до маєтків власників (більшість); 2) приписані до власних будинків поміщиків у містах; 3) дворові не приписані, за яких надано власниками забезпечення у 72 руб.; 4) дворові, за якими надані власниками підписки. У 1847 р. дворові люди двох останніх розрядів були відібрані у власників і одержали звільнення від кріпацтва. За даними ін-

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

вентаризації поміщицьких маєтків Київської губернії у 1845 р., панські орні селяни становили 1.013.315 осіб, дворові люди 12.748 осіб, тоді як за даними П.К. Менькова, панських селян на Київщині нараховувалось в цей час 1.085.037 осіб, а дворових людей 14.920 осіб [СОКГ-1, с. 232 - 235; ВСО, 1848, Приложение, табл. 2.]. П.І. Кеппен, опрацьовуючи матеріали ІХ ревізії 1851 р. помітив, що порівняно з 1834 р. питома вага селян-кріпаків скоротилась у Волинській губернії на 14%, у Київській на 3,4%, у Подільській на 1,1% [Кеппен, 1857, прим. 1 на с. 34, прим. 3 на с. 70, прим. 1 на с. 107]. Загалом у 1845 – 1848 роках панських селян-кріпаків було на Київщині 1.099.957 осіб (63,3% населення), на Волині 887.308 осіб (62,8%), на Поділлі 917.503 особи (61,6%) (табл. 3.2.). За даними Х ревізії (1858 – 1859), у Київській губернії було 1.121.062 кріпаки, у Подільській губернії 1.041.051 кріпак, у Волинській губернії 864.160 кріпаків (відповідно 1, 2 і 3 місця по Російській імперії). В розрахунку на одного поміщика у Київській губернії нараховувалось 354 кріпацькі душі (2 місце), Подільській губернії 328 душ (3 місце), Волинській губернії 181 душа (5 місце). У відношенні до загальної кількості населення на Поділлі було 59,6% кріпаків (7 місце), на Київщині 57,7% (10 місце), на Волині 56,5% (14 місце) [Тройницький, 1861, с. 69 – 70, 79 – 80, 85, 87]. Мабуть, не слід нагадувати, що кріпаками тут були не поляки чи євреї, а споконвічні українці.

- ✓ *«Вільні сільські обивателі»*. Цим терміном позначали усіх селян, що не були кріпаками і власністю поміщиків. З юридичної точки зору вони могли бути особами вільними, обмежено вільними і навіть тимчасово покріпаченими. На Правобережжі України, залежно від походження та відомчої приналежності, вони поділялись на 15 підгруп, встановлених Казенною палатою у правилах проведення VIII ревізії 1834 року: селяни старостинські, що колись проживали на коронних землях Речі Посполитої; економічні, що раніше належали православним монастирям; поєзуїтські, які раніше належали католицькій церкві; конфісковані; ленні; бувші у володінні міських магістратів; рангові, або бувші у володінні військових комендантів; козаки; виморочні; однодворці; вільні люди, у тому числі відсуджені на волю; вільні хлібороби; євреї-землероби; відставні та безстроково-відпускні нижні чини і солдатські діти; звільнені від податей, відповідно до займаної посади (поштарі, лісова сторожа, учні лікарські, школи шовкомотання, вівчарства, художники, штатні монастирські служителі, люди, не здатні до жодного виду діяльності і т.п.). У 1840 р. до Міністерства державних маєтностей відійшли селяни старостинські, економічні, поєзуїтські, частина конфіскованих, ленні [Гуржій, 1954, с. 25 – 26], магістратські, рангові, козаки і виморочні, котрі усі разом стали називатись «державними селянами». На середину ХІХ ст. в українському Правобережжі нараховувалось 259.690 ревізійних душ державних селян [Брославський, 2007, с. 173]. На Київщині частина

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

конфіскованих селян Уманського уїзду була переведена до рангу військових поселенців. Інші підгрупи зберегли свою окремішню підпорядкованість, не утворюючи одного цілого. Відтоді категорія «вільних сільських обивателів» складалась з трьох розрядів, відображених у статистичних джерелах: державні селяни; військові поселенці; люди різних інших найменувань. Селяни, що увійшли до державних маєтків та військові поселенці були пропорційно наділені від казни земельними угіддями на правах обмеженого володіння та набуття нерухомої власності на тих землях з обов'язком нести натуральні й грошові повинності. Серед «інших категорій» правом володіння або користування землею були наділені частина однодворців, вільні люди, вільні хлібороби, єврей-землероби, селяни католицького духовенства. Незабезпеченими землею залишалась частина однодворців, відставні та безстроково-відпускні нижні чини, їх дружини, діти, удови, відсуджені на волю, але ще не визначені з родом діяльності. «Усі інші» проживали на землях казенних, поміщицьких, в селах, містечках і містах, винаймаючи або орендуючи ділянки, наймаючись на державну службу, займаючись ремеслами, дрібною торгівлею [СОКГ-1, с. 236 – 246]. Чисельність державних селян, військових поселенців та інших категорій «вільних обивателів» Правобережної України середини 1840-х років наведена у табл. 3.2. За даними X-ї ревізії, питома вага селян на Правобережжі залишалась значною (від 71% на Волині до майже 78% на Поділлі) (табл. 3.3) [СВРИ, Отдел первый, с. 40 – 56].

Таблиця 3.1. Кількість мешканців Російської імперії чоловічої статі за станомою приналежністю [Кеппен, 1857, с. 215 – 216]

Стан	Група	К-ть	Разом (%)
Дворяни	спадкові	181.453	262.465 (0,9)
	особисті та їх діти	81.012	
Духовенство			277.695 (1,0)
Почесні громадяни			5.336 (0,02)
Купці	гільдії	I -1.916; II - 5.992; III -170.204	178.112 (0,6)
Міщани		1.554.693	1.558.433 (5,4)
Цехові		3.020	
Ремісники		720	
Селяни	державні	9.449.613	21.459.572(74,5)
	удільні	808.173	
	панські	10.708.900	
	інші	492.886	

Примітка до таблиці 3.1.: загальна кількість мешканців Російської імперії чоловічої статі за даними 9-ї ревізії 1851 р. становила 28.808.980 осіб (100%).

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

Таблиця 3.2. Соціальні категорії і групи населення Правобережної України (1845 – 1848)

Категорії і групи населення / губернії	Київська (%)	Волинська (%)	Подільська (%)
Дворяни (<i>разом</i>):	65.120 (3,8)	33.991(2,4)	25.465 (1,7)
- спадкові	7.883 (0,5)	30.311(2,1)	23.246 (1,6)
- особисті	11.644 (0,7)	3.680(0,3)	2.219 (0,1)
- 2-го розряду	45.594 (2,6)	-	-
Чинovníки та приказні	2.345 (0,1)	2.842(0,2)	1.837 (0,1)
Духовенство (<i>разом</i>):	12.859 (0,7)	12.324 (0,9)	17.551 (1,2)
Почесні громадяни	226 (0,01)	17(0,01)	10 (0,01)
Громадяни з польської шляхти	4.488 (0,3)	-	8.339 (0,6)
Купці	9.370 (0,5)	3.781 (0,3)	2.877 (0,2)
Міщани	210.502 (12,1)	208.387(14,7)	190.252 (12,8)
Селяни (<i>разом</i>):	1.276.413 (73,5)	1.133.974 (78,8)	1.132.495 (71,2)
- державні	161.257 (9,3)	150.262 (10,6)	55.121 (3,7)
- панські (з дворовими)	1.099.957 (63,3)	887.308 (62,8)	917.503 (61,6)
- ленні	10.070 (0,6)	-	1.135 (0,1)
- різних найменувань	5.146 (0,3)	96.404 (6,8)	158.736 (10,7)
Військові поселяни	46.910 (2,7)	-	18.396 (1,2)
Колоністи	230 (0,01)	3.548 (0,3)	191(0,01)
Козаки	359 (0,01)	-	-
Одноворці	68.341 (3,9)	-	21.797 (1,5)
Євреї-землероби	839 (0,05)	-	-
Іноземці	1.702 (0,1)	-	3.908 (0,3)
Відставні і безстроково-відпускні	16.435 (1,0)	14.592 (1,0)	1.756 (0,1)
Солдатські дружини і діти	10.515 (0,6)	-	-
Кантоністи	8.022 (0,5)	-	640 (0,1)
Учні в м. Києві	3.546 (0,2)	-	-
Прислуга при закладах	483 (0,01)	-	-
Люди, що визначаються з родом діяльності	-	-	64.853 (4,4)
<i>Разом</i>	1.728.835 (100)	1.438.456 (100)	1.590.367 (100)

Примітка: (-) – дані відсутні.

3. Населення. Соціально-юридичні стани і групи

Таблиця 3.3. Соціальні категорії і групи населення Правобережної України (1863)

Категорії і групи населення / губернії	Київська (%)	Волинська (%)	Подільська (%)
Дворяни <i>(разом)</i> :	20.989 (1,0)	71.179 (4,4)	31.136 (1,7)
- спадкові	10.812 (0,5)	35.951 (2,2)	22.784 (1,2)
- особисті	10.177 (0,5)	35.228 (2,2)	8.352 (0,4)
Духовенство <i>(разом)</i> :	20.786 (1,0)	14.817 (0,9)	19.713 (1,1)
Почесні громадяни	2.255 (0,1)	133(0,01)	204(0,01)
Купці	25.019 (1,2)	10.437 (0,7)	14.973 (0,8)
Міщани і цехові	294.254 (14,6)	216.552(13,5)	262.714(14,1)
Селяни <i>(разом)</i> :	1.505.985 (74,8)	1.138.062(71,0)	1.450.309(77,6)
- у віданні державних маєтностей	1.431.402 (71,1)	238.854(14,9)	157.558 (8,4)
- такі, що вийшли з кріпацької залежності, але проживають на панських землях	14.135 (0,7)	899.208(56,1)	1.215.192(65,0)
- удільного та інших відомств	60.448 (3,0)	-	77.559 (4,2)
Відставні нижні чини, солдатські дружини і діти	68.364 (3,4)	34.557 (2,2)	41.549 (2,2)
Безстроково-відпускних	2.302 (1,6)	1.885 (0,1)	2.787(0,2)
<i>Разом</i>	<i>2.012.095 (100)</i>	<i>1.602.715(100)</i>	<i>1.868.857(100)</i>

Примітка: (-) – дані відсутні.

4. Економіка. Сільське господарство

4.1. Загальний огляд

- **4.1.1. Облаштування садиби й поля, знаряддя праці, асортимент і врожайність польових культур**

- ✓ *Київська губернія.* У лісових місцинах Північної Київщини зустрічались великі поселення, що склалися з окремих хуторів. На півдні, остерігаючись татарських набігів, люди селились більш компактно. Присадибні ділянки були просторими. Під господарства селян-хазяїв поміщики відводили 2 – 3 десятини, деякі навіть по 4 десятини, але у різних місцях. В самому поселенні на садибній ділянці хазяїн ставив житло у центрі двору, оточеного по периметру різноманітними господарськими спорудами. За двором облаштовувались гумно і клуня для обмолоту і зберігання хліба у снопах, а за ним розбивали садок. Поза хатою знаходився хлів для утримання домашньої худоби, відділений від чистого двору плетеною огорожею. Неподалік, у низині, ближче до води, розкопували невеликий город під овочі, а з іншого боку, за огорожею, виділяли місце для випасу худоби, яку не можна було віддавати у сільську череду. За межами поселення знаходилась левада, місце для пасіки, гаї, великі городи, орні поля.

Поля, як і луки, знаходились недалеко від місця проживання селянина, за винятком тих маєтків, де вже використовувалась сівозміна. Київщина, як і уся Правобережна Україна, належала до зони трипільного орного землеробства. Усюди поля ділили на три частини, з яких одна засівалась яровими, друга озимими, а третя йшла під пар. В південних уїздах з чорноземними ґрунтами поля не удобрювали. На Поліссі піщані ґрунти удобрювали гноєм, якого, за браком худоби, вистачало у кращому випадку на половину озимого клину. Брак добрив компенсували підсікою із спалюванням частини деревини на місці.

В якості тяглової сили для обробітку ланів майже усюди використовували волів. Коней використовували зрідка у лісових районах. Для обробітку ґрунту слугували плуг, соха, рало і борона. Український плуг складався з дерев'яного станка з двома ручками, залізним лемішем вагою у 8 – 12 фунтів, залізним різак-череслом та дерев'яною відвальною полицею. Для оранки він кріпився до двоколісного передка, запряженого трьома парами волів. Такий плуг коштував 8 рублів і слугував довго. На півночі губернії з легкими ґрунтами було достатньо однієї – двох пар волів. На Поліссі замість плугу часто використовували одно- або двозубу соху з прямим гряділем, запряжену парою волів чи коней. Рало мало кривий гряділь, горизонтальний полоз з наральником і тягнулось парою волів без колісного передка. Його використовували,

4. Економіка. Сільське господарство

як правило, для поперекової оранки після підняття поля плугом. Скородили парою волів боронами з дерев'яними зубцями і тільки в заможних селян чи поміщиків залізними.

Польові роботи розпочинали під кінець березня після сходження снігу. Перш за все поле ралили поперек осінньої плужної оранки під посіви перших ярових. До 15 квітня (за старим стилем – Ю.Б.) засівали горох, ячмінь та овес. Від 15 квітня до 15 травня сіяли просо, льон, коноплі, буряки, капусту, саджали картоплю, після 15 травня сіяли гречку. З 15 червня починалась косовиця, спочатку у низинах, потім на завищеннях і, нарешті, у лісах. З середини червня починалось збирання озимих хлібів, а через два – три тижні ярових. Збирали спочатку жито, потім ячмінь, пшеницю, овес, горох, просо, гречку, льон і коноплі, що тривало до 1 жовтня. При збиранні озиме жито і пшеницю завжди жали серпом, а ярові косою з грабками. З 1 вересня брались до підготовки поля під наступний врожай. На важких ґрунтах спочатку орали плугом, потім переорювали поперек ралом, боронували, знову орали плугом уздовж, сіяли і ще раз боронували. Закінчували роботи з першими морозами.

Зібране збіжжя залишали на кілька днів у полі на просушку, потім в'язали у снопки і складали по чотирнадцять, накриваючи п'ятнадцятим. Таке збіжжя рахувалось копами по 60 снопків у кожній. Молотили хліб на відкритих токах ціпами і після просушки засипали у комори. Зерно для перемелювання на борошно спочатку висушували на печі.

Загалом на Київщині під полями знаходилось 2.352.973 десятин орної землі, або 56,7% території губернії (табл. 4.1.). У різні роки врожайність була не однаковою. За даними І.І Фундуклея, найкращий врожай озимих за період 1836 – 1845 років був у 1843 р.: в Липовецькому уїзді сам-10, а в Чигиринському сам-9. Врожайність у сам-7 зустрічалась досить часто, особливо у Канівському уїзді. Найменшими були врожаї 1839 – 1840 років, коли селяни ледве повернули витрачене насіння. У Сквирському уїзді в 1844 році було зібрано 600.000 чвертей тільки ярового хліба, а вже у наступному 1845 році не повернулось навіть насіння. Середня врожайність у північних уїздах становила сам-2 – сам-3, а у південних сам-5 (Додаток, рис. 18) [СОКГ-2, с. 14 – 19, 29].

Картоплі намагались вирощувати усі групи землеробів: поміщики на полях переважно для винокуріння, селяни у більшості на городах, причому селянські посіви картоплі, покликані компенсувати брак круп'яних культур, удвічі перевершували панські. Там де її засівали у значній кількості (уїзди Київський, Радомишльський, Сквирський, Липовецький, Звенигородський) використовували посадку під плуг, беручи дрібні цільні клубні. Селяни саджали картоплю під заступ чи мотыку, або роблячи ямки руками. Викопану картоплю селяни звозили на садибу і зберігали у ямах-«логах». На поміщицьких полях врожай

4. Економіка. Сільське господарство

складали у купи-«піраміди», перекладаючи кожен шар соломною і засипаючи усю піраміду зверху піском чи землею. У врожайному 1845 р. посіяли картоплі 186.207 чвертей, а зібрали 1.025.144 чверті, тобто врожайність цієї культури у середньому по губернії склала сам-5,5 [Там само, с. 38 – 39, 317].

- ✓ *Волинська губернія.* Селян південної частини Волині здавна називали волинянами, а мешканців північного Полісся – поліщуками. Їх села були тісно згруповані навколо якогось старого городища. Хата на садибі стояла тісно ув'язана з іншими спорудами – хлівом і стодолюю, рубленими з соснових стовбурів і влаштованими під однією стріхою. Хати, як правило, були курними. Землеробство не було єдиним засобом існування поліщуків, багато у чому з причини малородючих ґрунтів. Значну роль тут відігравали лісові промисли і ремесла. У волинян на півдні губернії села розташовувались зазвичай у долинах по берегах річок, ставків, уздовж доріг на завищеннях. Садиби нагадували київські та подільські, були окопані ровами, обсажені кущами, що значно утруднювало пересування між дворищами. Житла робили глинобитними, зустрічались напівземлянки загальною площею 4 – 6 кв. сажень, у яких чверту частину кімнати займала піч. У губернії було багато хуторів. Польова система була трипільною, але у деяких північних уїздах за браком якісних земель використовували і двопільля. В окремих господарствах Житомирського, Заславського, Новоград-Волинського та Острозького уїздів виділяли окремо четверте поле для вирощування кормових трав і картоплі. Але такі експерименти, як правило, тривали не довго. Орними знаряддями слугували литовська та волинська соха і рало. Плуг був важким українського типу під три і більше пар волів. Наральники з крихкого болотяного заліза виготовляли в Овруцькому уїзді та завозили до інших. Добрива були вкрай необхідними на бідних поліських ґрунтах і бажані за умови уведення трипільного господарства на півдні губернії. Вивезення хлівного гною на поля відбувалось почасти узимку, а почасти влітку після завершення сівби ярових. Чільне місце серед озимих зернових на Волині займало жито. Пшеницю вирощували не усюди і в значно меншій кількості, як правило, у лісостепових районах. Для оранки, залежно від ґрунту, використовували важкий колісний плуг або соху. До плугу запрягали по три пари волів, або п'ять коней. Після першої оранки під озимі, у середині червня, на полі випасали худобу. З серпня місяця поле починали ралити і боронувати. Сіяли жито і пшеницю з розрахунку одна чверть насіння на десятину площі. Після сівби поле розпушували ралами уздовж, а не попереки, або скородили боронами. У деяких місцях з надмірним зволоженням ґрунту хазяї після сівби проводили ралом чи сохою неглибокі борозни на відстані 4 – 6 аршин для меліорації ділянки. В Поліссі на піщаних ґрунтах сіяли овес без додаткового ралення і боронування,

4. Економіка. Сільське господарство

одержуючи непогані врожаї. Загалом, волиняни намагались сіяти овес усюди, де тільки можна, зважаючи на його невибагливість до складу ґрунтів. Ячмінь та просо з гречкою сіяли на полі з чорноземним ґрунтом, починаючи від середини квітня, обробляючи посіви додатково радами та боронами. Гречка краще родила на Поліссі, де її висівали від середини травня до кінця червня. Просо краще росло на новизні після розчистки та випалу дерев, або на старому вигоні. Пшеницю і просо раз чи двічі прополювали. Жнива починались у середині липня і тривали до вересня. Озимі жито й пшеницю жали серпами, ярові, у тому числі й пшеницю, зазвичай скошували. Горох висмикували з корінням. Поле для озимих культур готували від початку літа. Його обробляли плугом, сохою, боронами і залишали парувати до сівби. На одну десятину використовували 1,3 чверті насіння жита або ячменю. Врожайність озимих жита та пшениці становила сам-3 – сам-7, а ярових сам-2 – сам-5 (Додаток, рис. 18). Картопля давала врожаї у 1.700.000 – 2.000.000 чвертей, особливо в уїздах Житомирському, Овруцькому, Рівненському, Луцькому, Ковельському і Володимирському. Вона майже уся йшла в їжу та на винокуріння, замінюючи частину зерна, яке відправляли на ринок.

Загалом, у середині – кінці 1840-х років у Волинській губернії нараховувалось 2.108.485 десятин орної землі під полями, або третина від усієї площі (табл. 4.1.) [ВСО, 1850, с. 72 – 73, 79 – 82; Братчиков, 1868, с. 53, 55 – 69, 77, 79 – 82, 87 – 88].

- ✓ *Подільська губернія.* Села на Поділлі найчастіше мали вільне планування, окрім військових поселень, де планування було регулярним. Знаходились вони біля води, річок або ручаїв, у глибоких балках, за винятком рівнинного Забужжя. Садиби концентрувались навколо церкви або костелу, обносились валами і ровами, що ставало додатковою перепорою під час татарських нападів. У Придністров'ї огорожі робили кам'яними за браком лісу. Хати були глинобитними, вкритими соломою або очеретом. До садиби входила комора, стайня, хлів, деякі інші споруди.

За якістю ґрунтів губернія поділялась на дві частини - лісостепову та степову. До першої належали майже всі уїзди, крім Ольгопільського та Балтського разом узбережжям Дністра. У лісостеповій частині суцільні чорноземи були тільки в Кам'янецькому і Проскурівському уїздах. Уїзди Летичівський, Літинський, Вінницький і Брацлавський, поділені навпіл Південним Бугом, мали чорноземні ґрунти на лівому березі річки, а уздовж правого йшла довга смуга лісів, багато вже вирубаних на Вінниччині та Брацлавщині. Система землеробства була трипільною, за винятком двох степових уїздів, де використовували і переліг, залишаючи вироблену ділянку відпочивати на 4 роки. Для оранки використовували важкий плуг, запряжений трьома парами волів, або парою волів і

4. Економіка. Сільське господарство

парою коней. Під озимі орали двічі, а під ярові один раз. Борони були частіше із залізними зубцями, розраховані на пару волів, чи одного коня. Ці знаряддя, зазвичай, виготовляв сам хазяїн, окрім залізних частин, які робили в сільській кузні.

На зораних полях в озимому кліні висівали пшеницю й жито; у яровому ячмінь, овес, просо, гречку, горох, сочевицю. Жито краще родило на лісових ґрунтах, тоді як пшениця, овес, гречка на чорноземах. Середня врожайність озимих та ярових становила сам-6 – сам-8 (Додаток, рис. 18). Збирали врожай серпами і косами. Збіжжя складали у снопки, а кукурудзу у кошики. Молотили ціпами. Хліб у снопках зберігали під солом'яними навісами на стовпах, що мали назву «стодоли», зерновий засипали у клуні. Молотильні машини і катки зустрічались тільки у найзаможніших маєтках.

Картоплі в губернії вирощували небагато (наприклад, у 1846 р. зібрали 156.707 чвертей) лише для власного споживання. Усього на Поділлі під полями знаходилось 2.439.530 десятин, або 65,7% території губернії (табл. 4.1.) [ВСО, 1849, с. 90 – 94, 97].

• 4.1.2. Садові, городні та інші культури

- ✓ *Київська губернія.* Невеликий садок, як вже згадувалось, був невід'ємною складовою української селянської садиби, як і город для овочів та деяких інших культур. У такому садку кожен хазяїн заводив плодів дерева простих сортів – вишні, дикі сливи, лісові яблуні та грушки. Ягідні кущі теж не дуже відрізнялись від лісових. У південних уїздах та біля великих міст садівництво було більш розвиненим. Тут вирощували горіхові дерева, тутові, покращені сорти більш поширених вишні, яблунь, груш, слив. Правильний догляд за садовими рослинами у селянському середовищі був невідомий. Також і в поміщицьких маєтках правильне садівництво не набуло належного поширення. Городництво на півдні та півночі Київської губернії мало свої особливості. У Поліссі присадибний город, ретельно оброблений, за браком родючої землі використовували під зернові культури, одержуючи значно вищі врожаї, ніж на полях. Для овочів розкопували невеликі клаптики ґрунту у різних місцях. В інших місцевостях городи були обов'язковою приналежністю усіх домогосподарств. На них вирощували картоплю, білокачанну капусту, цибулю, часник, огірки, кріп, столові буряки, гарбузи і дині. На кожному городі була кукурудза. При цукрових заводах селяни на городах вирощували також і цукровий буряк. Подекуди хазяї саджали хміль, тютюн. На кожному селянському городі росли коноплі чи льон. Біля міст городники вирощували у великій кількості петрушку, сельдерей, цибулю, порий, мак, зелений горошок, редис, боби, спаржу червону, кольорову капусту та інші культури на продаж. Подекуди городники переходили до вузької спеціалізації. Так, у чотирьох селах Васильківського уїзду були плантації капусти, від продажу якої до Києва мали прибу-

4. Економіка. Сільське господарство

ток у 4.000 руб. В Радомишльському уїзді біля Чорнобиля знаходились поля, засаджені цибулею на продаж у Києві, що належали місцевим старообрядцям [СОКГ-2, с. 40 – 45].

- ✓ *Волинська губернія.* У тутешніх садках переважали грушки, яблуні, вишні і сливи. Найкращими сортами вишень вважались лотові та шпанка, а серед слив угорська. За кількістю садків виділялись уїзди Старокостянтинівський, Новоградволинський і Заславський. У більшості випадків хазяї віддавали садки в оренду євреям або міщанам найближчих містечок. Врожай збували у Волинській і частково Подільській губернії. Великі городи на Волині називали баштанами. Тут вирощували ті ж самі культури, що і в інших правобережних губерніях. Подекуди простежувалась і певна спеціалізація. Так, у с. Світязь Володимирського уїзду на початку 1860-х років біля 140 господарств займались вирощуванням червоної ріпчастої цибулі, одержуючи усі разом до 2.500 руб. річного прибутку. Посіви цукрового буряка зосереджувались біля заводів у Заславському, Кременецькому, Старокостянтинівському уїздах. На городах селяни вирощували коноплі. Розведенням льону займались російські селяни-старообрядці [Братчиков, 1868, с. 97 – 102, 120 – 122].
- ✓ *Подільська губернія.* На Поділлі садівництво більш успішно розвивалось у північних уїздах та у Придністров'ї. Займались цим майже виключно селяни з метою одержати додаткові кошти для сплати податків. Багато хазяїв віддавали свої садки на відкуп старообрядцям-пилипонам, котрі наймали самих же хазяїв на роботу у їхніх садках і баштанах, а зібрані фрукти продавали оптом до Бердичіва. Багато садових дерев належали до покращених порід, чого ми не бачили в інших правобережних губерніях. На селянських городах вирощували картоплю, кукурудзу, буряки, моркву, квасолю, огірки, петрушку, цибулю й часник. У південному Поділлі городів при селах майже не було. Потрібні овочі вирощували на полях разом з гарбузами, кавунами, динями, квасолею і картоплею [ВСО, 1849, с. 104].

- **4.1.3. Сіножаті та пасовиська**

Більш сприятливі природні умови для поширення луківництва існували у Волинській губернії (12% території), на Київщині (10,7%), а найменше луків відзначалось на Поділлі (5% площі губернії) (табл. 4.1.). Луки поділяли на три категорії – болотяні, заплавні та лісові. Болотяні трави менш поживні для домашньої худоби, тому у Київському Поліссі такі луки були невеликими за розмірами. Рослинність заплав більше підходила для коней, ніж для рогатої худоби. Найкращі луки та пасовиська були розташовані у степових місцинах Правобережжя. На Поліссі нормальним вважався врожай кормових трав у 7 фур по 25 пудів з 10 десятин луків, одна степова десятина луків давала врожай до 120 пудів сіна. На *Київщині* чистий прибуток з десятини сіножаті становив 5 руб.

4. Економіка. Сільське господарство

---

76 коп., на Волині 6 руб. 45 коп. [СОКГ-2, с. 63 – 66; ВСО, 1848, с. 97; ВСО, 1850, с. 84].

• 4.1.4. Бджільництво

Цим промислом займались по усій *Київській* губернії, причому заможні селяни тримали по 200 – 300 колод. Найбільш поширеним цей промисел був у Липовецькому уїзді. Під пасіки обирали місця, захищені від вітрів. Вулики робили з видовбаних липових колод з тонкими перегородками у середині для сотій. Такий вулик був у зріст людини і важив 80 – 100 фунтів. У ньому могли міститись 50 – 60 тис. бджіл, що давали восени 120 – 160 фунтів меду і 10 – 15 фунтів воску. Великі рої жили по 6 – 7 років, для чого збирали в одному вулику по 3 – 4 рої, які могли з'єднатись в один, вилітаючи разом. Пасіки часто обсаджували кушами для відпочинку бджіл. Сирий мед та віск селяни продавали росіянам-старовірам та євреям. Узимку колоди-вулики зберігали в утеплених льохах з кількома парами дверей. Чистий прибуток від колоди, виставленої навесні, складав 15 коп. на сезон [Там само, с. 67 – 82].

• 4.1.5. Тваринництво

Чільне місце серед домашніх тварин Правобережної України середини XIX ст. належало великій рогатій худобі, потім йшли коні, вівці, кози, свині, птиця і домашні бджоли (табл.4.2.; Додаток, рис. 22 – 25).

- ✓ *Київська губернія*. На півночі Київщини переважала велика рогата худоба місцевої породи, а на півдні з домішкою угорської, досить поширеної у сусідній Подільській губернії, більшою на зріст, довгорогою. Це дозволяло селянам не тільки використовувати тварин як тяглових у сільському господарстві, але й активно займатися перевізництвом на комерційних засадах. Окрім того, в південних уїздах було більше винокурень і цукрових заводів, що давали гарні корми для зимового утримання великої рогатої худоби. У Поліссі, на думку тодішніх фахівців, більш доцільно було б замінити волів на коней, але цього не відбувалось з причини невміння тамошніх селян доглядати за кіньми. В цілому по губернії гарні хліви зустрічались зрідка і зиму велика рогата худоба проводила під навісами, страждаючи від запалення легень та інших захворювань. Нормованої годівлі теж не було. Прості селянські корови не давали молока по 3 – 6 місяців на рік. Доїли їх, тримаючи на виду теля, яке вже насмокталось. Найбільші надої становили 6 – 8 кварт молока на день після третього теляти упродовж 6-8 тижнів, а найменші біля 2-х кварт на день. На продаж молоко затоплювали у глечиках. Саме молоко було досить жирним, давало багато масла, сметани, сиру. До роботи використовували волів-трирічок. Ярма робили завжди парними, хоча бідні селяни могли запрягати свого одинокого вола у дишла, як коней. «Піші» селяни інколи замість волів використовували для робіт недійних корів. Робочих волів продавали на м'ясо після 3 – 5-ти літнього вико-

4. Економіка. Сільське господарство

ристання, відгодовуючи спочатку протягом 16 – 20 тижнів змолоченим зерном.

Місцеві коні середнього та малого зросту були досить витривалими до роботи, хоча селяни тримали їх у незначній кількості, приблизно у п'ятеро менше, ніж великої рогатої худоби. Годували коней влітку випасанням, узимку сіном та яровою соломою. Овес давали тільки у дорозі чи на роботі. Лиш деякі селяни підковували коней взимку.

Дрібні домашні тварини у селянському господарстві були представлені простими вівцями, козами, свинями. Овець стригли раз на рік, а баранів двічі, одержуючи 4 – 7 фунтів вовни від кожної тварини. Чорну й білу вовну перемішували і ткали сіре селянське сукно. Влітку овець випасали, взимку тримали у холодних хлівах, годуючи яровою соломою, змішаною з рубленою вівсяною. Багато свиней тримали не тільки у селах, але й у містечках та містах. Тварини, забиті на першому році, давали по 3 – 4 пуди м'яса, на другому чи третьому році по 7 – 9 пудів. Відгодовували свиней не у закритих хлівах, а завжди на волі. Кіз тримали тільки там, де знаходився збут їхньому молоку і займались цим переважно євреї. Розведення домашньої птиці давало більше прибутку біля великих міст. Селяни привозили качок, курей, гусок, індиків на продаж у клітках по 30 – 40 пар у кожній. Гусей розводили переважно єврейські родини.

- ✓ *Волинська губернія.* Місцева порода великої рогатої худоби була подібна до польської і вирізнялась своїми розмірами. Кращу худобу щорічно гуртами продавали у царство Польське та Гродненську губернію. Найбільше великої рогатої худоби було в уїздах Житомирському (180 тис.) і Володимирському (140 тис. голів). Вівчарство на Волині було розвинене краще, ніж у сусідніх губерніях, проте, як і всюди, тонкорунних овець розводили виключно у великих маєтках. Найбільше коней утримували в уїздах Старокостянтинівському, Заславському, Житомирському, Володимирському (по 15 – 20 тис. голів). Свинарством займались повсюдно, але найбільш активно в уїздах Житомирському (70 тис.) і Володимирському (35 тис. голів). Кози, характерні для єврейського господарства, зустрічались тільки у містах та містечках. Значна кількість домашніх тварин концентрувалась у північній частині губернії з достатньою кормовою базою, даючи потрібну кількість добрив для місцевих ґрунтів [ВСО, 1850, с. 87 – 88].
- ✓ *Подільська губернія.* Найкращі умови для утримання значної кількості високопородної великої рогатої худоби були лише у південно-східних уїздах Балтському, Ольгопільському, Ямпільському, де цим займались переважно поміщики. Селянська худоба була дрібною місцевою породи, змішаною з молдаванською. Молоко і молочні продукти одержували лише для власного споживання і коштували вони у містах дорого. Недбалість у зимовому утриманні волів та корів призводила до того, що

4. Економіка. Сільське господарство

навесні вони були ледь живими і відгодовувались протягом усього літа. Пуд свіжого м'яса коштував 90 – 140 коп., а живих молодих биків продавали за 9 – 30 руб. Найбільше свиней утримували в чорноземних лісових уїздах Проскурівському і Летичівському. Містечкові євреї тримали більше 10 тис. кіз, а поміщики до 700 голів віслюків. Найбільше домашньої худоби налічувалось в уїздах Балтському, Кам'янецькому та Ольгопільському, а найменше в Ушицькому, Брацлавському, Вінницькому. У середньому на селянський двір припадало по 3 голови великої рогатої худоби і по 5 малої [ВСО, 1849, с. 107 – 109].

- **4.1.6. Розподіл сільськогосподарської землі між категоріями населення**
- ✓ Найбільш повні дані для Правобережної України середини 1840-х років наведені у праці І.І. Фундукля стосовно *Київщини*, але вони відтворювали й загальну ситуацію в усьому регіоні:
  - 3.500 поміщиків та членів їх родин були власниками 810.098 десятин землі (у середньому по 231,5 десятини на одного землевласника). Ці землі оброблялись більше ніж мільйоном селян-кріпаків на умовах панщини.
  - 733 вільних хлібороба володіли 2.000 десятин (по 2,7 десятини на одного), які обробляли власною працею.
  - Землі сільського духовенства Київщини (16.700 осіб) були включені до панських і казенних володінь та оброблялись самими представниками духовенства або прихожанами на договірних засадах. Після придушення польського повстання 1830 р. влада провела секуляризацію земель як православного, так і католицького духовенства в Правобережній Україні, перевівши його на утримання з державного бюджету за штатним розписом, проте оклад католицького духовенства не був фіксований, а залежав від прибутковості тих маєтків, які були у них відібрані до казни. Уряд відійшов від принципу обов'язковості наділення сільських церков 33-десятинною пропорцією землі, що зумовлювалось дедалі більшим селянським малоземеллям у краї та зростанням цін на землю [Борисевич, 2009, с. 30].
  - Панські селяни у кількості 1.006.004 осіб були наділені 899.466-ма десятинами землі (по 0,9 десятини на душу), які обробляли самі у час, вільний від панщини на таких майже площах дворянських угідь. В реальних обставинах, наприклад на Поділлі, селянину з трьома парами волів виділяли під особисте господарство 12 десятин орної землі і 4 сіножатної, хазяїну з трьома тягловими тваринами 7 десятин ріллі і 3 десятини сіножаті, селянину з парою волів 6 десятин орної землі і 2 десятини сіножаті, хазяїну без тяглових тварин 3 десятини під оранку і 1 десятину під сіно. На Київщині 50.000 родин тяглих селян були наділені 50% усієї орної землі, а 100.000 сімей без тягової худоби, т.зв. «піші» та «бобилі», іншою половиною.

4. Економіка. Сільське господарство

- 205.498 державних селян обробляли 309.455 десятин (по 1,5 десятини на душу) для власного існування, виконуючи за це різноманітні повинності на користь держави.
- 39.120 військових поселенців мали власної запашки у 72.125 десятин (по 1,8 десятини на душу) і одночасно працювали на громадських полях на користь військового відомства.
- 19.100 безземельних дворян і різночинців, 12.200 міщан і громадян, 64.300 однодворців, 3.500 відставних та безстроково відпускних солдат, 1.060 вільних людей винаймали землю за умови сплати чиншу та на інших засадах у поміщиків та у казенних маєтках, а міщани і громадяни також і на міських угіддях [СОКГ-2, с. 20 – 21, 312; ВСО, 1848, с. 94 – 95].

- **4.1.7. Види робіт і категорії робітників. Норми панщини. Розрахунок і вартість людської праці. Рентабельність виробництва**

Усі роботи за Інвентарями 1847 р. в панському господарстві поділялись на «тяглі» та «піші» [Браславський, 2007, с. 167 – 170]. Тяглі селяни відпрацьовували панщину із своєю худобою і розділялись на парових, що працювали своїм плугом і трьома парами волів та «поєдиничних», котрі працювали двома або трьома волами чи конями. Піші, або напівтяглі, відпрацьовували особисто без худоби. Їх роботи поділялись на чоловічі та жіночі.

Денні уроки панщини на *Поділлі* були такими: для оранки однієї різи поля (5 десятин) тяглому відводилось 18 днів, напівтяглому 27 днів; на жнива копи хліба 1 день; на скошування десятини хліба озимого чи ярового 1 день; на обмолот копи озимого чи ярового хліба 1 день; на в'язання трьох кіп збіжжя 1 день. Уся інша панщина, а саме сівба, скородіння, перевезення та скиртування збіжжя, косіння сіна та збирання його у копни зараховувалась день у день. Панщина накладалась на кожену робочу «душу» триденна, не переводячи її з тижня на тиждень. Розрахунки проводились щотижнево і доводились до селян через економа. Святкові дні завжди рахувались навпіл між селянами і паном. За період хвороби відпрацювання панщини не вимагалось. Окрім самої панщини, селяни на користь пана мали утримувати нічну варту, на котру призначались почергово. Для повного обробітку однієї десятини на Київщині потрібно було 44,5 дні під озимі (13,3 дні тяглої чоловічої, 11,2 дні пішої чоловічої та 9 днів пішої жіночої праці) та 23,7 робочих днів під ярові (10,4 дні тяглої чоловічої, 10,3 пішої чоловічої та 3 дні пішої жіночої праці). Окрім того, необхідні були ще 6 тяглих днів на Поліссі Волинському чи Київському для вивозу 42 возів гною. На Поділлі вправлялись швидше: на одну десятину ярового хліба витрачали 31,5 дня, озимого 21 день, на десятину сіножаті 9 робочих днів [СОКГ-2, с. 18 – 19; ВСО, 1849, с. 94 – 96].

4. Економіка. Сільське господарство

На *Київщині* середня ціна робітника-землероба на рік складала від 40 до 50 руб., на літо 25 – 35 руб. За день пішому платили 17 – 30 коп., з конем 40 – 50 коп., з волами 60 – 75 коп. На *Волині* робітник у землеробстві одержував за рік 25 – 35 руб., за літо 15 – 20 руб., поденна платня пішому становила 20 коп., 30 коп. з конем і 40 коп. з парою волів. На *Поділлі* поденна платня селян-робітників складала пішому 15 коп., з конем 32 коп., з парою волів 48 коп. Сукупна вартість обробітку десятини орної землі дорівнювала у середньому 8 руб. 27 коп. Прибуток від продажу врожаю озимого хліба з десятини при тодішніх цінах складав 14 руб. 85 коп., а чистий прибуток становив 6 руб. 68,5 коп. [ВСО, 1848, с. 93 – 95; ВСО, 1849, с. 101; ВСО, 1850, с. 82 – 83].

4.2. Поміщицьке господарство

- **4.2.1. Розміри панських землеволодінь і робоча сила**
- ✓ У *Київській губернії* на середину 40-х років XIX ст. у дворянському володінні знаходилось 1.849.488 десятин землі, у тому числі під садибами 16.756 (0,9%), орної 810.098 (43,8%), панських сіножатей 272.884 (14,8), лісу 749.750 (40,5%) [СОКГ-2, с. 102]. Ці землі оброблялись кріпаками з їхньою худобою і знаряддями праці, а також з використанням панської худоби на роботах «піших» селян і бобилів. До робіт залучали чоловіків та жінок віком від 18 до 60 років. На 100 десятин панських угідь виходило у середньому по 44 робітника, причому найбільша кількість робітників використовувалась на ланах уїздів Київського і Черкаського (по 54 на 100 десятин), а найменше Радомишльського та Чигиринського уїздів. На відповідну площу панських угідь нараховувалось у середньому 51 голова великої рогатої худоби і коней при співвідношенні 1:12 на користь великої рогатої худоби [Там само, с. 105 – 106].
- ✓ На *Волині* поміщикам належали 4,635 млн. десятин землі (67% усіх угідь), у тому числі 87% орної, 81% лісів [Гуржій, 1954, с. 54].
- ✓ У *Подільській губернії* біля 9 тисяч поміщиків володіли 2-ма тисячами маєтків з 3,3 млн. десятин землі, причому майже 85% маєтків здавались у посесію. Приватне панське землеволодіння сягало 90%. 1339 приходських церков на Поділлі володіли 79.488-ма десятинами землі (2,2% земельних угідь), з яких отримували річного доходу у 480.000 руб. Питома вага державних маєтків була найменшою в краї (8%). Усі державні селяни губернії знаходились на «господарському становищі», причому багато з них не мали тяглової худоби (халупники, городники, бобилі, комірники) і не користувались землею взагалі, чи мали тільки городи [Борисевич, 1992, с. 10 – 13].

Загалом, напередодні селянської реформи в Правобережній Україні 61,2% угідь належали поміщикам, а 38,8% земель були у власності або користуванні селян [Гуржій, 1954, с. 66].

- **4.2.2. Організація та ефективність полівництва**

Загалом у дворянських володіннях система орного землеробства не відрізнялась принципово від охарактеризованої вище для Правобережжя у цілому, хоча були приклади новацій і вдосконалень у порівнянні з традиційним трипільям. Так, на початку 1820-х років княгиня Радзівіл запросила до свого маєтку в Радомишльському уїзді прусського агронома на прізвище Тер з метою влаштування раціонального полівництва. Її маєток навколо містечка Хабного мав 12 сіл і складався з 1.753 ревізських душ селян та 24.865 десятин угідь. В господарському відношенні він був розділений на п'ять фільварків або економічних садиб, на чолі з головним фільварком Каролінським. Останній, виділений для проведення експериментів, знаходився у північній частині уїзду в низині, прилеглій до р. Уж. Грунти у цій місцині склались із суміші глею з піском і торфом. Усю панську рілля Тер поділив на дві частини, дальню й ближню, кожна з яких додатково розбив на 6 ділянок. Панська садиба була перенесена у центр ближньої частини володінь, а на попередніх панських ланах були нарізані селянські наділи. Ближні панські ділянки розмірами по 65 моргів (37 десятин) кожен займали 222 десятини, а дальні усі разом 114 десятин. На останні не вносили добрива, у перший рік сіяли жито, у другий гречку, а потім залишали парувати на 4 роки з випасом худоби. На ближніх землях щорічно вносили добрива на одну з ділянок, де саджали картоплю, потім ячмінь, кормові трави під сіножаті наступного року, потім жито і знову вносили добрива на шостий рік. На ділянках з удобренням і правильною сівозміною врожай пшениці становив від сам-5 до сам-10, тоді як на дальніх без добрив сам-2 – сам-3. В інших фільварках посіви пшениці після картоплі давали врожай близько сам-6. Подібні успішні експерименти з введенням 12-ти пілля проводились і в інших маєтках, збільшуючи врожаї основних культур і прибутки власників більше, ніж у 3 рази [СОКГ-2, с. 109 – 116]. Значна частина поміщиків продовжувала дотримуватись трипільної системи, запроваджуючи подекуди і сівозміну. Головний прибуток серед зернових культур в усіх випадках одержували від вирощування ярової пшениці (до 120% і більше) й жита (45%), тоді як озимі прибутку не давали. Гречка і просо могли бути збитковими. Десятина зернових, враховуючи ділянки, відведені під пар, давала чистого прибутку власнику приблизно у 3 руб. 40 коп. на рік. Загальний прибуток поміщиків від традиційних польових культур склав по *Київській* губернії у 1845 році 3.499.300 рублів (табл. 4.2.) [Там само, с. 133 – 134, 139]. У *Волинській* губернії середній валовий прибуток від десятини орної землі в південних уїздах становив 7 руб. 25 коп., у північних 3

4. Економіка. Сільське господарство

руб. 50 коп. [ВСО, 1850, с. 84]. На *Поділлі* десятина озимого поля давала прибуток 11 руб., ярового 8 руб., десятина жита 12 руб., пшениці 14 руб. 40 коп., ячменю 6 руб., вівса 10 руб. 35 коп. [ВСО, 1849, с. 104].

- **Класифікація уїздів Київської губернії за показниками результативності полівництва з традиційним набором культур при допомозі ієрархічного кластерного аналізу** (табл. 4.3.) дозволила здійснити ряд цікавих спостережень. Так, окреме місце у виборці зайняв Сквирський уїзд (група 3.0) з найвищими показниками прибутку по статтях «жито», «пшениця», «овес». До групи 2.0 увійшли уїзди Бердичівський, Чигиринський, Звенигородський (підгрупа 2.a), Таращанський і Уманським (підгрупа 2.b). Спільним для них став високий показник прибутків з вирощування пшениці, поєднаний з прибутками від жита у підгрупі 2.a. Група 1.0 теж представлена двома підгрупами. До підгрупи 1.a увійшли уїзди Київський, Липовецький, Васильківський з найнижчими у губернії показниками прибутковості жита, пшениці, вівса. В уїздах підгрупи 1.b (Радомишльський, Черкаський, Канівський) ситуація була трохи кращою, але не набагато.

- **4.2.3. Цукрове буряківництво**

Початок становлення цієї галузі на Правобережжі пов'язаний з появою цукрових заводів у маєтках графа Бобринського в Смілі, Яблунові, Грушевці Черкаського уїзду Київської губернії. Біля Сміли виникла перша плантація цукрових буряків площею у 400 десятин, а загалом Смілянський цукровий кластер, найбільший на той час у світі, потребував на сезон 7.976 робітників і 3.390 возів гужового транспорту. Згодом навколишні поміщики теж завели у себе плантації цукрового буряку для збуту на заводи Бобринських та інших власників. У 1847 р. в Київській губернії цю важливу культуру вирощували на площах у 14.218 десятин, найбільше у Черкаському та Чигиринському уїздах, трохи менше у Канівському. У 1846 р. було зібрано 135.000 берковців цукрового буряку (у середньому по 78 з десятини). Такі плантації приносили власникам-поміщикам від 40 до 60% чистого прибутку і займали за дохідністю друге місце після пшениці [СОКГ-2, с. 140 – 150].

- **4.2.4. Луки та сіножаті**

Оскільки панські лани оброблялись переважно селянською худобою, то землевласники змушені були наділяти кріпаків ділянками для одержання кормових культур. Решта луків та сіножатей становили окрему статтю прибутку панського господарства.

- ✓ У *Київській* губернії такі угіддя склали 281.482 десятини. На Поліссі луки були заплавними і потребували меліоративних заходів, що здорожувало вартість продукції. На таких ділянках збирали у середньому до 140 пудів сіна з десятини. На луках без осушування ґрунту врожай складав біля 30 пудів сіна з десятини. У степових уїздах частина луків

4. Економіка. Сільське господарство

відводилась під випас (близько третини площ) панської худоби та здавались в оренду на літо промисловикам-гуртівникам за ціною у 85 коп. за десятину, що становило чистий прибуток власника. Тільки у Васильківському уїзді на таких пасовиськах утримували до 15.000 голів великої рогатої худоби на продаж до Петербургу. Інші дві третини луків використовували для одержання сіна. Усі разом панські луки та сіножаті приносили власникам біля 120 тис. рублів річних доходів [Там само, с. 153 – 158].

- ✓ На *Волині* врожай сіна становив приблизно 60 пудів з лукової десятини, що становило 45 – 50 млн. пудів на усю губернію при середній доходності десятини сіножаті у 7 руб. на рік [ВСО, 1850, с. 86 – 87].
- ✓ У *Подільській* губернії збирали сіна біля 3.956.600 пудів. Десятину лукової сіножаті приносила чистого прибутку 2 руб., а лісової 1 руб. 50 коп. У Балтському та Ольгопільському уїздах за браком робочої сили луки використовували під пасовиська. Брак луків компенсували сіянням кормових трав, переважно експерті та конюшини [ВСО, 1849, с. 106 – 107].

• 4.2.5. Бджільництво

Якщо у *Київській* губернії цим промислом займались переважно заможні селяни, то на *Волині* бджільництво було справою панських економій та духівництва і орієнтувалось на задоволення місцевих потреб. У Житомирі пуд топленого меду коштував 5 рублів [ВСО, 1850, с. 94]. На Поділлі бджільництво теж становило важливу статтю доходів панських маєтків, особливо в уїздах Кам'янецькому, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Вінницькому, Брацлавському, Гайсинському. За рік від 92.530 вуликів тут одержували 50 тис. рублів доходів [ВСО, 1849, с. 116].

• 4.2.6. Виноградарство

Єдиним районом виноградарства на Правобережжі були схили лівого берега Дністра, де ягода визрівала, захищена від холодних північних вітрів. Своїми виноградниками були відомі Могилів-Подільський, Ямпіль, Кам'янка, Рибниця, Рашків, Яруга, Косниця. Тривалий час торгували лише ягодами, а з 1830-х років стали виготовляти вино. Перше місце у губернії займали вина графині Вітгенштейн. В інших господарів вина виходили менш якісними. Щорічно на Поділлі виготовляли 6.000 відер вина. Покращенням місцевого винограду кримськими та угорськими сортами займались у маєтках поміщиків Вітгенштейн, Барчевського і Собанського [Там само, с. 106].

• 4.2.7. Тонкорунне вівчарство (табл. 4.2.; Додаток, рис. 22)

- ✓ Ця галузь тваринництва розвивалась майже виключно у панських маєтках. На *Київщині* у 1845 р. налічувалось 254.620 овець такої породи, для літнього випасу яких було потрібно більше 100.000 десятин луків.

4. Економіка. Сільське господарство

Важливе місце в елітному вівчарстві належало Канівському уїзду, за ним Бердичівському, Радомишльському, Сквирському, Васильківському і Київському. Таке вівчарство потребувало відповідних фахівців і значних витрат, що визначало його концентрацію у великих маєтках Понятовських, Радзівіл, Олізарів, Лопухіна та інших магнатів. Чистий прибуток з голови тонкорунних овець на рік становив 14 коп. Елітне вівчарство у панських маєтках скорочувало фонди земель, необхідних для утримання селянської худоби, збільшувало кількість «піших» і «бобилів», підривало економічний потенціал полівництва і луківництва [Арсеньев, 1848, с. 306; СОКГ-2, с. 158 – 166].

- ✓ У *Волинській* губернії, завдяки значній кормовій базі, тонкорунне вівчарство було розвинене краще, ніж в інших правобережних губерніях. Найбільша кількість овець знаходилась в уїздах Острозькому, Новоград-Волинському, Рівненському, Володимирському, Старокостянтинівському і Заславському (70 – 95 тис. голів на уїзд). Кращі вівчарні належали поміщикам Лінкевичу, Сангушко, Растворовському, Радзівіл, Любомирським, Понятовському та деяким іншим, переважно представникам давніх магнатських фамілій. У 1846 році на Волині нараховували 461.580 тонкорунних овець [Там само, с. 308; ВСО, 1850, с. 88 – 89].
- ✓ На *Поділлі* багато поміщиків теж займались елітним вівчарством. Найбільш відомими були вівчарні герцога Ангальт Кеттенського у Гайсинському уїзді, поміщиків Сабанського та Барчевського в уїзді Ольгопільському, Сулятицького в Могилеві-Подільському, Потоцького, Ружицького, Комара, Бжежовського у Балтського уїзду. У середині 1840-х років у 51 подільській вівчарні одержували 18.000 пудів вовни від 300.300 тонкорунних овець [ВСО, 1849, с. 109].

• 4.2.8. Кінські заводи

- ✓ У *Київській* губернії 1840-х років відомими були заводи графині Браніцької недалеко від Білої Церкви, де утримувалось 600 голів коней англійської та арабської порід. Жеребців заводу пана Журавського з Бердичівського уїзду на ярмарку продавали по 2 – 3 тис. рублів. На заводах поміщиків Таращанського уїзду Абрамовича, Рогозинського та Молодецького утримувалось 656 коней арабської та польської порід. Кінський завод поміщиці Наришкіної у с. Тальне Уманського уїзду обходився їй у 3 – 3,5 тис. рублів на рік, даючи прибуток у 800 – 1.000 руб. Подібні заводи у незначній кількості знаходились у більшості уїздів губернії [СОКГ-2, с. 166 – 168].
- ✓ У *Волинській* губернії окремі кінські заводи спеціалізувались на поставці коней для важкої кавалерії. В Христинівці Заславського уїзду в маєтку князів Сангушко був відомий на усю Російську імперію завод, жеребці якого арабської породи коштували до 5.600 рублів. Гарні кінські заводи знаходились у маєтках князя Яблоновського в Острозькому уїзді, княгині Чарторийської у с. Підлужному Рівненського уїзду. Гар-

4. Економіка. Сільське господарство

ні коні зустрічались у Заславському, Острозькому, Старокостянтинівському, Кременецькому та Володимирському уїздах [Арсеньєв, 1848, с. 308; ВСО, 1850, с. 89].

- ✓ *Подільські* дворяни надавали перевагу коням польської породи, змішаної з англійською і турецькою. Значних кінських заводів тут було шість: пана Пшездецького у Проскурівському уїзді, панів Гижицького і Гурського в Ямпільському уїзді, пана Підгурського у Гайсинському уїзді, пана Янишевського у Балтському уїзді, графа Гудовича і пана Барчевського в Ольгопільському уїзді [Арсеньєв, 1848, с. 310; ВСО, 1849, с. 109].
- **4.2.9. Покращення порід великої рогатої худоби**
- ✓ У *Київській* губернії поміщики цим майже не займались з огляду на збитковість, обумовлену періодичними епізоотіями. Покращення порід за рахунок швейцарської та угорської порід відбувалось у деяких господарствах для власних потреб і не давало прибутку [СОКГ-2, с. 169].
- ✓ На *Волині* краща тірольська велика рогата худоба знаходилась в маєтках князя Сангушко, поміщика Манчинського та деяких інших переважно у північній частині губернії [ВСО, 1850, с. 89].
- ✓ У *Подільській* губернії в Ольгопільському уїзді великою рогатою худобою займались в маєтках князя Вітгенштейна, у Балтському в економії пана Янишевського, де тримали 1.100 голів великої рогатої худоби, у тому числі угорської породи. В містечку Зінькові Летичівського уїзду була ферма худоби тірольської та угорської порід, в Проскурівському уїзді нараховувалось 1.314 голів тірольської та швейцарської порід [ВСО, 1849, с. 107 – 108].
- **4.2.10. Лісове господарство і промисли** (табл. 4.1.; Додаток, рис. 17)
- ✓ На *Київщині* у панському володінні знаходилось 745.843 десятини або три чверті усього простору, зайнятого лісами. Серед них майже половина знаходилась у Радомишльському та Київському уїздах. Правильне лісове господарство існувало у небагатьох маєтках. Серед них виділялось Коростишівське господарство графа Олізара в Радомишльському уїзді, що містило 7.214 десятин будівельного і 8.820 десятин дров'яного лісу. Усе воно було поділено на лісосіки, звільнені від зайвого підліску, а наявні галявини засаджувались молодими паростками. Подібне господарство площею у 34.610 десятин будівельного та 11.043 десятин дров'яного лісу існувало у маєтках графів Браницьких. В інших маєтках правильного лісівництва не запроваджували. Прибуток одержували завдяки хаотичним порубкам силами залежних кріпаків. У рахунок панщини селяни повинні були рубати та обробляти дерева на «штуки» стандартної довжини, прийнятої у торгівлі, виготовляти колеса, дишла, сани, брочки, вози, дроги, господарський реманент і посуд, драти лучину на смолу (для закладки однієї смоляної печі потрібно бу-

4. Економіка. Сільське господарство

ло 20 кубічних сажнів лучини), гнати смолу у печах, дьоготь, заготовляти луб і кору для шкіряних заводів.

Деревину продавали на місці, або сплавливали ріками до Києва і далі. Багато лісів віддавали на відкуп промисловикам-євреям, котрі відкривали тут великі деревообробні підприємства, використовуючи найману працю місцевого населення в осінньо-зимовий період. Спочатку вирубали ліс корабельний і виготовляли з нього спеціальну клепку для кораблебудування, потім переходили до виготовлення соснових дошок і брусів, виготовляли поташ з бракованих дерев, на третій рік приступали до вирубування менш цінного лісу, з якого робили хатні стропила, дошки, дранку і т.п., поки не знищували ліс цілком. Після таких підприємців залишалась пустеля, непридатна для землеробства. Окрім того орендарі займались здиранням кори з молодих дубків (до 150.000 пудів на рік) для обробки шкір, що призводило до загибелі багатьох дерев. Загальна вартість продукції поміщицьких лісів становила у середині 1840-х років біля 300.000 руб., а потенційний прибуток з кожної десятини поміщицьких лісів, за умови правильного ведення господарства, за розрахунками тодішніх економістів міг би складати від 40 до 100 руб. [ВСО, 1848, с. 176 – 191].

- ✓ На *Волині* кількість будівельного лісу складала майже половину усіх лісів, особливо в уїздах Овруцькому, Рівненському, Луцькому, Ковельському та Володимирському. Тут щорічно виготовляли значну кількість будівельного бруса, бондарної клепки, гонту, смоли, дьогтю, поташу. Дров'яні ліси зосереджувались на півночі губернії, де кубічний сажень дров коштував 1 – 2 рублі. Південніше дров не вистачало і там вони коштували удвічі дорожче. Власники тамтешніх лісів дбали про них, але нових насаджень не здійснювали [ВСО, 1850, с. 91 – 93].
- ✓ На *Поділлі* поміщикам належало 629.260 десятин, або 88% усіх лісів губернії. Найбільш залісненими були уїзди Гайсинський, Брацлавський, Літинський і Летичівський, де знаходилась Подільське Полісся, уздовж Південного Бугу від Старокостянтинова до Вінниці і Бара. Великі лісові масиви знаходились у Кам'янецькому та Ушицькому уїздах. Лісові дачі складались переважно з окремих невеликих ділянок, оскільки більша частина земель була розподілена між дрібними поміщиками. Місцева деревина ішла переважно на дрова, яких хронічно не вистачало, на дрібні господарські споруди. Кубічний сажень будівельного лісу коштував 5 – 10 руб., а дров'яного 3 – 9 рублів. Значні новобудови зводили з галицької ялини, плоти якої приганяли Дністром до прикордонного Жванця і далі на Ушицю, Могилів, Цекинівку, Рашків, Ямпіль. Окремі поміщики Ушицького та Гайсинського уїздів заключали контракти на поставки дубового лісу для будівництва Чорноморського флоту. Так, поміщик Липинський, власник Жванчика, продав оптом 50.000

4. Економіка. Сільське господарство

дубів у Миколаїв на 50 тис. червінців, не зменшивши своєї лісової дачі. Збереженню лісів приділяли увагу лише власники нечисленних великих маєтків. Дрібні поміщики, особливо біля міст, безжально вирубували їх на дрова, під нові поля, пасовиська [Арсеньєв, 1848, с. 312; ВСО, 1849, с. 109 – 113].

• 4.2.11. Оброчні статті та різні збори на користь поміщиків

- ✓ *Винний продаж (пропінація)*. Право дворян на виготовлення і вільний збут алкогольної продукції принципово відрізняло українські губернії від великоросійських. Поміщик намагався продати горілку і пиво власного виготовлення якомога вигідніше для себе, нерідко заключаючи договір відкupu на роздрібну реалізацію із самим собою, примушуючи селян вживати ці напої тільки у власних шинках, сплачуючи до казни мито у 75 коп. з реалізованого відра горілки. До 1844 р. багато поміщиків віддавали пропінації на відкуп євреям-орендарям разом з іншими оброчними статтями. У 1846 р. урядом було встановлено тверді ціни на алкогольні напої, котрі переглядались щорічно. Селянська родина за рік залишала у шинках біля 16 руб., що дорівнювало прибутку від трьох десятин, засіяних житом. Лише в одному маєтку Звенигородського уїзду, де проживало 2.145 селян, було 3 корчми, 11 шинків, 2 винних підвали, власник яких одержував прибуток у 6 – 10 тис. рублів на рік. Загальний чистий прибуток київських поміщиків від винних продажів у 1846 р. становив 872.273 рублі [СОКГ-2, с. 191 – 202].
- ✓ *Чини та різні збори з селян і вільнопроживаючих* на користь власника землі поділялись на дві категорії: а) постійні збори з селян та інших вільнопроживаючих у селах; б) збори з мешканців, з мостових, з перевезень, торгових місць у містечках. До 1847 р. такі видатки могли становити від четвертої частини до третини доходів землевласника. Після 1847 р., коли була відмінена натуральна форма сплати зборів на користь власника маєтку, залишились грошові збори кількох видів: а) з селян за луки, пасіки та інші угіддя, надані їм у користування зверх встановленої селянської норми; б) чиншів від вільнопроживаючих у панських маєтках, котрих, без урахування євреїв у містечках, бувало до 10% від кількості панських селян; в) чиншів з євреїв у містечках. Митні збори з торгівлі приносили власникам другого за числом мешканців міста Київської губернії Бердичіва 69.130 руб. на рік [Там само, с. 206 – 218]. За підрахунками І.О. Гуржія, чистий сукупний прибуток поміщиків Київської губернії у 1845 – 1846 роках становив 7.123.500 руб. [Гуржій, 1962, с. 65].

4.3. Державні маєтності

- Протягом першої третини XIX ст. було здійснено перехід від суто польської системи передачі державних маєтностей у довічне володіння дворянам до передачі в оренду з публічних торгів спочатку на 12, а потім на 18 – 24 і навіть 30 – 50 років [Борисевич, 2009, с. 22 – 23].
- **4.3.1. Населення, осілість, територія та розподіл земель**

На 1846 р. у казенних маєтках *Київської* губернії знаходилось 171.756 державних селян. До них з метою загального управління було приєднано 6.424 особи вільних хліборобів, однодворців на казенних землях та вільних людей. Крім того на казенних землях проживали 10.640 представників інших станів. Усе населення державних маєтків було розташоване у 288 селах, хуторах і містечках, де знаходилось 22.461 будинків селянських родин, 238 громадських споруд, у тому числі 28 сільських правлінь, 55 сільських училищ і шкіл, 155 запасних хлібних магазинів (комор). Усе разом населення поділялось на 56 сільських товариств, приписаних до п'яти територіальних округів. Усієї землі під державними маєтностями на Київщині нараховувалось 737.037 десятин, з яких під садибами було 35.886 десятин (4,9%), під ріллею 333.361 десятина (45,2%), у резерві 25.299 десятин (3,4%), під лісами 229.591 десятина (31,2%), незручних для використання 39.471 десятина (5,4%). У користування селян було передано 365.400 десятин, у тому числі 309.453 орної землі. В господарствах державних селян знаходилось у середньому по 3 - 4 голови великої рогатої худоби, що становило приблизно 5 тяглових тварин на десятину орної землі [СОКГ-2, с. 448 – 451, 491].
- **4.3.2. Прибутки від маєтків оброчних**

У 1845 р. оклад річного оброку з державних селян у *Київській* губернії становив 66.539 руб., що за вирахуванням винного мита і громадських зборів становило 1 руб. 74 коп. на ревізку душу та 59 коп. на десятину землі. Крім того до казни щорічно надходило іще 68.300 руб. за іншими оброчними статтями [Там само, с. 451 – 453].
- **4.3.3. Державне лісівництво**

На *Київщині* 248 державних лісових дач займали сукупний простір у 232.320 десятин. Вони поділялись на північний (173.220 десятин) та південний (59.100 десятин) округи по шість уїздів в кожному. Правильний устрій одержували ті дачі, з яких був налагоджений збут деревини, або ті, де лісові насадження утримували піски чи схили ярів. Черкаська дача площею 14.426 десятин у 1845 – 1846 роках була розділена на 150 кварталів по 96 десятин у кожному, які мали свій внутрішній поділ. Для кожного з кварталів, окрім розмірів, було визначено особливості лісових ґрунтів, породи дерев, їх вік, щільність насаджень, кількість дерев-

ної маси на десятину та її річний приріст. Після проведених заходів на цій дачі стали одержувати прибуток в 1 руб. 64 коп. з десятини щорічно. За порядком у лісах спочатку наглядала лісова поліція з виборних селян. Згодом було прийнято рішення створити постійну лісову варту, для чого на головних дачах було розміщено 46 родин казенних селян у державних будинках, наділених по 14 десятин землі кожна. З цією ж метою було виділено окремі ділянки для розміщення офіцерів державного лісничого корпусу – лісників та підлісників. У 1845 р. з державних лісів Київської губернії було продано будівельного та дров'яного лісу, жердин, обручів, смоли, дьогтю, діжок для смоли на 13.335 руб. Державним селянам безкоштовно у той самий рік було відпущено деревини на 8.950 руб. [Там само, с. 465 – 485].

- **4.3.4. Промисли та інші види заробітків державних селян**

У південних уїздах Київської губернії головним промислом державних селян було візництво; багато з них займались чумакуванням, вирубкою та сплавом лісу, рибальством на Дніпрі, одержуючи паспорти та білети на заробітки. Таких було біля 20% від загальної кількості казенних селян. Деякі займались домашнім виготовленням полотна, ковальською справою. З дозволу батьків та за розпорядженнями сільських товариств частину хлопчиків віддавали у навчання ремісничим спеціальностям у міста і містечка краю [Там само, с. 494 – 495].

4.4. Маєтності військового поселення

- **4.4.1. Організація та система управління**

Нагадаємо, що військові поселення були створені з метою розташування і забезпечення фуражем та провіантом частин піхоти і кавалерії у мирний час. Київське і Подільське військове поселення, створене у 1831 – 1843 роках, складалось з п'яти адміністративних округів та однієї волості під головним командуванням інспектора резервної кавалерії і безпосереднім управлінням начальника округів військового поселення – чотирьох Новоросійської і п'яти Київської та Подільської губерній – із штабом у складі 2-х старших ад'ютантів, офіцера корпусу топографів, інженерного офіцера, обер-аудитора, аудитора, бухгалтера, старшого лікаря. Безпосереднє управління 5-ма киево-подільськими округами доручалось старшому офіцеру у чині генерала або полковника на правах начальника дивізії з власним штабом в Умані, до якого належали і дві благочинні церкви, котрі опікувались духовенством п'яти округів. Керівництво округом, де розташовувався кавалерійський полк, здійснював командир округу у чині штаб-офіцера, який був одночасно і головою окружного комітету у складі старшого окружного священика, трьох волосних начальників, двох обер-офіцерів та аудитора. На чолі

4. Економіка. Сільське господарство

волості стояв волосний начальник – голова волосного комітету, до якого входили також виборні хазяї-поселенці.

• 4.4.2. Населення

Станом на 1845 - 1846 роки у 1-му і 2-му округах та окремії волості на Київщині проживало 39.120 осіб, а в трьох подільських округах 59.460 військових поселенців та 9.880 представників інших категорій населення. У 1856 р. військових поселенців було вже 99.721 особа. Розквартировані війська розміщувались на садибах поселенців та інших мешканців поселень з розрахунку кавалерійський полк на округ і дві кінні батареї в окремії волості (усього 4.126 військових і 2.805 коней на Київщині та 4.204 кавалеристи з відповідною кількістю коней на Поділлі). Крім військ в округах розташовувались по одному дивізіону кантоністів, про яких ми більш детально розповідали вище. У Київській губернії їх нараховувалось 605 осіб та 60 коней, у Подільській 515 осіб з допоміжним складом з кадрових нижніх чинів.

Військові поселенці були наділені такими правами і обов'язками:

- Не сплачувати ніяких інших податей, окрім офіційно встановлених для військових поселенців внесків у розмірі 1 руб. 23 коп. на рік до окружного казначейства від кожної робочої душі віком 18 – 60 років. Крім того, кожен відпрацьовував на громадську користь 3 дні на тиждень за урочним положенням, після чого звільнявся від усіх інших державних чи земських повинностей за розкладкою цивільного начальства.
- Із зарахуванням до військового відомства, кожен поселенець потрапляв у повну залежність від окружного комітету.
- Нести рекрутську повинність із розрахунку 8 осіб на 1000 населення.
- Залишаючись у стані сільських обивателів, військовий поселенець мав право займатись торгівлею та іншими промислами.

• 4.4.3. Господарство

Загальна територія київської частини військового поселення становила 127.184 десятини, у тому числі 73.253 десятини під ріллею і 32.425 десятин під вигонами і сіножатями. На Поділлі під садибами і городами поселенців знаходилося 14.933 десятини, орної громадської землі було 26.610 десятин, поселенської ріллі 50.870 десятин, луків громадських 9.985 десятин, сіножатей і вигонів поселенців 23.155 десятин. Врожай з громадських наділів йшов на прогодування розквартированих військ, кантоністів і казенної худоби. Усі поселенці поділялись на кілька розрядів: до 1-го розряду належали хазяї з двома парами волів або чотирма кіньми, до 2-го розряду з однією парою волів або парою коней, до 3-го класу належали не хазяї, а 4-й утворювали інваліди. При розподілі землі на Київщині хазяї 1-го розряду одержували по 12 десятин орної землі, 2-го по 7,5 десятин ріллі, не хазяї по 1 десятині. Сіножатей і луків усім виділялось по 5 десятин. На Поділлі хазяїв 1-го і 2-го розрядів при

4. Економіка. Сільське господарство

розподілі землі об'єднували в «нумери», по одному хазяїну від розряду, виділяючи на номер по 7,5 десятин поля і 10 десятин луків і сіножатей. Церковним причтам наділялось по 33 десятини. Для зорювання громадської землі призначалось на день від нумера на плуг з трьома парами волів м'якого ґрунту 0,5 десятини, твердого по 0,3 десятини на плуг з 4-ма парами волів. Власні поля селяни орали на свій розсуд під контролем місцевого начальства, щоб не лишалось необроблених ділянок. На Поділлі поселяни сіяли переважно овес, жито, ячмінь і пшеницю. У 1846 на своїх полях вони зібрали озимих хлібів 24.565 чвертей, ярових 18.737, картоплі 56.746 чвертей при середній врожайності сам-4. У цих же округах поселяни утримували крім власної худоби 576 волів казенного військового парку [ВСО, 1849, Приложение, с. 79 – 86; СОКГ-2, с. 503 – 508]. У 1854 році кількість військових поселян у Київській губернії становила 55.896 осіб, у Подільській 74.238 осіб [Гуржій, 1954, с. 29; Цубенко, 2011, с. 58 – 61; Луговий, 2009, с. 13 – 15].

Таблиця 4.1. Структура земельних угідь Київської, Волинської, Подільської губерній [ВСО, 1848, Приложение, табл. 1; ВСО, 1849, Приложение, табл. 1; ВСО, 1850, Приложение, табл. 1; СОКГ-1, табл. на с. 17 – 18.]

Види угідь та їх розміри (у десятинах)	Київська (%)	Волинська (%)	Подільська (%)	Разом (%)
Під садами	дані відс.	дані відс.	58.582* (1,6)	58.582* (/)
Під полями	2.352.973 (56,7)	2.108.485 (33,0)	2.439.531 (65,7)	6.900.989 (48,5)
Під лісами	817.980 (19,7)	2.686.434 (42,1)	648.841 (17,5)	4.153.255 (29,2)
Під луками і сінокосами	445.462 (10,7)	763.927 (12,0)	185.651 (5,0)	1.395.040 (9,8)
Під вигонами, дорогами, кущами, пісками	248.623 (6,0)	245.523 (3,9)	180.321 (5,0)	674.476 (4,7)
Під водоймами		206.916 (3,3)	59.667 (1,6)	
Під поселеннями	287.184** (6,9)	364.877*** (5,7 або 9,0)	138.847 (3,7 або 5,3)	1.057.058 (7,4)
Разом	4.152.222 (100)	6.376.162 (100)	3.711.440 (100)	14.239.824 (100)

Примітки: * тільки для Подільської губ.; **під болотами, «водою і будівлями»; ***разом з городами

4. Економіка. Сільське господарство

Таблиця 4.2. Зведені дані про кількість худоби у Київській, Волинській, Подільській губерніях станом на 1845-48/1856 роки [ВСО, 1848, Приложение, табл. на с. 83; ВСО, 1849, Приложение, табл. 10; ВСО, 1850, с. 88; СТРИ, с. 218 – 219]

Губернія	Коней	ВРХ	Овець		Свиней	Кіз та інших	Усього
			Тонкорунних (простих)				
Київська	107.207/ 95.064	567.073/ 516.578	574.661 (273.661)/ 160.058 (688.806)		296.267/ 306.381	21.112/ 39.698	1.839.981/ 1.500.591 -18,4%
Волинська	150.000/ 245.626	640.000/ 503.084	400.000 (350.000)/ 447.074 (471.264)		250.000/ 365.988	25.000/ 45.551	1.815.000/ 2.107.583 +16,1%
Подільська	107.363/ 116.381	386.558/ 384.692	300.322 (410.973)/ 230.563 (451.985)		172.725/ 276.584	10.735/ 12.018	1.388.676/ 1.472.228 +6,0%
<i>Разом</i>	364.570/ 457.071 +25,4%	1.593.631/ 1.404.354 -11,9%	1.274.983 (1.034.634)/ 837.965 (1.612.055) -52,2% (+35,8%)		718.992/ 948.956 +32,0%	56.847/ 97.267 +41,6%	5.043.657/ 5.357.398 +6,2%

Як бачимо з таблиці, за десять років загальна кількість домашньої худоби на Правобережжі зросла на 6,2%. За рахунок активного переходу Волині з волової на кінську тягу, особливо у Поліссі, поголів'я коней зросло на 25,4%, а великої рогатої худоби скоротилось на 11,9%. На третину зросло поголів'я свиней та на 41,6% кіз, яких розводили майже виключно місцеві євреї. Змінилась структура овечого стада: на 52,2% скоротилось поголів'я тонкорунних овець в маєтках поміщиків, натомість на 35,8% зросла кількість простих овець, котрих утримували і селяни.

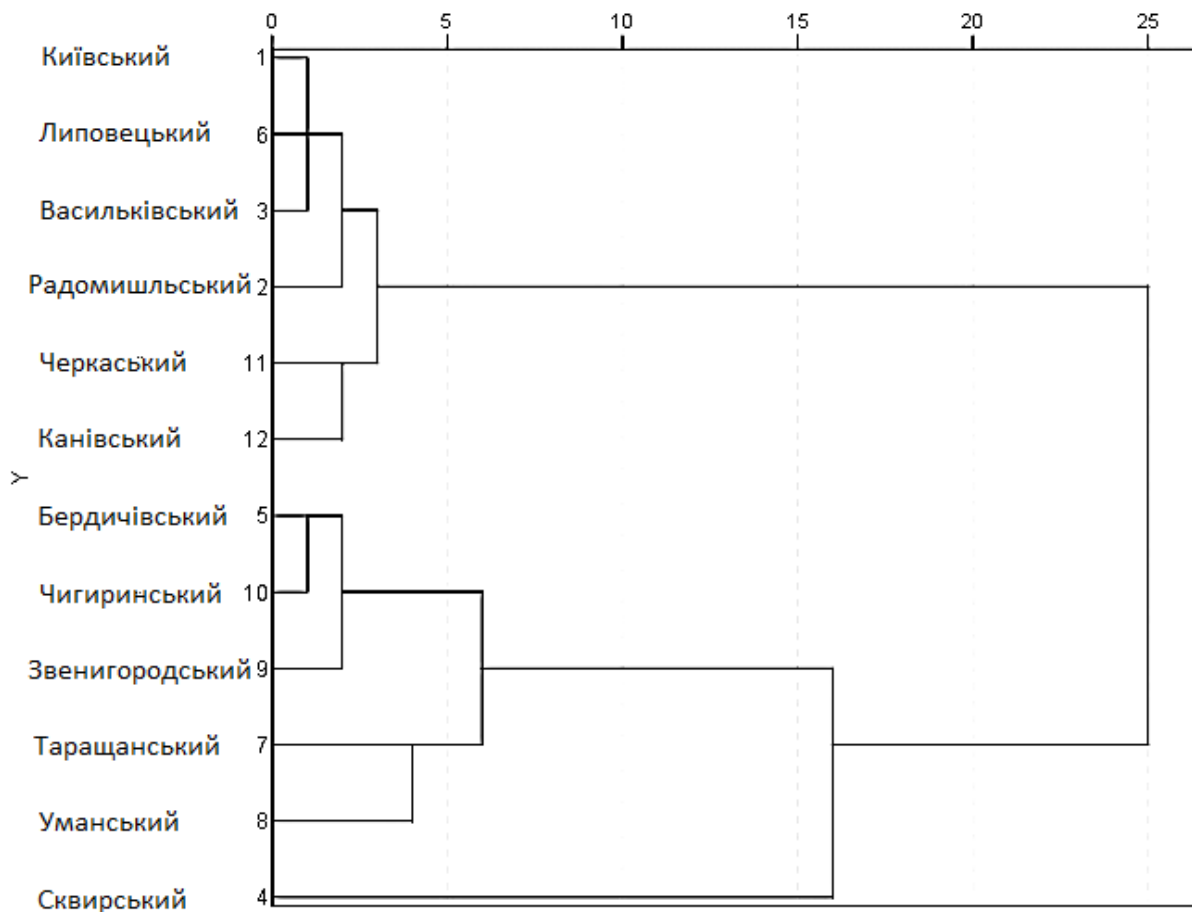
4. Економіка. Сільське господарство

Таблиця 4.3. Прибутки поміщиків Київської губернії від традиційних польових культур у 1845 р. (тис. рублів)

Уїзди	Польові культури								Усього
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Київський	53,7	42,8	41,9	8,3	9,6	1,4	3,1	14,7	175,5
Радомишльськ.	71,4	27,4	37,5	7,7	13,1	1,3	7,3	29,7	195,4
Васильківськ.	51,1	53,9	26,2	9,2	16,6	2,3	3,0	1,2	166,5
Сквирський	111,4	177,0	156,5	8,5	53,0	-	10,7	12,9	530,0
Бердичівськ.	93,4	168,8	67,0	7,7	17,0	1,0	4,1	7,4	366,4
Липовецький	43,1	46,2	42,3	1,9	8,1	4,1	3,9	5,2	154,8
Таращанськ.	51,8	163,8	100,7	8,9	17,5	5,2	-	4,5	352,4
Уманський	46,9	166,0	69,2	1,8	43,9	41,4	3,1	1,0	373,3
Звенигородськ.	98,4	158,3	55,2	12,8	51,3	9,8	11,2	1,0	398,1
Чигиринський	89,2	175,6	41,0	8,3	21,7	13,7	1,6	2,1	353,2
Черкаський	53,7	73,5	48,6	1,2	28,3	12,2	1,0	1,7	220,2
Канівський	76,7	84,7	29,5	3,7	11,6	3,5	1,7	2,2	213,6
<i>Разом</i>	<i>843,7</i>	<i>1.338,0</i>	<i>715,6</i>	<i>80,0</i>	<i>291,7</i>	<i>95,9</i>	<i>50,7</i>	<i>83,7</i>	<i>3.499,3</i>

Умовні позначення: 1 – жито, 2 – пшениця, 3 – овес, 4 – гречка, 5 – ячмінь, 6 – просо, 7 – горох, 8 – картопля.

Таблиця 4.3. Продовження (результати класифікації)

4. Економіка. Сільське господарство

Таблиця 4.3. Закінчення (результати класифікації)

Уїзди	Польові культури								Усього
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Група 1.0									
<i>Підгрупа 1.a</i>									
Київський	53,7	42,8	41,9	8,3	9,6	1,4	3,1	14,7	175,5
Липовецький	43,1	46,2	42,3	1,9	8,1	4,1	3,9	5,2	154,8
Васильківський	51,1	53,9	26,2	9,2	16,6	2,3	3,0	1,2	166,5
<i>Підгрупа 1.b</i>									
Радомишльський	71,4	27,4	37,5	7,7	13,1	1,3	7,3	29,7	195,4
Черкаський	53,7	73,5	48,6	1,2	28,3	12,2	1,0	1,7	220,2
Канівський	76,7	84,7	29,5	3,7	11,6	3,5	1,7	2,2	213,6
Група 2.0									
<i>Підгрупа 2.a</i>									
Бердичівський	93,4	168,8	67,0	7,7	17,0	1,0	4,1	7,4	366,4
Чигиринський	89,2	175,6	41,0	8,3	21,7	13,7	1,6	2,1	353,2
Звенигородський	98,4	158,3	55,2	12,8	51,3	9,8	11,2	1,0	398,1
<i>Підгрупа 2.b</i>									
Таращанський	51,8	163,8	100,7	8,9	17,5	5,2	-	4,5	352,4
Уманський	46,9	166,0	69,2	1,8	43,9	41,4	3,1	1,0	373,3
Група 3.0									
Сквирський	111,4	177,0	156,5	8,5	53,0	-	10,7	12,9	530,0
<i>Разом</i>	<i>843,7</i>	<i>1.338,0</i>	<i>715,6</i>	<i>80,0</i>	<i>291,7</i>	<i>95,9</i>	<i>50,7</i>	<i>83,7</i>	<i>3.499,3</i>

5. Економіка. Промисловість

Промислові галузі економіки були продовженням сільського господарства, оскільки досить часто займались переробкою сировини рослинного і тваринного походження. У середині 1840-х років на Київщині майже 86% виробництва зосереджувалось у панських маєтках, що визначалось наявністю у поміщицькому середовищі значних вільних капіталів і можливостей до самофінансування та одержання значних кредитів, використання надлишкової праці кріпаків у переробці сільськогосподарської продукції [СОКГ-3, с. 2 - 3]. Значні прибутки, подекуди, отримували і власники підприємств, що виробляли товарну продукцію з мінеральної сировини. Розглянемо основні види промислового виробництва за трьома основними галузями – переробка продукції рослинництва, переробка продукції тваринництва, продукція з використанням сировини мінерального походження.

5.1. Переробка продукції рослинництва

- **5.1.1. Гуральництво**

Одразу зазначимо, що сучасники ставились до гуральництва, як до своєрідної «недопромисловості», сприймаючи його у якості зручної форми зберігання та вигідної реалізації частини врожаїв хлібних злакових, картоплі, фруктів у панських маєтках, використання надлишкової праці залежних селян, підвищення місцевих цін на зерно, паливо. Статистики найчастіше не включали гуральні до переліку промислових підприємств, вказуючи лише загальні об'єми підакцизної продукції. При цьому усі економісти сходились на тому, що виробництво і реалізація горілчаних виробів були важливими чинниками наповнення державного бюджету Російської імперії – 46% у 1859 р. (див., наприклад: [Арсеньєв, 1848, с. 305; СОКГ-2, с. 171; Корсак, 1865, с. 222 – 224]). Ось чому і ми, наслідуючи підходи тодішніх фахівців з означеного питання, наводимо стислий опис розвитку гуральництва в Правобережній Україні середини XIX ст., не вносячи об'єми його продукції до підсумкової таблиці 5.1.

- ✓ *Київська губернія.* За даними 1846 р. на Київщині у панських маєтках, що обіймали 2.331.718 десятин землі і використовували працю 348.813 кріпаків чоловічої статі, нараховувалось 384 діючі гуральні. Їх сукупне виробництво становило 4.710.104 відер горілки та спирту з 533.105 чвертей зерна, причому 1.409.800 відер алкогольної продукції припадало на Чигиринський уїзд, де були сконцентровані великі гуральні. Загальна вартість виробленого спирту різної якості складала 1.593.310 руб. при абсолютній прибутковості після її реалізації у 25%. Горілчані заводи

5. Економіка. Промисловість

знаходились у Черкаському, Київському та Чигиринському уїздах і виставляли на ринок щорічно біля 57.430 відер своєї продукції (3,4% від виробництва гуралень). Одночасно 77 пивоварень варили 375.550 відер пива, медоварні 12.520 відер меду, а загальний річний випуск горілки, пива, медів оцінювався у 220.900 руб. [СОКГ-2, с. 170 – 176]. П.К. Меньков наводив інші дані щодо продуктивності гуральництва на Київщині середини 1840-х років: 208 гуралень виготовляли 2.500.000 відер «пінного вина» на 752.599 тис. руб., останню цифру ми зустрічаємо і в праці К.І. Арсеньєва [ВСО, 1848, с. 125; Арсенъев, 1848, с. 305)]. За даними початку 1850-х років на 362 гуральнях Київщини було вироблено 3.253.420 відер алкогольної продукції, з якої до 300.000 відер вивозили за межі губернії [Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 77; Гордуновський, 2000, с. 62].

- ✓ *Волинська губернія.* Особливості сировинної бази Волині не сприяли значному розвитку гуральництва. У 1846 – 1849 роках середньорічне виробництво становило «пінного вина» 1.206.397 та «вина трипробного» 841.839 відер [ВСО, 1850, с. 95]. «Пінне вино» вважалось найкращою маркою горілки, котру одержували з легкої фракції «простого вина» шляхом додаткової перегонки на повільному вогні з використанням вугільних фільтрів («первак»). 100 відер «перваку», розведених 24 відрами чистої джерельної води, давали «пінне вино», що за ціною зрівнювалось з винами виноградними; «трипробне вино» - горілка, одержана шляхом розведення 100 відер хлібного спирту 331/3 відрами води для продажу у шинках, особливо популярне у першій половині ХІХ ст. [Похлебкин, 1991, с.183 – 184].
- ✓ *Подільська губернія.* У панських маєтках наприкінці 1840-х років знаходилось 182 гуральні, на яких виготовляли 2.529.492 відер горілки, у тому числі з картоплі, яку змішували з хлібною, загальною собівартістю 1.011.800 руб. і продажною ціною у 6.070.780 руб. В Балтському уїзді поміщик Ружицький виганяв до 600 відер горілки з відходів цукрового виробництва [ВСО, 1849, с.120 – 121].
У 1860 році на Київщині діяли 388, на Волині 328 і на Поділлі 251 гуральня, де виготовляли 18.208.583 відра алкогольної продукції. Серед цих підприємств лише два на Київщині мали потужність у 100.000 відер на рік, а 85% становили дрібні виробництва [Корсак, 1865, с. 296, 298, 304 – 305].

- **5.1.2. Цукрова промисловість**

- ✓ *Київська губернія.* Перший цукровий завод на Київщині був заснований у 1834 році в маєтку Орловець Черкаського уїзду графа Льва Потоцького. Інші підприємства були відкриті через кілька років в уїздах Звенигородському та Липовецькому. Однак справжній прорив у цій справі розпочався в 40-х роках ХІХ ст. після успішного старту у 1838 р. Смілянського цукрового кластеру графа Олексія Олексійовича Бобринського.

5. Економіка. Промисловість

Через 10 років в губернії діяли вже 37 цукрових підприємств з 28 паровими котлами, 11 паровими машинами та 247 гідравлічними пресами. За кількістю заводів та об'ємами виробництва цукру-піску на першому місці знаходився Черкаський уїзд. Більшість підприємств були власністю поміщиків та розташовувались у їхніх маєтках.

У виданні І.І. Фундукля наводиться така класифікація сучасних йому цукрових заводів: 1) рафінадні; 2) парові пісочні з можливістю рафінування продукції; 3) парові пісочні з кам'яними будівлями; 4) вогневі пісочні з кам'яними спорудами; 5) дерев'яні пісочні заводи з відкритим вогнем. Рафінадний завод графа Бобринського в Смілі у 1847 р. був оцінений у 145.500 руб. (два його попередники вартістю у 32.000 і 58.000 руб. згоріли). Завод другого розряду обходився власнику приблизно у 100.000 руб., третього майже у 85.000 руб. Загальна вартість усіх цукрових підприємств Київщини на кінець 1840-х років становила 3.172.000 руб. За сезон вони переробляли 715.423 берковців (7.154.230 пудів) буряків з виходом 258.099 пудів цукру-піску білого і 18.867 жовтого. Загальні видатки київських цукрозаводчиків на виробництво у 1846 – 1847 роках становили 1.216.919 руб., валовий прибуток 1.635.535 руб. і чистий прибуток 418.455 руб. Десятина цукрового лану давала річний валовий прибуток у 144 руб., чистого 36 руб. Найбільш прибутковими були підприємства Черкаського та Чигиринського уїздів (22 – 28%). За сезон виробництва 1846 р. цукроварні Київської губернії використали: дров 39.916 саж., соломи 800 саж., тваринного вугілля 235.055 пуд., вапна 10.417 пуд., робочих днів селян 11.927. Доходи учасників і постачальників робіт, окрім власників, склали 1.161.887 руб., у тому числі найманих робітників 88.000 руб. [СОКГ-3, с. 13 – 26, 36, 39, 45 – 46, 47, 75]. У 1853 р. в губернії працювало 72 цукрових заводи з 13.135 робітниками, що виготовляли продукції на 2.600.000 руб.; у 1859 році на 75 цукроварнях Київщини працювало вже 31.859 робітників і було виготовлено цукру на 9.923.739 руб.. Через п'ять років об'єми виробництва цукру досягли 10.146.096 руб. при зменшенні кількості найманих працівників до 20.583 осіб. Щільність цукрових заводів на півдні Київщини була на той час найвищою у світі [Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 77; Андреев, 1862, с. 42 – 44; Нестеренко, 1959, с. 334 – 334].

- ✓ *Волинська губернія.* Розвиток цукроваріння на Волині значно відставав від сусідніх губерній Правобережжя. У 1848 р. тут було лише 10 цукроварень з річним об'ємом виробництва у 635.970 руб., причому тільки на Шепетівському рафінадному річна вартість продукції становила 469.600 руб.. У 1853 р. працювало вже 14 цукрових підприємств з 1.034 робітниками і продуктивністю у 855.000 руб. за сезон. Через десять років волинські цукровари на п'яти підприємствах з використанням 1.184 робітників пропонували споживачам продукції на 1.365.080 руб. [ВСО,

5. Економіка. Промисловість

1850, с. 98, Приложение, табл. 5; Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 40; Столпянский, 1866, с. 160].

- ✓ *Подільська губернія* займала друге місце після Київщини у виробництві цукру. У 1845 – 1846 роках тут діяли 25 цукрових заводів, де вироблялось продукції на 308.900 руб. Такі заводи були невеликими і використовували переважно сировину, котру вирощували на 30 – 100 десятинах полів біля самого заводу, частину буряків заводчик купляв у селян найближчих сіл за ціною 40 коп. за чверть. Основні цукроварні знаходились у місті Кам'янці та уїздах Літинському і Вінницькому. На початку 1850-х років на Поділлі діяли 37 цукрових заводів, де працювали 3.487 робітників, що випускали солодкої продукції на 650.000 руб. Через десять років кількість виробництв скоротилась до 30, проте збільшилась кількість робітників до 5.850 чоловік та об'єми виробництва до 1.125.242 руб. [ВСО, 1849, с. 121 – 122, Приложение, табл. 13; Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 161; Столпянский, 1866, с. 182].

У 1864 році у трьох Правобережних українських губерніях було вироблено цукру на 13.044.720 руб. [Столпянский, 1866, с. XIV].

• 5.1.3. Млинарство

- ✓ *Київська губернія*. У 1847 р. тут нараховувалось 3.008 млинів, серед них 1.964 (65%) водяних і 1.044 (35%) вітряків. Ще 107 млинів були задіяні за допомогою машин або коней. Найбільше водяних млинів знаходилось в уїздах Уманському та Сквирському, а вітряків у чотирьох південних уїздах – Звенигородському, Чигиринському, Черкаському і Канівському. На млинах водяних за добу у середньому можна було змолоти на борошно від 3 до 6-ти чвертей зерна, на вітряках до 4-х чвертей. За рік на усіх млинах губернії переробляли 2.099.950 чвертей зерна [СОКГ-3, с. 96 – 103]. П.К. Меньков у своїй праці наводив інші дані щодо кількості млинів: водяних 2.223, вітряків 880, наплавних на річках Дніпро та Прип'ять 123 [ВСО, 1848, табл. на с. 126].

- ✓ На *Волині* і *Поділлі* млинарство теж було розвиненим, але достовірні статистичні дані з цього питання відсутні у літературі до початку ХХ століття [Нестеренко, 1959, с. 184; ССПЮ, 1910, с. 63].

Окрім цих виробництв до першої групи підприємств, пов'язаних з переробкою продукції рослинництва, у середині ХІХ ст. було прийнято відносити також фабрики паперові, полотняні, цукорні, макаронні, тютюнові, заводи поташні, канатні та деякі інші [СОКГ-3, с. 4]. Станом на кінець 1840-х років їх річна продукція, оцінювалась для усієї Правобережної України у суму, близьку до 4.740.000 руб. і становила 70% валового доходу регіональної промисловості. За об'ємами виробництва абсолютне перше місце належало Черкаському уїзду (2.153.220 руб.), далі із значним відривом йшли уїзди Чигиринський, Заславський, Балт-

5. Економіка. Промисловість

ський, Кам'янецький (табл. 5.1.) [Там само, с. 4 – 9; ВСО, 1849, Приложение, табл. 13; ВСО, 1850, Приложение А.].

5.2. Переробка продукції тваринництва

• 5.2.1. Суконні мануфактури

- ✓ *Київська губернія.* На Київщині у першій половині – середині ХІХ ст. серед численних суконних мануфактур своїм обладнанням та об'ємами продукції виділялись декілька. Перша з них була заснована Йосифом Понятовським у містечку Таганча Канівського уїзду в 1806 р. Спочатку тут працювали 10 верстатів, що виробляли з низькосортної вовни простого сукна на 3.000 руб. в рік. У 1815 р. власник запросив до себе відомого бельгійського майстра Янса, котрий механізував виробництво з використанням найновішого на той час обладнання. У 1838 р. тут працювало вже 120 верстатів разом з 12 видами інших машин, у тому числі 41 парова, 39 водяних, 16 кінних і 213 ручних. Кількість робітників складала 670 осіб. Вовну вищого гатунку частково виробляли у маєтках Понятовського (800 пудів), купляли на ярмарках у Ромнах та Бердичіві. Річна потреба у сировині складала 4.600 пудів. Випускали 9 видів продукції, пофарбованої у 16 кольорів та відтінків на суму 257.027 руб. Збут відбувався переважно на місці купцям з суміжних і віддалених губерній, частково на замовлення за вказаними адресами у Харкові, Ромнах, Курську та інших містах. Фарбники закупляли в Одесі, Бердичіві, Ромнах, Харкові, частково виготовляли на місці, як і ворсувальні шишки. Прибутковість виробництва складала від 17 до 21%.

Корсунська суконна фабрика була заснована у 1815 р. у тому ж Канівському уїзді. Виробництво орієнтувалось на задоволення місцевих потреб у відносно дешевому сукні. Річний валовий дохід становив 37.922 руб. при видатках у 32.539 руб. і чистому прибутку у 14%. Хабенська суконна фабрика існувала з 1822 р. в маєтку княгині Радзівіл Радомишльського уїзду і належала механіку Янцу разом з агрономом Тером і самою княгинею. З 1832 р. княгиня викупила паї компаньйонів і стала одноосібною власницею підприємства. У 1846 р. тут працювали 362 робітники, у тому числі 275 кріпаків. У 1845 р. було продано сукна до Рильська, С.-Петербургу, Москви, Кишиніва, Курська, Бердичіва, Волинської, Подільської, Київської, Херсонської губерній на суму 212.667 руб. Ще одна відома суконна мануфактура, яка знаходилась у містечку Стеблеві того ж Канівського уїзду, була перенесена сюди у 1845 р. поміщиком Головинським з іншого маєтку. Прядильні і ткацькі машини, числом до 100, приводились у рух водяним двигуном на річці Рось. На фабриці працювало 422 робітники, у тому числі 9 іноземців, котрі виготовляли на рік вовняних тканин сукупною вартістю у 94.000 руб. Ін-

5. Економіка. Промисловість

ші суконні фабрики були значно меншими. Загальне виробництво сукна на Київщині у 1845 р. становило 264.872 аршин. у 1853 р. 11 суконних підприємств, що мали 1.479 робітників, виготовляли 262.000 аршини продукції на суму 520.000 руб.. В наступному десятилітті об'єми виробництва не збільшувались, а кількість підприємств і зайнятих робітників поступово скорочувалась [СОКГ-3, с. 119 – 142; Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 76; Нестеренко, 1959, с. 257].

- ✓ *Волинська губернія.* Давні традиції обробки вовни існували на Волині. Серед місцевих поміщиків, котрі займались і різноманітними виробництвами, особливо виділялась княгиня Сангушко, власниця половини Заславського уїзду. На її суконній фабриці у містечку Славута, де працювали 380 робітників, щорічно виготовляли 50.000 аршин різних вовняних тканин загальною вартістю у 113.000 руб. На підприємстві в містечку Рожниця Луцького уїзду щорічно виробляли 70.000 аршин сукна, на фабриці княгині Кароліни Четвертинської у с. Симонові Острозького уїзду вартість продукції становила 25.000 руб. На 14 інших суконних підприємствах цього уїзду виготовляли товару на 20.000 руб., а на 40 фабриках Рівненського уїзду на 120.000 руб. На початку 1850-х років тут було 105 суконних виробництв, де працювало до 3.000 робітників і виготовлялось 450.000 аршин тканин на суму біля 500.000 руб. Наприкінці десятиліття кількість підприємств скоротилась на третину, а об'єми виробництва на 35% [ВСО, 1850, с. 96 – 97; Крюков, 1853, Ч. ІІ, с. 40; Нестеренко, 1959, с. 248].
- ✓ *Подільська губернія.* Перша суконна мануфактура на Поділлі запрацювала в Тульчині у 70-х роках XVIII століття в маєтку графа Станіслава Потоцького. У 1845 р. тут було вже 105 суконних виробництв з річною продукцією на 49.736 руб. За даними 1853 р. на 112 підприємствах з 1.069 робітниками виготовлялось 380.000 аршин сукна на суму 350.000 руб. На початок 1860-х років на Поділлі працювало 39 профільних мануфактур, переважно в Новоушицькому уїзді, де найбільшим залишалось виробництво у с. Дунаївці, з річною продукцією на 260.500 руб. [ВСО, 1849, с. 122, Приложение, табл. 13; Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 161; Нестеренко, 1959, с. 248 – 249, 251].
- **5.2.2. Обробка шкіри**
- ✓ *Київська губернія.* Найбільший шкіряний завод знаходився у передмісті Києва Куренівці-на-Сирці і належав спочатку іноземцю Ланге, а в 1837 р. був викуплений у нього орловським почесним громадянином купцем Серебренніковим. Серед 65 майстрів, задіяних на підприємстві, 27 були міщанами, 9 однодворцями, 29 панськими селянами Орловської, Калужької, Подільської, Московської та Київської губерній. Робочий день тривав від 4-ї години ранку до смеркання з трьома перервами на харчування за рахунок власника. Сировину купляли у Новогеоргіївську, Ор-

5. Економіка. Промисловість

лі, Миколаєві, Балті, Єлисаветграді, Києві безпосередньо від різників, на ярмарках у Харкові, Ромнах, Бердичіві та деяких інших містах. Річні об'єми сировини становили: шкір яловичих для сап'яну 42.000 штук, бичачих 15.000 штук, інших 4.500 штук. Дубильної кори потрібно було до 60.000 пудів, вапна 1.000 чвертей, ячменю 2.000 пудів, жита 900 пудів, жиру риб'ячого 500 пудів, дьогтю 300 пудів, смоли 700 пудів, дров 200 куб. сажень. На освітлення у зимовий час використовували 40 пудів сальних свічок. Річні прямі та накладні виробничі видатки становили 209.330 руб., прибуток 352.000 руб., чистий прибуток 143.000 руб. Інші великі заводи знаходились у Білій Церкві та Бородянці Київського уїзду. На початку 1850-х років на Київщині діяли 33 «дубильних» підприємства, на яких працює 318 робітників виготовляли 120.000 шкір вартістю у 620.000 руб. На початку 1860-х років, під час кризи мануфактурного виробництва, об'єми чинбарської продукції на Київщині скоротились до 393.283 руб. [СОКГ-3, с. 147 – 159; Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 76; Нестеренко, 1959, с. 333].

- ✓ *Волинська губернія.* Наприкінці 1840-х років тут діяли 37 невеликих шкіряних мануфактур, на початку 1850-х років їх було вже 74, де обробляли 30.000 шкір та 11.000 овчин на суму 65.000 руб. [ВСО, 1850, Приложение А; Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 40].
- ✓ *Подільській губернії* вистачало продукції найближчих сусідів. Невеликі чинбарні знаходились переважно у Могилівському та Проскурівському уїздах, а річне виробництво не перевершувало 27.100 руб. Через кілька років об'єми продукції скоротились до 4.500 руб. [ВСО, 1849, Приложение, табл. 13; Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 161].

- **5.2.3. Салотопні та свічкові виробництва**

У середині ХІХ ст. тваринне сало було важливим технічним продуктом, без якого не обходились багато інших виробництв, транспорт, побут. Не дарма воно займало друге місце в експорті Російської імперії на світовому ринку після зернового хлібу. Салотопні розташовували біля місць масового забою худоби. Від бика натоплювали 7 – 8 пудів сала.

- ✓ *Київська губернія.* Завод сальних свічок купця Ходунова у Києві за рік перетоплював 15.000 пудів сирого сала коров'ячого та баранячого, третина якого йшла у відходи. Завод працював 7 – 8 місяців на рік, оскільки для виготовлення свічок була потрібна прохолодна погода. У виробництві були задіяні 3 майстри і 17 робітників, які працювали по 12 годин на добу. За сезон виготовляли 10.000 пудів свічок і 8.000 пудів мила на 64.000 рублів, чистий прибуток становив 26.865 руб. Інший свічний завод у Києві, що належав купцю Бубнову, виготовляв продукції на 16.000 руб. з чистим прибутком у 610 руб. Київський стеариновий завод купця Фінке виробляв 2.500 пудів свічок, мав валовий прибуток у 21.600 руб. і чистий прибуток у 8.000 руб. на рік. Усі 36 робітни-

5. Економіка. Промисловість

ків (16 дорослих і 20 підлітків) належали до панських селян, відданих власником для відпрацювання казенних повинностей. Працювали від 6-ї ранку до 7-ї вечора. Харчувались тричі на день по півгодини на сніданок і вечерю та годину на обід. Усього в Києві таких заводів було 5 з річним виробництвом на 186.000 руб. В уїздах губернії у 1845 – 1848 роках діяли іще 16 свічкових заводів з річною продукцією у 148.159 руб. На початку 1850-х років таких підприємств у губернії було 14 з річним об'ємом продукції у 100.000 руб. [СОКГ-3, с. 159 – 168; ВСО, 1848, с. 159; Нестеренко, 1959, с. 193; Крюков, 1853, Ч.ІІ, с. 77].

- ✓ *Волинська губернія.* На свічному заводі княгині Сангушко у Слауті Заславського уїзду, найкращому в губернії, за рік виготовляли сальних свічок на 2.500 руб. Усіх свічкових заводів наприкінці 1840-х років тут було 23 з сукупним виробництвом у 47.119 руб. на рік [ВСО, 1850, с. 98; Нестеренко, 1959, с. 193].
- ✓ *Подільська губернія.* У середині 1840-х років на Поділлі працювали 17 салотопних заводів, продукція яких оцінювалась у 49.736 руб. на рік. З них 14 працювали на місцевій сировині у Балті, де щорічно витоплювали сала на 14.250 руб., для чого забивали 3.000 голів великої рогатої худоби, 7.000 баранів, 2.500 кіз з використанням додатково 560 пудів свинини. Свою продукцію балтські салотопи відправляли до Одеси. Могилівський завод значно меншої потужності використовував худобу з сусідньої Бессарабії [ВСО, 1849, с. 122].
До цієї галузі належали також заводи миловарні, олійні, воскобійні [СОКГ-3, с. 6]. Валова продукція підприємств з переробки тваринної сировини на Правобережжі наближалась до 1.600.000 руб., або 24% річного промислового виробництва регіону. За об'ємами продукції переробних підприємств другої групи виділялись уїзди Київський, Канівський, Радомишльський, Рівненський (табл. 5.1.).

5.3. Виготовлення продукції з мінеральної сировини

- **5.3.1. Металургія та обробка металів**
- ✓ *Київська губернія.* Перший київський завод залізних та чавунних виробів був заснований купцями-старообрядцями Дегтярьовими з Калузької губернії з вкладеним капіталом у 57.920 руб. Сировину (мідь, залізо) власники купляли на Нижегородському ярмарку. Щорічно для обробки надходило міді листової на 12 – 15.000 руб., власного виробництва на 6.000 руб., заліза на 10 – 20.000 тис. рублів. Чавун закупляли в основному на Київському арсеналі у вигляді розряджених старих артилерійських снарядів, на заводі купця Мальцова на 5.000 руб. щорічно. Крім того на виготовлення високоякісних знарядь ішла англійська сталь на 5.000 руб.. Середньорічна вартість сировини та різних необхідних ма-

5. Економіка. Промисловість

теріалів складала 50.000 руб. З міді виготовляли обладнання для цукрових заводів та гуралень, аптек, кавалерійські казанки, кухонний посуд на суму до 21.000 руб. З чавуну відливали надгробки, огорожі, сходи, плити і паркети для міських площ, пресові гвинти, зубчасті колеса, деталі до сільськогосподарських машин, гирі, колосники, кухонні плити, різноманітні речі за індивідуальними проектами на суму 26.000 руб. З листового сталі виготовляли парові котли для цукрових заводів на 7.500 руб., з інших видів заліза виконували різноманітних речей на 1.000 руб. Сукупна вартість продукції заводу в 1847 р. складала 75.211 руб. В Радомишльському уїзді біля ряду сіл були відкриті поклади болотяних руд. Одержане з них залізо низької якості використовували для виготовлення простих сільськогосподарських знарядь для навколишніх мешканців і на продаж у містечках Київської та Волинської губерній.

На початок 1850-х років на Київщині діяли 14 металургійних та металообробних підприємств з сукупним виробництвом на 120.000 руб. [ВСО, 1849, с. 168 – 175; ВСО, 1848, с. 111 – 112; Крюков, 1853, Ч. II, с. 77].

- ✓ *Волинська губернія.* Наприкінці 1840-х років залізобудівні та чавуноливарні підприємства Волині були зосереджені в уїздах Житомирському, Овруцькому і Новоград-Волинському. На чотирьох кращих чавуноливарних підприємствах працювали 200 робітників, виробляючи чавуну на 20.000 руб., на 98 залізобудівних підприємствах біля 500 робітників виготовляли заліза та простих знарядь на 25.000 руб. На початку наступного десятиліття 51 підприємство виробляло майже 10.000 пудів чавуну на 15.000 руб. Болотяними залізними рудницями займались селяни, забезпечуючи себе нескладним реманентом [ВСО, 1850, с. 95; Крюков, 1853, Ч. II, с. 40 – 41].
- ✓ *Подільська губернія.* У середині XIX ст. на Поділлі діяли три металообробні заводи: у с. Чорний Острів Балтського уїзду з бронзи відливали дзвони на 670 руб., у місті Проскурові на фабриці виготовляли мідних товарів на 748 руб., у Брацлаві Вінницького уїзду діяв більш потужний завод з річним виробництвом на 15.830 руб. Усю сировину для них завозили з великоросійських губерній [ВСО, 1849, с. 125].

- **5.3.2. Виготовлення цегли та інших будівельно-оздоблювальних матеріалів з кераміки**

- ✓ *Київська губернія.* Найбільший приватний цегляний завод було засновано у передмісті Києва у 1833 р. аптекарем Ейсманом. Тут знаходились 4 випалювальні печі та 8 бараків для приготування сирця. Глину у кількості до 700 куб. сажень на рік брали з гори на території самого заводу. Для випалу цегли щорічно використовували до 1.000 куб. сажень дров. Цеглу виготовляли з 15 квітня до 15 вересня, а випалювали цілодобово. У 1848 р. тут було вироблено 2.000.000 штук цегли з чистим

5. Економіка. Промисловість

прибутком 2.930 руб. Цегляно-кахляний завод Гудим-Левковича у Києві свою першу продукцію він видав ще у 1765 р. і був одним з найстаріших з діючих у середині XIX ст. в Правобережній Україні. З 1810 р. тут почали виробляти і кахлі з глухівської та межигірської глини. Чистий прибуток підприємства становив 890 руб., або 37% з оборотного капіталу. Усього в межах Києва та губернії на початку 1850-х років діяли 6 дрібних кахляних підприємств і 406 цегелень з річною продукцією на 439.250 руб. [СОКГ-3, с. 210 – 217; Нестеренко, 1959, с. 138].

- ✓ У Волинська губернії на 43 дрібних цегельних заводах налічувалось 236 робітників, на Поділлі таких заводів було 13 з річним виробництвом на 15.755 руб. [Крюков, 1853, Ч. II, с. 40, 161; ВСО, 1849, Приложение, табл. 13]

• 5.3.3. Фаянсові та порцелянові мануфактури

- ✓ *Київська губернія.* Межигірська фаянсово-порцелянова казенна мануфактура була заснована на місці бувшого монастиря на рубежі XVIII – XIX століть біля Петрівської гори з родовищами білої гончарної глини. До неї було приписано 228 душ казенного села Нові Петрівці з річною платнею у 36 руб. та сплатою державних податей за них Київським магистратом. Керівництво мануфактурою було доручено іноземцю Краніху з річним окладом у 1.200 руб. та 10% чистого прибутку від виробленої продукції. За це він зобов'язувався виготовляти «найкращим способом» фаянсовий посуд на зразок англійського і вчити хлопчиків своїй майстерності. Вартість річної продукції фабрики у 1847 р. становила 31.000 руб. Посудом торгували у Києві в спеціальній крамниці та при самій мануфактурі, куди приїжджали купці з Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Вітебської, Могилівської та інших західних і південних губерній. У 1859 р. на цій казенній мануфактурі виготовили річної продукції на 35.500 руб. [СОКГ-3, с.187 – 206; Нестеренко, 1959, с. 304].
- ✓ *Волинська губернія.* Потужна порцеляново-фаянсова фабрика знаходилась у волинському містечку Баранівка Новоград-Волинського уїзду з річним виробництвом порцелянового посуду на 16.000 руб. Наприкінці 1850-х р. тут діяли 5 подібних виробництв з річною продукцією на 32.000 руб. [ВСО, 1850, с. 98; Нестеренко, 1959, с. 304].
- 5.3.4. Склоробні заводи
- ✓ *Київська губернія.* Піднесення склоробного виробництва на Київщині припадало на 20-ті – 30-ті роки XIX ст., коли тут діяли 9 підприємств з 142-ма робітниками, переважно селянами-кріпаками. Пізніше їх кількість не збільшувалась, задовольняючи виключно потреби місцевого населення [Нестеренко, 1959, с. 295].
- ✓ *Волинська губернія.* Наприкінці 1840-х років найкращі склоробні заводи на Волині знаходились у Новоград-Волинському уїзді біля села Гу-

5. Економіка. Промисловість

ти-Дзикунки та в слободі Кривалі, де щорічно виготовляли скляного товару на 4.000 руб. разом. На початку 1850-х тут працювали вже 27 гут з 440 робітниками, де виробляли продукції на 60.000 руб. [ВСО, 1850, с. 95; Крюков, 1853, Ч. II, с. 41].

До цієї групи належали також підприємства з виготовлення люльок для паління, черепиці, купоросної олії, вапна, жорнового каміння та ін. Сукупна вартість товарів, виготовлених у Правобережній Україні з мінеральної сировини, сягала 430.000 руб., або 6% вартості продукції місцевої промисловості. Перше місце за об'ємами виробництва займав Київський уїзд з містом Києвом (табл. 5.1.).

У 1846 р. у Київській, Волинській, Подільській губерніях діяли 1.562 промислових підприємства, причому 86% у сільській місцевості [Гуржій, 1962, с. 25]. Сукупне промислове виробництво Правобережної України на кінець 1840-х років наближалось до 6.500.000 руб. (табл. 5.1.). У 1860-му році цей показник зріс у 2,8 рази, переважно за рахунок виробництва цукру [Там само, с. 23].

5.4. Регіональна модель організації промислового виробництва

- Наведені дані та значний статистичний матеріал, представлений у табл. 35, дозволили перейти до побудови просторової моделі структурної організації промислового виробництва Правобережної України середини ХІХ століття. На першому етапі було проведено попередню класифікацію об'єктів-уїздів усіх губерній Правобережжя за питомою вагою продукції трьох промислових галузей з використанням багатовимірного ієрархічного кластерного аналізу та виявлено 11 кластерних груп близьких за своєю структурою об'єктів (табл. 5.1.). На другому етапі дослідження об'єктами аналізу стали первинні кластерні мікрогрупи. За рахунок «стискання» статистичної інформації були виділені кластерні групи більш високого порядку (табл. 5.2.). Чотири кластерні макрогрупи уїздів дозволили краще уявити собі особливості внутрішньорегіональної виробничої спеціалізації та рівень її розвитку.
- ✓ *Макрогрупа А.* До неї увійшли 14 уїздів з високим рівнем спеціалізації на промисловій переробці продукції рослинництва. Найвищий середній показник такої спеціалізації (99,0%) демонструє підгрупа переважно київських уїздів Звенигородського, Заславського, Чигиринського, Таращанського, Черкаського, Липовецького. Найнижчим у макрогрупі, але достатньо високим був рівень спеціалізації уїздів Овруцького та Вінницького (69,1%), де певну роль відігравали також виробництва з використанням мінеральної сировини (табл. 5.2.).

5. Економіка. Промисловість

- ✓ *Макрогрупа Б.* Представлена лише 4-ма уїздами Подільської та Волинської губерній (Летичівський, Ямпільський, Житомирський, Новоград-Волинський) із невизначеною спеціалізацією, хоча волинські уїзди виглядають більш розвиненими у промисловому відношенні, ніж подільські (табл. 5.2.).
- ✓ *Макрогрупа В.* Об'єднала 7 уїздів трьох Правобережних губерній (Канівський, Ушицький, Старокостянтинівський, Проскурівський, Васильківський, Могилівський, Брацлавський) із збалансованим розвитком промислової переробки продукції сільського господарства, що в уїздах Старокостянтинівському і Проскурівському доповнювалось підприємствами III-ї промислової групи (табл. 5.2.).
- ✓ *Макрогрупа Г.* До неї увійшли 11 уїздів, у більшості волинських: Острозький, Луцький, Рівненський, Радомишльський, Сквирський, Ковельський, Київський, Кременецький, Володимирський з показником спеціалізації промисловості на переробці продукції тваринництва від 69,0% (Київський, Кременецький, Володимирський уїзди) до 95,7% (уїзди Острозький, Луцький, Рівненський) (табл. 5.2.).

Таким чином, станом на середину 1840-х років, поміж 36 уїздів трьох губерній Правобережної України, 25 уїздів мали високо спеціалізовану переробну промисловість, орієнтовану на місцеві особливості аграрного виробництва, можливості поставок необхідної сировини у потрібній кількості, ринок збуту (Додаток, рис. 26). Ще 7 уїздів однаково успішно розвивали промислову переробку усіх видів продукції сільського господарства, а 4 уїзди, розташовані віддалено один від одного у Подільській та Волинській губерніях, усе ще не знайшли свого місця в регіональному розподілі промислової праці.

5. Економіка. Промисловість

Таблиця 5.1. Промислове виробництво Правобережної України у 1845 – 1847 роках за галузями (руб.)

Губернії /уїзди	Галузі та об'єми виробництва в руб. (питома вага галузі %)			Усього (%)
	I. Продукція з рослинної си- ровини	II. Продукція з тваринної си- ровини	III. Продукція з мінеральної сировини	
Київська				
Київський	43.130(5,4)	555.600(70,0)	194.880(24,6)	793.610(100)
Радомишльський	34.880(22,3)	114.100(73,0)	7.150(4,7)	156.130(100)
Васильківський	77.950(60,8)	50.250(39,2)	(0,0)	128.200(100)
Сквирський	12.500 (16,6)	60.800(80,8)	1.970(2,6)	75.270(100)
Бердичівський	47.715(50,3)	45.668(48,1)	1.490(1,6)	94.873(100)
Липовецький	38.250(91,4)	(0,0)	3.580(8,6)	41.830(100)
Таращанський	66.275(88,5)	(0,0)	8.650(11,5)	74.925(100)
Уманський	52.370(83,9)	10.050(16,1)	(0,0)	62.420(100)
Звенигородський	80.000(100)	(0,0)	(0,0)	80.000(100)
Чигиринський	556.000(98,2)	(0,0)	10.100(1,8)	566.100(100)
Черкаський	2.153.220(87,5)	(0,0)	9.170(12,5)	2.162.390(100)
Канівський	183.890(43,8)	206.900(49,3)	29.300(6,9)	420.090(100)
<i>Разом</i>	<i>3.364.200(73,5)</i>	<i>1.043.368(21,1)</i>	<i>266.290(5,4)</i>	<i>4.673.858(100)</i>
Волинська				
Житомирський	11.200(20,6)	15.820(29,1)	27.403(50,3)	54.433(100)
Н.-Волинський	36.467(31,3)	33.428(28,7)	46.507(40,0)	116.412(100)
Старокостянтин.	18.620(41,9)	14.031(31,6)	12.148(27,3)	44.438(100)
Заславський	468.100(99,7)	1.500 (1,3)	(0,0)	469.600(100)
Острозький	(0,0)	52.700(100)	(0,0)	52.700(100)
Дубенський	9.280(22,0)	32.550(77,1)	400 (0,9)	42.230(100)
Кременецький	9.420(16,3)	32.550(56,4)	15.715(27,2)	57.685(100)
Володимирський	360 (3,4)	4.913(46,7)	5.240(49,9)	10.513(100)
Ковельський	515(14,5)	3.040(85,5)	(0,0)	3.555(100)
Луцький	(0,0)	81.510(100)	(0,0)	81.510(100)
Рівненський	10.995(7,7)	131.075(91,7)	825 (0,6)	142.895(100)
Овруцький	13.446(62,4)	3.370(15,6)	4.716(22,0)	21.532(100)
<i>Разом</i>	<i>578.403(52,3)</i>	<i>406.506(37,0)</i>	<i>112.954(10,3)</i>	<i>1.097.863(100)</i>
Подільська				
Кам'янецький	103.744(90,3)	9.968 (8,7)	1.200 (1,0)	114.912(100)
Проскурівський	21.405(37,3)	23.594(41,1)	12.390(21,6)	57.389(100)
Летичівський	8.975(46,6)	1.490 (7,7)	8.800(45,7)	19.265(100)
Літинський	66.219(82,0)	13.170(16,3)	1.375 (1,7)	80.764(100)
Вінницький	53.287(70,9)	3.851 (5,1)	17.959(23,9)	75.097(100)
Брацлавський	31.700(72,1)	12.000(27,3)	240 (0,5)	43.940(100)
Гайсинський	40.100(78,5)	10.605(20,8)	358 (0,7)	51.063(100)
Ушицький	17.720(40,5)	22.021(50,3)	4.027 (9,2)	43.768(100)
Могилівський	23.865(62,5)	13.220(34,6)	1.100 (2,9)	38.185(100)
Ямпільський	3.380(38,2)	1.456 (16,5)	4.000(45,3)	8.836(100)
Ольгопільський	14.400(88,8)	1.820(11,2)	(0,0)	16.220(100)
Балтський	128.144(86,9)	19.200(13,1)	(0,0)	147.344(100)
<i>Разом</i>	<i>512.939(72,2)</i>	<i>145.885(20,5)</i>	<i>51.449 (7,2)</i>	<i>710.273(100)</i>
<i>Усього Правобе- режна Україна</i>	<i>4.738.607 (73,0)</i>	<i>1.599.671(24,6)</i>	<i>430.693 (6,4)</i>	<i>6.481.994(100)</i>

5. Економіка. Промисловість

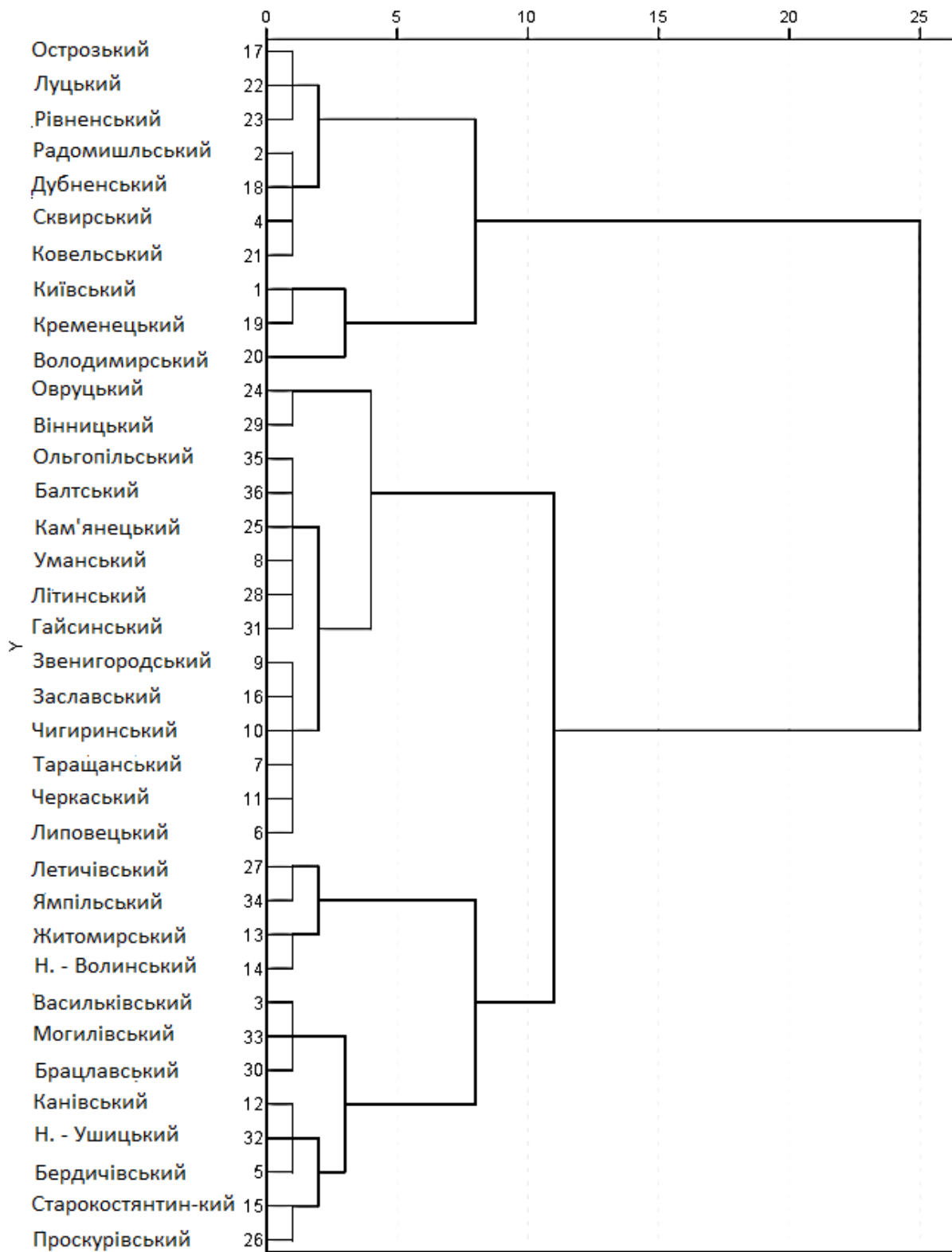
Таблиця 5.1. Продовження (класифікація за питомою вагою галузей)

Порядок агломерації (кластерів) уїздів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	17	22	,000	0	0	17
2	9	16	1,780	0	0	5
3	7	11	2,000	0	0	9
4	8	28	6,540	0	0	13
5	9	10	6,830	2	0	22
6	35	36	7,220	0	0	8
7	12	32	17,180	0	0	15
8	25	35	20,710	0	6	14
9	6	7	23,620	0	3	22
10	2	18	31,340	0	0	16
11	3	33	32,460	0	0	21
12	4	21	33,260	0	0	16
13	8	31	42,620	4	0	14
14	8	25	112,998	13	8	25
15	5	12	115,210	0	7	26
16	2	4	127,570	10	12	28
17	17	23	128,540	1	0	28
18	15	26	143,900	0	0	26
19	27	34	148,160	0	0	27
20	24	29	186,110	0	0	31
21	3	30	210,380	11	0	29
22	6	9	216,140	9	5	25
23	13	14	220,740	0	0	27
24	1	19	310,530	0	0	30
25	6	8	398,621	22	14	31
26	5	15	601,307	15	18	29
27	13	27	645,190	23	19	33
28	2	17	661,882	16	17	32
29	3	5	967,157	21	26	33
30	1	20	981,385	24	0	32
31	6	24	1098,188	25	20	34
32	1	2	2360,473	30	28	35
33	3	13	2494,081	29	27	34
34	3	6	3495,694	33	31	35
35	1	3	8321,278	32	34	0

5. Економіка. Промисловість

Таблиця 5.1. Продовження (класифікація за питомою вагою галузей)

5. Економіка. Промисловість

Таблиця 5.1. Продовження (результати класифікації за питомою вагою галузей)

Групи/підгрупи /уїзди	Галузі та об'єми виробництва в руб. (питома вага галузі %)			Усього (%)
	I. Продукція з рослинної си- ровини	II. Продукція з тваринної си- ровини	III. Продукція з мінеральної сировини	
Група 1.0				
Підгрупа 1.1				
Острозький	(0,0)	52.700(100)	(0,0)	52.700(100)
Луцький	(0,0)	81.510(100)	(0,0)	81.510(100)
Рівненський	10.995(7,7)	131.075(91,7)	825 (0,6)	142.895(100)
<i>Разом</i>	<i>10.995(4,0)</i>	<i>265.285(95,7)</i>	<i>825 (0,3)</i>	<i>277.105(100)</i>
Підгрупа 1.2				
Радомишльський	34.880(22,3)	114.100(73,0)	7.150(4,7)	156.130(100)
Дубенський	9.280(22,0)	32.550(77,1)	400 (0,9)	42.230(100)
Сквирський	12.500 (16,6)	60.800(80,8)	1.970(2,6)	75.270(100)
Ковельський	515(14,5)	3.040(85,5)	(0,0)	3.555(100)
<i>Разом</i>	<i>57.175(20,6)</i>	<i>210.490(75,9)</i>	<i>9.520(3,4)</i>	<i>277.185(100)</i>
Група 2.0				
Київський	43.130(5,4)	555.600(70,0)	194.880(24,6)	793.610(100)
Кременецький	9.420(16,3)	32.550(56,4)	15.715(27,2)	57.685(100)
Володимирський	360 (3,4)	4.913(46,7)	5.240(49,9)	10.513(100)
<i>Разом</i>	<i>52.910(6,0)</i>	<i>593.063(69,0)</i>	<i>215.835(25,0)</i>	<i>861.808(100)</i>
Група 3.0				
Овруцький	13.446(62,4)	3.370(15,6)	4.716(22,0)	21.532(100)
Вінницький	53.287(70,9)	3.851 (5,1)	17.959(23,9)	75.097(100)
<i>Разом</i>	<i>66.733(69,1)</i>	<i>7.221(7,5)</i>	<i>22.676(23,4)</i>	<i>96.629(100)</i>
Група 4.0				
Підгрупа 4.1				
Ольгопільський	14.400(88,8)	1.820(11,2)	(0,0)	16.220(100)
Балтський	128.144(86,9)	19.200(13,1)	(0,0)	147.344(100)
Кам'янецький	103.744(90,3)	9.968 (8,7)	1.200 (1,0)	114.912(100)
Уманський	52.370(83,9)	10.050(16,1)	(0,0)	62.420(100)
Літинський	66.219(82,0)	13.170(16,3)	1.375 (1,7)	80.764(100)
Гайсинський	40.100(78,5)	10.605(20,8)	358 (0,7)	51.063(100)
<i>Разом</i>	<i>404.977(85,7)</i>	<i>64.813(13,7)</i>	<i>2.933(0,6)</i>	<i>472.723(100)</i>
Підгрупа 4.2				
Звенигородський	80.000(100)	(0,0)	(0,0)	80.000(100)
Заславський	468.100(99,7)	1.500 (1,3)	(0,0)	469.600(100)
Чигиринський	556.000(98,2)	(0,0)	10.100(1,8)	566.100(100)
Таращанський	66.275(88,5)	(0,0)	8.650(11,5)	74.925(100)
Черкаський	2.153.220(87,5)	(0,0)	9.170(12,5)	2.462.390(100)
Липовецький	38.250(91,4)	(0,0)	3.580(8,6)	41.830(100)
<i>Разом</i>	<i>3.361.845(99,0)</i>	<i>1.500(0,1)</i>	<i>31.410 (0,9)</i>	<i>3.394.755(100)</i>
Група 5.0				
Підгрупа 5.1				
Летичівський	8.975(46,6)	1.490 (7,7)	8.800(45,7)	19.265(100)
Ямпільський	3.380(38,2)	1.456 (16,5)	4.000(45,3)	8.836(100)
<i>Разом</i>	<i>12.355(44,0)</i>	<i>2.946(10,4)</i>	<i>12.800(45,6)</i>	<i>28.101(100)</i>

5. Економіка. Промисловість

Таблиця 5.1. Закінчення (результати класифікації за питомою вагою галузей)

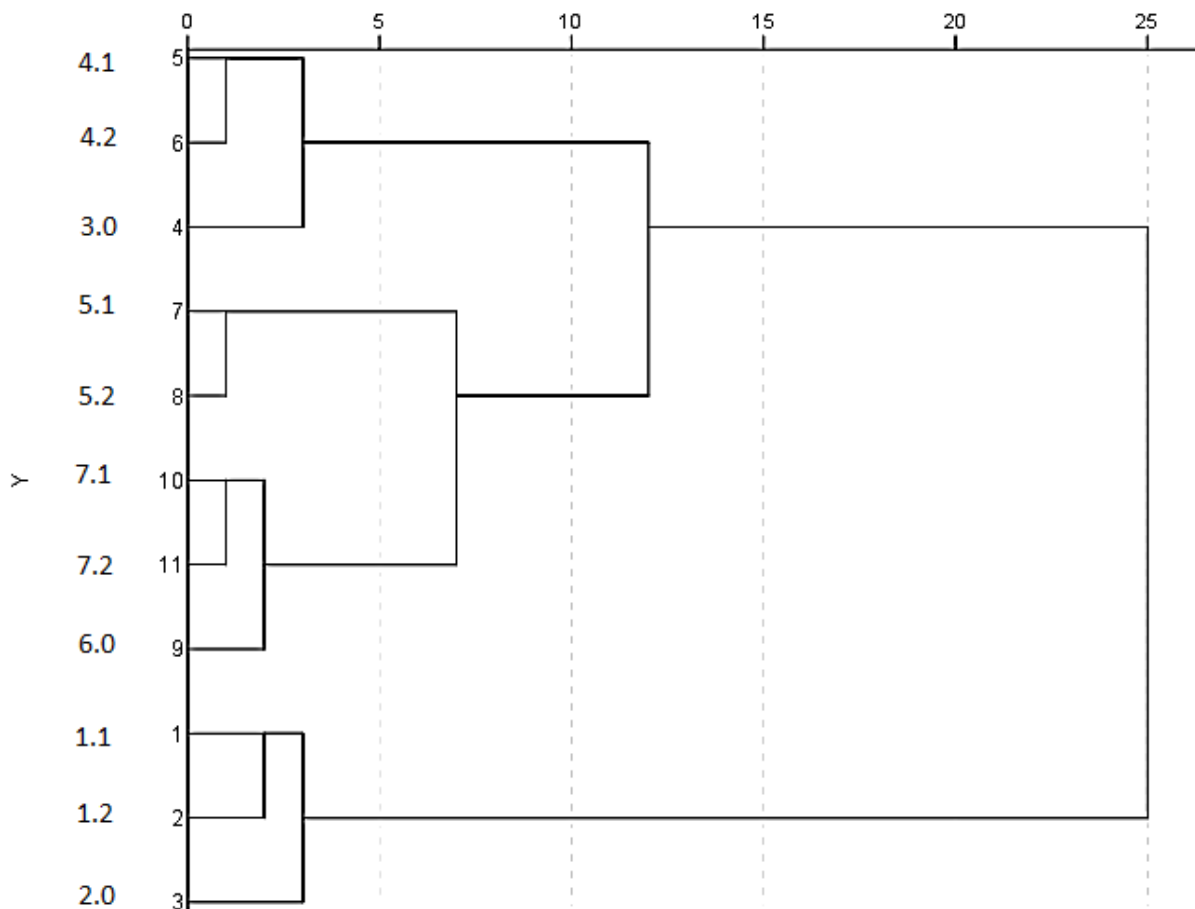
Групи/підгрупи /уїзди	Галузі та об'єми виробництва в руб. (питома вага галузі %)			Усього (%)
	I. Продукція з рослинної си- ровини	II. Продукція з тваринної си- ровини	III. Продукція з мінеральної сировини	
Підгрупа 5.2				
Житомирський	11.200(20,6)	15.820(29,1)	27.403(50,3)	54.433(100)
Н.-Волинський	36.467(31,3)	33.428(28,7)	46.507(40,0)	116.412(100)
<i>Разом</i>	<i>47.676(27,9)</i>	<i>49.248(28,8)</i>	<i>73.910(43,3)</i>	<i>170.845(100)</i>
Група 6.0				
Васильківський	77.950(60,8)	50.250(39,2)	(0,0)	128.200(100)
Могилівський	23.865(62,5)	13.220(34,6)	1.100 (2,9)	38.185(100)
Брацлавський	31.700(72,1)	12.000(27,3)	240 (0,5)	43.940(100)
<i>Разом</i>	<i>133.515(63,5)</i>	<i>75.470(35,9)</i>	<i>1.340(0,6)</i>	<i>210.325(100)</i>
Група 7.0				
Підгрупа 7.1				
Канівський	183.890(43,8)	206.900(49,3)	29.300(6,9)	420.090(100)
Ушицький	17.720(40,5)	22.021(50,3)	4.027 (9,2)	43.768(100)
Бердичівський	47.715(50,3)	45.668(48,1)	1.490(1,6)	94.873(100)
<i>Разом</i>	<i>249.325(44,6)</i>	<i>274.589(49,1)</i>	<i>34.817(6,3)</i>	<i>558.731(100)</i>
Підгрупа 7.2				
Старокостянтин.	18.620(41,9)	14.031(31,6)	12.148(27,3)	44.438(100)
Проскурівський	21.405(37,3)	23.594(41,1)	12.390(21,6)	57.389(100)
<i>Разом</i>	<i>39.665(39,0)</i>	<i>37.580(36,9)</i>	<i>24.538(24,1)</i>	<i>101.827(100)</i>
<i>Усього Правобе- режна Україна</i>	<i>4.738.607 (73,0)</i>	<i>1.599.671(24,6)</i>	<i>430.693 (6,4)</i>	<i>6.481.994(100)</i>

5. Економіка. Промисловість

Таблиця 5.2. Структурно-просторова модель організації промислового виробництва Правобережної України за питомою вагою галузей у 1845 – 1847 роках

Порядок агломерації (кластерів) груп первинної класифікації
(табл. 35)

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	5	6	361,940	0	0	7
2	10	11	461,220	0	0	5
3	7	8	603,060	0	0	8
4	1	2	677,210	0	0	6
5	9	10	891,660	0	2	8
6	1	3	1027,155	4	0	10
7	4	5	1144,430	0	1	9
8	7	9	2151,210	3	5	9
9	4	7	3494,581	7	8	10
10	1	4	7151,903	6	9	0

5. Економіка. Промисловість

Таблиця 5.2. Продовження (результати вторинної класифікації)

Макрогрупи /мікрогрупи чи підгрупи первин- ної класифіка- ції/уїзди	Галузі та об'єми виробництва в руб. (питома вага галузі %)			Усього (%)
	I. Продукція з рослинної си- ровини	II. Продукція з тваринної си- ровини	III. Продукція з мінеральної сировини	
Макрогрупа А				
Підгрупа 4.1				
Ольгопільський	14.400(88,8)	1.820(11,2)	(0,0)	16.220(100)
Балтський	128.144(86,9)	19.200(13,1)	(0,0)	147.344(100)
Кам'янецький	103.744(90,3)	9.968 (8,7)	1.200 (1,0)	114.912(100)
Уманський	52.370(83,9)	10.050(16,1)	(0,0)	62.420(100)
Літинський	66.219(82,0)	13.170(16,3)	1.375 (1,7)	80.764(100)
Гайсинський	40.100(78,5)	10.605(20,8)	358 (0,7)	51.063(100)
<i>Разом</i>	<i>404.977(85,7)</i>	<i>64.813(13,7)</i>	<i>2.933(0,6)</i>	<i>472.723(100)</i>
Підгрупа 4.2				
Звенигородський	80.000(100)	(0,0)	(0,0)	80.000(100)
Заславський	468.100(99,7)	1.500 (1,3)	(0,0)	469.600(100)
Чигиринський	556.000(98,2)	(0,0)	10.100(1,8)	566.100(100)
Таращанський	66.275(88,5)	(0,0)	8.650(11,5)	74.925(100)
Черкаський	2.153.220(87,5)	(0,0)	9.170(12,5)	2.162.390(100)
Липовецький	38.250(91,4)	(0,0)	3.580(8,6)	41.830(100)
<i>Разом</i>	<i>3.361.845(99,0)</i>	<i>1.500(0,1)</i>	<i>31.500(0,9)</i>	<i>3.394.845(100)</i>
Група 3.0				
Овруцький	13.446(62,4)	3.370(15,6)	4.716(22,0)	21.532(100)
Вінницький	53.287(70,9)	3.851 (5,1)	17.959(23,9)	75.097(100)
<i>Разом</i>	<i>66.733(69,1)</i>	<i>7.221 (7,5)</i>	<i>22.675(23,4)</i>	<i>96.629(100)</i>
Разом А	3.833.555 (96,7)	73.534 (1,9)	57.018 (1,4)	3.964.197(100)
Макрогрупа Б				
Підгрупа 5.1				
Летичівський	8.975(46,6)	1.490 (7,7)	8.800(45,7)	19.265(100)
Ямпільський	3.380(38,2)	1.456 (16,5)	4.000(45,3)	8.836(100)
<i>Разом</i>	<i>12.355(44,0)</i>	<i>2.946(10,4)</i>	<i>12.800(45,6)</i>	<i>28.101(100)</i>
Підгрупа 5.2				
Житомирський	11.200(20,6)	15.820(29,1)	27.403(50,3)	54.433(100)
Н.-Волинський	36.467(31,3)	33.428(28,7)	46.507(40,0)	116.412(100)
<i>Разом</i>	<i>47.676(27,9)</i>	<i>49.248(28,8)</i>	<i>73.910(43,3)</i>	<i>170.845(100)</i>
Разом Б	60.031(30,2)	52.194(26,2)	86.710(43,6)	198.935(100)
Макрогрупа В				
Підгрупа 7.1				
Канівський	183.890(43,8)	206.900(49,3)	29.300(6,9)	420.090(100)
Ушицький	17.720(40,5)	22.021(50,3)	4.027 (9,2)	43.768(100)
Бердичівський	47.715(50,3)	45.668(48,1)	1.490(1,6)	94.873(100)
<i>Разом</i>	<i>249.325(44,6)</i>	<i>274.589(49,1)</i>	<i>34.817(6,3)</i>	<i>558.731(100)</i>
Підгрупа 7.2				
Старокостянтин.	18.620(41,9)	14.031(31,6)	12.148(27,3)	44.438(100)
Проскурівський	21.405(37,3)	23.594(41,1)	12.390(21,6)	57.389(100)
<i>Разом</i>	<i>39.665(39,0)</i>	<i>37.580(36,9)</i>	<i>24.538(24,1)</i>	<i>101.827(100)</i>

5. Економіка. Промисловість

Таблиця 5.2. Закінчення (результати вторинної класифікації)

Макрогрупа /мікрогрупа чи підгрупа первин- ної класифіка- ції/уїзди	Галузі та об'єми виробництва в руб. (питома вага галузі %)			Усього (%)
	I. Продукція з рослинної си- ровини	II. Продукція з тваринної си- ровини	III. Продукція з мінеральної сировини	
Група 6.0				
Васильківський	77.950(60,8)	50.250(39,2)	(0,0)	128.200(100)
Могилівський	23.865(62,5)	13.220(34,6)	1.100 (2,9)	38.185(100)
Брацлавський	31.700(72,1)	12.000(27,3)	240 (0,5)	43.940(100)
<i>Разом</i>	<i>133.515(63,5)</i>	<i>75.470(35,9)</i>	<i>1.340(0,6)</i>	<i>210.325(100)</i>
Разом В	422.505(48,5)	387.639(44,5)	60.739(7,0)	870.883(100)
Макрогрупа Г				
Підгрупа 1.1				
Острозький	(0,0)	52.700(100)	(0,0)	52.700(100)
Луцький	(0,0)	81.510(100)	(0,0)	81.510(100)
Рівненський	10.995(7,7)	131.075(91,7)	825 (0,6)	142.895(100)
<i>Разом</i>	<i>10.995(4,0)</i>	<i>265.285(95,7)</i>	<i>825 (0,3)</i>	<i>277.105(100)</i>
Підгрупа 1.2				
Радомишльський	34.880(22,3)	114.100(73,0)	7.150(4,7)	156.130(100)
Дубенський	9.280(22,0)	32.550(77,1)	400 (0,9)	42.230(100)
Сквирський	12.500 (16,6)	60.800(80,8)	1.970(2,6)	75.270(100)
Ковельський	515 (14,5)	3.040(85,5)	(0,0)	3.555(100)
<i>Разом</i>	<i>57.175(20,6)</i>	<i>210.490(75,9)</i>	<i>9.520(3,4)</i>	<i>277.185(100)</i>
Група 2.0				
Київський	43.130(5,4)	555.600(70,0)	194.880(24,6)	793.610(100)
Кременецький	9.420(16,3)	32.550(56,4)	15.715(27,2)	57.685(100)
Володимирський	360 (3,4)	4.913(46,7)	5.240(49,9)	10.513(100)
<i>Разом</i>	<i>52.910(6,0)</i>	<i>593.063(69,0)</i>	<i>215.835(25,0)</i>	<i>861.808(100)</i>
Разом Г	121.080 (8,6)	1.068.836(75,5)	226.180(15,9)	1.416.098(100)
<i>Усього Правобе- режна Україна</i>	<i>4.738.607 (73,0)</i>	<i>1.599.671(24,6)</i>	<i>430.693 (6,4)</i>	<i>6.481.994(100)</i>

6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення

Успішний розвиток економіки регіону, функціонування системи управління, щільність інформаційних зав'язків багато в чому залежали від розгалуженості системи сухопутних і водних шляхів, їх благоустрою, ефективності використання. Не дарма дослідники Правобережної України середини ХІХ ст. одностайно підкреслювали, що брак надійних шляхів був найсуттєвішою перепорою в реалізації значного економічного потенціалу південно-західних губерній [ВСО, 1848, с. 46; ВСО, 1849, с. 54; ВСО, 1850, с. 50].

6.1. Сухопутні шляхи

Наземні шляхи склались з ґрунтових і шосейних, поштових, торгових, найбільші з яких називались «чумацькими трактами», та просілкових. Крім того, заходами уряду передбачалось прокладання залізно-кінної дороги від Одеси до Ольвіополя і звідти до Кременчука, з відгалуженням на Балту, та шосе від Києва на Жванець, через Летичів та Кам'янець.

- **6.1.1. Шосейні дороги**

На кінець 40-х років ХІХ ст. склались проекти побудови трьох шосейних доріг через Правобережні губернії, а саме: Київ – Чернігів – Гладилівичі; Київ – Брест-Литовський (спорудження було розпочато у 1847 р.); Київ – Васильків – Сквиря – Вінниця – Жванець на кордоні з Австрією.

- **6.1.2. Поштові дороги**

Ці дороги поділялись на великі та малі, ремонтувались земською повинністю, селянами по закріплених ділянках. У якості транспортних засобів на поштових дорогах використовували коней та екіпажі, що знаходились на поштових станціях, а також приватні. Поштових коней утримували за рахунок земських зборів, розмір яких залежав від цін на фураж та деяких інших чинників і становив у 1848 – 1851 роках на Київщині у середньому 36 руб. на одного коня в рік. Усього ж поштових коней на станціях цієї губернії нараховувалось 1.011. Станції передавались з торгів на три роки в утримання приватним особам, які залишали собі збір з проїжджих. На великих поштових дорогах поверстна сплата за проїзд з одного коня становила 2,5 коп., на малих 1,5 коп. [ВСО, 1849, с. 56; СОКГ-1, с. 519 – 520].

- ✓ Найважливішими поштовими дорогами *Київщини* (Додаток, рис. 9) були:

6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення

- від Києва до Житомира, завдовжки у 131 версту з 6 поштовими станціями, де знаходились 45 кур'єрських та 135 поштових коней [ВСО, 1848, с. 46];
- від Києва через Васильків до Білої Церкви, де на відстані у 81 версту було влаштовано 4 станції і знаходились 48 кур'єрських та 192 поштових коней. Від Білої Церкви дорога мала два відгалуження – до Липовця та до Новомиргорода Херсонської губернії і далі на Одесу [СОКГ-1, с. 524 – 525];
- від Звенигородки через Умань на Івангород Подільської губернії (частина тракту від Херсону до Кам'янця Подільського). На відстані у 103 версти знаходились 4 станції, де утримували 78 поштових коней;
- від Бердичіва поштові дороги у межах Київщини відходили у кількох напрямках – до Сквири (79 верст, 3 станції, 9 кур'єрських та 112 поштових коней); через Липовець на Нижню Кропивну Подільської губернії, як частина великого Білоруського тракту від С.-Петербургу до Одеси (101 верста, 5 станцій, 9 кур'єрських та 145 поштових коней). Серед малих поштових доріг Київської губернії провідне значення мали ті, що йшли уздовж Дніпра – від Канева через Богуслав на Таращу, від Черкас до Шполи та інші. Усі поштові дороги Київщини разом мали завдовжки 1.041 версту, де знаходились 48 станцій і 1.205 кур'єрських та поштових коней. Протягом 297 верст плата за проїзд становила 2,5 коп. на версту, а 744 версти оплачувались проїжджими з розрахунку 1,5 коп. з коня на версту [Там само, с. 525 – 526, 528].
- ✓ Більшість сухопутних шляхів *Волинської* губернії (Додаток, рис. 10) зосереджувались у її південній частині, тоді як північна, поліська, була мало придатна для цього. Великі поштові дороги були прокладені у трьох напрямках: від Житомира на Овруч (у напрямі до С.-Петербургу) 160 верст; від Житомира до Бердичіва (у напрямі до Одеси) 46 верст; від Житомира через Новоград-Волинський, Острог, Дубно до прикордонного містечка Радзивілова (у напрямку до Львова) 282 версти. Ще 9 малих поштових доріг поєднували між собою різні частини губернії. Їх утримання та ремонт були покладені на уїзні шляхові комісії [ВСО, 1850, с. 50 - 53].
- ✓ У *Подільській* губернії (Додаток, рис. 11) було 42 поштові станції де утримували 1.172 коней, шоста частина з яких призначалась для кур'єрської їзди. Серед великих поштових доріг на Поділлі найбільш відомими були три: Жванець – Кам'янець – Проскурів – Летичів – Уланів (на Житомир); Могилів – Брацлав – Кропивна – Липовець; Балта – Брацлав – Липовець [Там само, с. 56-57].
- **6.1.3. Торгові шляхи**
Торгові дороги з'єднували між собою переважно населені пункти з розвиненою господарською діяльністю.

6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення

- ✓ На *Київщині* основні торгові шляхи проходили через Київ, Бердичів, Умань, Білу Церкву, Ржищів, Смілу, Золотопілля та інші міста. Від великих шляхів відходили просілкові до міст і містечок з регулярними ярмарками і базарами. Такі шляхи у народі називали чумацькими, а головним транспортним засобом з давніх часів тут був воловий віз-мажа, що піднімав 60 – 90 пудів вантажу. У першій половині XIX століття сформувалась ціла мережа чумацьких шляхів, найбільшою була одеська система, що охоплювала південні уїзди Волині, Більшу частину Київської та Подільської губерній, західні уїзди Катеринославської губернії, Херсонщину та Бессарабію [Сабєєв, 1964, с. 27, 49]. Від торгового осередку Бердичіва транспорту з хлібом та іншими товарами розходились містами і містечками губернії. З містечка Сміли, центра цукрової промисловості краю, продукцію розвозили до головних пунктів збуту. З усіх уїздів надлишок зерна спрямовувався до Одеси сухопутними шляхами або Дніпром. До переправи через Дніпро біля Трахтемирова підходив важливий лівобережний торгівельний шлях з боку Полтавської губернії, де транспорту із зерном переправляли на правобережний сухопутний шлях уздовж Дніпра до Одеси [ВСО, 1848, с. 54]. На Правобережжі візники-чумаки у більшості своїй походили з середовища селян та однодворців. Цей рід занять досить часто не розглядався ними як окремий промисел, а лише у якості додаткового заробітку поруч із землеробством. Проте були серед них і такі, котрі займались виключно перевезеннями і наймались улюбий час для транспортування зерна на дніпровські пристані або в Одесу, товарів з південних уїздів до торгово-фінансового Бердичіва, а з нього в інші місця, сировини для фабрик та готової фабричної продукції на замовлення купців. Вартість перевезень визначалась порою року, станом шляхів, характером вантажів, термінами доставки, довжиною маршруту. Візники-чумаки враховували також, наймаються вони в один бік, чи із зворотнім вантажем. У середньому за 100 верст з пуду вантажу брали 15 – 20 коп., а з чверті 1 – 1,5 руб. Професійними візниками на Київщині були також і євреї-фурмани, котрі утримували по дві і більше пар коней, запрягаючи їх у величезні фурго-ни, які тут називали будами або бричками. Вони перевозили пасажирів і термінові вантажі з Бердичіва до Ромен та інших ярмаркових міст. Окрім чумаків та фурманів на дорогах Київської губернії влітку часто зустрічались обози російських поміщиків, які доставляли на замовлення місцевих купців сировину і товари з внутрішніх губерній імперії, переважно сирі шкіри та вовну. Окремі візники знаходили собі вантажі на зворотній шлях, у тому числі через Київську транспортну контору на Москву, С.-Петербургу, Одесу, проте більшість продавали коней та вози і повертались додому пішки. Торгівельні шляхи надавали також можливості для підробітку місцевим жителям. Вони відкривали корчми для подорожніх, торгували у них фуражем та іншими припасами. Чумаки

6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення

завжди зупинялись за межами населених пунктів, обираючи місця для випасу волів [ВСО, 1848, с. 57; СОКГ-1, с. 520 – 522].

- ✓ Мережа *волинських* торговельних шляхів вела або за межі губернії (до Одеси, Києва, Бердичіва, Володави), або до найважливіших губернських осередків економічного життя – Житомира, Дубно, Кремінця чи прикордонних містечок з митницями Радзивілова, Волочиська, Дружкополя, Устилуга. Нагляд за утриманням цих шляхів покладався на земську поліцію, а ремонт здійснювався натурою власниками маєтків, якими проходили шляхи [ВСО, 1850, с.50 - 53].
- ✓ Проміж торгових шляхів *Подільської* губернії вирізнялись чотири чумацьких тракти. Чумакували селяни, котрі мали робочу худобу і підробляли гужовими перевезеннями до Одеси. Звідти вони везли сіль та інші продукти. Загалом на Поділлі існували дві системи доріг для доставки зерна в Одесу – одна по правий, інша по лівий бік від Південного Бугу:
  - від Умані на Головинівськ та Ольвіопіль чи Криве Озеро. Цей шлях завдовжки 656 верст був дуже незручним, оскільки йшов переважно чорноземами, які розкисали від дощів. У сухий час він був зритий коліями та вибоїнами від безперервного руху чумацьких обозів;
  - шлях від Липовця на Гранів, Джулинку, Фоцевату, Саврань, Криве Озеро, а від нього три відгалуження: Гранів – Бершадь – Балта; Сугутів – Піщана; Саврань – Гвоздовка. Цей тракт завдовжки 140 верст через свої відгалуження більш рівномірно розподіляв чумаків і вів їх до одного пункту – Одеси;
  - уздовж правого берега Південного Бугу йшов третій чумацький шлях з Вінниці через Немирів, Брацлав, Деснівку до Балти. Перша його половина, що співпадала з поштовим шляхом, була зручна і доглянута. Друга, від Брацлава до Балти, протягом 119 верст ішла переважно чорноземами, була вузькою та звивистою, після дощів непроїжджою;
  - головним трактом на Поділлі був Шпаків шлях. У містечку Красне сходилась низка бокових чумацьких доріг і в Рахнах Польових Шпаків шлях перетинав поштову Брацлавську дорогу та йшов на Княжі Корчми, Попеляську Слободу, Кодиму і Балту, або від Кодими на корчму Липовецьку Херсонської губернії [ВСО, 1849, с. 58 – 59].

6.2. Водні шляхи

Найважливішою водною артерією центральної України був і залишається Дніпро.

- *Дніпровський водний шлях*, з'єднуючись з Прип'яттю на кордоні Мінської та Київської губерній, він слугував східною межею Київщини протягом 389 верст до кордону з Херсонською губернією у місці впадіння у Дніпро р. Тясмин. Глибина Дніпра уздовж фарватеру зазвичай становив

6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення

ла 5 – 10 сажнів, ширина 170 – 250 сажнів. За межами Київської губернії, вище Катеринослава, знаходились п'ятнадцять порогів та двадцять дві гряди. Вище, у межах Київщини, судноплавству заважали численні мілини. У самому Києві щорічно після весняної повені у травні місяці наводили міст на плотах, який розбирали восени біля 25 жовтня. Під час високої води сполучення через Дніпро у місті йшло за допомогою кількох поромів та шістьох «дубів». У 1845 р. зима була надзвичайно сніжною, а перехід до весни дуже швидкий. Повінь на Дніпрі була такою, яку не могли пригадати старі мешканці. В Києві, на Подолі, було пошкоджено водою 650 житл, змито рікою деревину, плоти та інші товари, складовані промисловцями. У тому ж році на усіх ріках були зруйновані греблі, знесені мости і усяке сполучення було перервано до завершення повені [ВСО, 1848, с. 15 – 20]. Переправи через Дніпро були облаштовані у 12 місцях, а найбільші знаходились у таких пунктах:

- Київ. Два пороми, що піднімали 800 – 1400 пудів;
- Щучинка та Витачів. Пороми вантажопід'ємністю до 500 пудів;
- Ходорків і Трахтемирів. Приватні пороми по 500 пудів;
- Канів. Міський поромом до 1000 пудів і «дуби» до 150 пудів;
- Мошни. П'ять приватних поромів по 500 пудів [Там само, с. 21].

Дніпро був судноплавним дев'ять місяців на рік. Для перевезення комерційних вантажів використовували переважно байдаки (барки) різних типів, що піднімали від 3 до 15 тис. пудів і пароплави, які могли буксирувати до 30 тис. пудів вантажу. Будівництво байдаків-барок, поромів, дубів, човнів для плавання Дніпром здійснювалось переважно у Чернігівській, Мінській та Могилевській губерніях. Залежно від розмірів, такі судна коштували 800 – 1500 руб. Під час плавання за течією управління байдаком здійснювали команди із розрахунку приблизно 0,5 – 0,8 робітника на 1.000 пудів вантажу. Платня одному робітникові становила 2,3 руб. на тиждень. Задля плавання проти течії на великий байдак потрібна була команда у 50 робітників, яким власник сплачував 115 руб. на артіль. Доправлення вантажу від Києва до Кременчука відбувалось, як правило, за 9 днів, до Могилева за 14 днів, до Брянська за 12 днів. На проведенні суден Дніпром спеціалізувались переважно мешканці північного Радомишльського уїзду, заробляючи за сезон до 12 руб. Проти течії піднімались за допомогою шестів, заведення якорів, вітрил та бечівників. За течією судно могло пройти за добу 50 – 60 верст, проти течії – 25 – 30 верст за сприятливих умов під час високої води. Пізніше значна кількість мілин робила судноплавство Дніпром більш складним, вимагала численних перевантажувань для подолання складних ділянок річища. Зазвичай, власник судна своїм коштом здійснював до чотирьох перевантажень, більшу кількість оплачував вже власник товарів. Інколи судовласник тимчасово розпускав набрану команду до підйому води у Дніпрі [Там само, с. 22 – 26]. Бувало також, що артілі з

6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення

мешканців прибережних сіл від Ходоркова до кордону з Херсонською губернією могли самі полишити роботу на судні, незважаючи на контракт, для відправлення сільськогосподарських робіт, а потім повернутись назад [СОКГ-1, с. 546]. Головним місцем доставки і відправлення товарів Дніпром був Київ. Тут розвантажувалась частина суден, які приходили з Мінської та Чернігівської губерній. Проте більша частина розвантажувалась у Кременчукі і звідти, завантажившись сіллю та зерном, йшла назад. Щорічно у межах Київської губернії Дніпром переміщувалось товарів на суму біля 5 млн. руб. (табл. 6.1.) [ВСО, 1848, с. 18 – 26].

- Ріка *Прип'ять* слугувала продовженням дніпровського судноплавства, з'єднуючи його з Балтійським морем через систему штучних каналів. Біля містечка Чорнобиль Київської губернії знаходилась переправа та пристань, куди збирали деревину з Радомишльського уїзду для подальшого сплаву Дніпром. Економічне значення Прип'яті визначалось також і значною кількістю наплавних млинів.
- Ріка *Тетерів* з'єднувала значні лісові масиви Радомишльського уїзду з Дніпром. Сплав деревини ставав можливим лише під час високої води навесні і тривав до 1 червня [ВСО, 1848, с. 28; СОКГ-1, с. 548].
- *Західний Буг* на протязі 170 верст відділяв Волинську губернію від Царства Польського. Ширина річища коливалась від 6 до 35 сажнів, а середня глибина від 4 футів до 1 – 2 сажнів. Влітку місцями ріка пересихала і ставала не судноплавною. Найбільша поромна переправа була влаштована у містечку Устилуг, звідки Західний Буг ставав судноплавним під час весняної повені від середини березня до кінця квітня. Використовували судна, що називалися «дубаси», «голяри», «берлінки». Дубаси і голяри мали завдовжки 10 і завширшки 3 сажні. Їх будували з гострими кінцями на бузьких пристанях. Дубас піднімав 4.000, голяра 3.500 а берлінка 5.000 пудів. Товари відправляли униз за течією до Царства Польського а інколи до пруського міста Данциг, де їх продавали разом з самими суднами. Окрім Західного Бугу основу водної системи Волині становила ріка *Прип'ять* з численними притоками. Більша частина останніх були плотогінними і судноплавними, що дозволяло організувати збут лісових матеріалів та інших товарів місцевого виробництва. Важливу роль у цьому відіграло сусідство з Дніпро-Бузьким та Огінським каналами. На кінець 40-х років ХІХ ст. річний прибуток Волинської губернії від плотогінства і судноплавства складав майже 660 тис. руб. (табл. 6.2.) [ВСО, 1850, с. 3 – 4, 31 – 32, 57 – 58].

Подільська губернія мала дві значні ріки – Дністер та Південний Буг.

- Довжина *Дністра* у Подільській губернії становила 415 верст. Час високої води бував тричі на рік: коли відкривались бокові річкові притоки, під час танення снігу у лісах та у липневу спеку, коли тануть сніги у

6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення

Карпатах. Зрідка, як, наприклад, у 1823 р., бували значні раптові повені. Ямпільські пороги перешкоджали судноплавству у посушливий період. Завалені камінням береги річки ускладнювали використання «бечування» та змушували групи «бечівників» постійно переходити з одного берега на інший. Стаціонарних мостів на Дністрі не існувало, а переправа відбувалась поромами та перевозами. Пороми піднімали від 200 до 250 пудів та мали середні розміри 4 на 3,5 сажень. Рухались вони за допомогою багрів, що значно уповільнювало переправу. Перевози здійснювались на «дубах», тобто човнах, видовбаних із стовбура дерева, що скеровувались одним веслом. Така переправа вважалась дуже небезпечною. Найкращі переправи були у Жванці та Могилеві і знаходились на відкупі у євреїв. До 1812 р. Дністер слугував кордоном між Росією і Туреччиною, а відтоді у середній та нижній течії знаходився у російських володіннях. Дністром у XVII ст. велась торгівля з Туреччиною, Польщею, Венецією. Перша карта Дністра була складена за часів Катерина II абатом Каспарі, проте нівелірної зйомки місцевості на середину XIX ст. проведено ще не було. Імператор Павел I асигнував 40 тис. рублів на розчищення Дністрових порогів та облаштування берегового шляху («бечівника»). На початок 30-х років XIX ст. на Дністрі були заборонені гарди – загорожі для риболовлі та наплавні дерев'яні млини, що перешкоджали судноплавству. Проектом генерал-лейтенанта Готмана було запропоновано проведення каналу від Дубоссар до Одеси вартістю у 35 млн. руб., але Міністерство шляхів сполучення затвердило більш дешевий проект каналу від с. Маяки завдовжки у 35 верст. Проте і його імператор Ніколай I у грудні 1834 р. звелів вважати «відкладеним». Такою справа залишалась доти, поки зусиллями Англійської компанії не стала швидко розвиватись торгівля Галичини з Туреччиною, що загрожувало занепадом Одеси – єдиного пункту вигідного збуту зерна з Поділля. Позитивну роль відіграла комісія з вивчення судноплавства на Дністрі, призначена графом Воронцовим. З 1841 р. кількість суден для перевезення зерна стала збільшуватись. Для торгового судноплавства використовували галери. У 1835 р. подібне судно, збудоване у містечку Жванець, коштувало 150 руб., а пізніше, з огляду на зростаючий попит, ціна зросла удвічі. Судновласники після використання продавали галери у Маяках за 40 руб. Такі абияк побудовані судна були практично одноразовими, не розрахованими на зворотний шлях Дністром. Висхідному судноплавству мали сприяти річкові пароплави, яких на кінець 40-х років на Дністрі налічувалось три. Найновіший у 1847 р. під назвою «Луба» на честь свого власника (потужністю у 40 кінських сил, завдовжки 90 футів, завширшки 14 футів та осадкою у 2 фути) був призначений для буксирування суден не тільки Дністром, але й лиманом та морем до Одеси. Уверх Дністром він піднімав судна до Ямполя. Крім того, пан Луба облаштував чотири вітрильних судна, що переправляли вантажі

6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення

пшениці з верхів'їв Дністра до Одеси. Зазвичай, на кожне судно припадало 4 – 6 судовласників, а навантаження і розвантаження здійснювалось кріпаками у рахунок панщини. Такі судна нагадували плоскодонні прямокутні пороми грубої роботи, що завантажені осідали у воду не більше, ніж на 2 фути. Власники розділяли їх на барки, галери, байдаки і каюки. Галера уміщувала від 300 до 600 чвертей зерна, тобто у середньому 4 тис. пудів. Усього ж, наприклад, за навігацію 1844 р. через Подільську губернію Дністром пройшли 497 галер, 168 плотів, 14 байдаків (табл. 6.3.) [ВСО, 1849, с. 28 – 38].

- Довжина течії *Південного Бугу* через Подільську губернію становила 508 верст. До с. Стрижавка річище було вузьким, заплава широкою і заболоченою. Від Вінниці береги звужувались, ставали вищими, сухими, з виходами граніту, з'являлись річкові пороги. Верхня течія Бугу до м. Брацлава була перегороджена багатьма греблями та млинами, а нижче Брацлава греблі та млини вже не зустрічались. Ширина річки біля Хмільника становила 20 сажнів, біля Янова 40 сажнів, біля Вінниці 30 сажнів, нижче до Богопілля 70 сажнів. У 1846 р. Буг замерз 20 грудня, в інші роки це могло статися і раніше. Остаточне звільнення від льоду припадало на останні числа квітня. Навесні вода піднімалась на 1,5 сажні. У 1845 р. біля Вінниці у Бугу вода піднялася на 8 аршин і було затоплено 144 будинки, зламано мости у Хмільнику та Вінниці. Уся заплава навесні вкривалась водою завширшки у 300 сажнів. В промисловому відношенні несудноплавний Південний Буг вирізнявся лише кількістю млинів [Там само, с. 45 – 50].

Таблиця 6.1. Перевезення товарів Дніпром у межах Київської губернії [ВСО, 1848, табл. на с. 26]

Назва пристаней	Відправлено з пристані		Пройшло повз пристані	
	К-ть суден і плотів	Вартість товарів (руб.)	К-ть суден і плотів	Вартість товарів (руб.)
Київська	1.000	1.000.000	4.300	5.000.000
Ржищівська	300	60.000		
Канівська	100	100.000		
Черкаська	80	72.000		
<i>Разом</i>	<i>1.480</i>	<i>1.232.000</i>	<i>4.300</i>	<i>5.000.000</i>

6. Економіка. Шляхи та засоби сполучення

Таблиця 6.2. Річкове торгове судноплавство у Волинській губернії [ВСО, 1850, с. 57 – 58]

Ріка	Пристані	Відправлено плотів і суден	Вартість товарів (руб.)
Горинь	Тучин, Александрія, Деражня, Степан	700 плотів	166.570
Случ	Людвиполь, Хотин, Тинн, Березне	460 плотів	120.500
Стир	Колки, Барашинка, Рокині, Рожисці, Берестечко, Навозів, Вишків, Більська Воля	537 плотів 7 суден	132.422
Іква	Верба, Добрятин	146 плотів	22.950
З. Буг	Устилуг, Вигоданка, Коритнін, Кладнів, Бендюг, Бережениця	600 плотів 115 суден	217.000
<i>Разом</i>		<i>2.443 плоти 122 судна</i>	<i>659.442</i>

Таблиця 6.3. Перевезення вантажів Дністром у межах Подільської губернії [ВСО, 1849, с. 37]

Завантажувались в Подільській губернії	Галер	Плотів	Байдаків	К-ть робітників	Вартість вантажів (руб.)
1842	49	-	-	-	-
1843	169	78	-	-	-
1844	351	77	4	-	560.298
1846	365	17	1	1.795	438.433
Завантажувались в австрійських володіннях					
1844	143	52	10	-	229.115
Завантажувались в Бессарабії					
1844	3	39	-	-	19.379
<i>Разом у 1844 р.</i>	<i>497</i>	<i>168</i>	<i>14</i>	<i>/</i>	<i>808.789</i>

7. Економіка. Торгівля

7.1. Торгівля продуктами сільського господарства

- **7.1.1. Хлібна торгівля** (Додаток, рис. 19; 20)
- ✓ *Київська губернія.* За статистичними даними 1847 р. на Київщині було зібрано майже 2.000.000 чвертей зернових культур, з яких половина (1.000.070 чвертей і 200.000 пудів) надійшла у продаж. Пшениця складала 68% товарної продукції поміщицьких господарств. Зерно розходилося у трьох напрямках – до білоруських і литовських губерній уверх Дніпром; до уїздів Київської губернії, а звідти до Волинського Полісся; до південних губерній Дніпром і суходолом, переважно в Одесу. У тому ж 1847 р. з дніпрових пристаней було відправлено 44.846 чвертей і 670.330 пудів зерна, крупи, борошна, або не більше десятої частини наявного товарного хлібу, тоді як у врожайному 1844 р. було відвантажено 1.700.000 пудів зернових, з яких половину становила пшениця у зерні та різних продуктах переробки. Частину зерна виробники відправляли суходолом возами, що доставляли перед тим товари лісового промислу з поліських уїздів, зокрема у Радомишльський 22.000 чвертей, на Волинь 17.000 чвертей, у Бердичів на перепродаж до Волині 24.000 чвертей. По сухому до Одеси було відправлено 641.284 чверті пшениці (усього 899.300), причому 66% експорту становила продукція господарств Сквирського, Уманського, Липовецького, Бердичівського і Таращанського уїздів, де переважали середні за розмірами маєтки, що знаходились в оренді у посесорів, котрі займались виробництвом товарної пшениці. Придніпровські уїзди спеціалізувались на цукроварінні та гуральництві, а північні і західні орієнтувались на потреби сусідніх білоруських губерній. Пунктами складування і накопичення товарів на одеському напрямку були Умань, Богуслав, Золотопілля, Біла Церква, Линці, Сквиря. Торгівля з Одесою була організована через купців-євреїв, повірених одеських торгівельних домів та місцевих поміщиків, які самі відправляли туди свої або перекуплені товари. Собівартість чверті пшениці з доправленням в Одесу становила 5 руб. 68 коп., ринкова ціна в Одесі 6 руб. 85 коп., чистий прибуток після реалізації склав 14%. Загальний оборот на хлібному ринку Київщини тільки у 1847 р. становив 2.967.650 руб. (табл. 40). Як видно з таблиці, 40% обороток припадали на три уїзди з найбільш важливими містами-хабами на сухопутних торгівельних шляхах. У Васильківському уїзді із збалансованими галузями переробної промисловості (табл. 36) зерном торгували самі виробники-поміщики. Провідна роль тут належала родині латифундистів графів Браницьких, котрі відкрили свої торгові представництва в Києві та Одесі для встановлення прямих відносин з Білоруссю і Франці-

7. Економіка. Торгівля

єю [СОКГ-3, с. 372 – 375, 378, 384 – 385, 387, 416 – 417; Гуржій, 1954, с. 142].

- ✓ *Волинська губернія.* За приблизними підрахунками у врожайні роки на Волині збирали до 6.000.000 чвертей зернових. На сівбу залишали біля 1.300.000 чвертей, на харчування 3.300.000 чвертей із розрахунку 2,5 чверті на чоловіка і 2 чверті на жінку в рік (добова норма 0,6 – 1,0 л зерна), 200.000 чвертей ішло на винокуріння. Решта біля 1.200.000 чвертей реалізовувалась на ринку, переважно зовнішньому: через Одесу сухопутними шляхами; в Галичину, царство Польське річками Случ, Горинь, Стир, Західний Буг; через канали Огінського та Буго-Дніпровський до Пруссії. Центрами торгівлі зерном на Волині були Житомир, Луцьк, Дубно, Ковель, Ратно, Острог, Корець, Устилуг, Берестя [ВСО, 1850, с. 8; Гуржій, 1962, с. 155; Гуржій, 1954, с. 240].
- ✓ *Подільська губернія.* У неврожайному 1846 р. на Поділлі зібрали 4.227.876 чвертей зернових. Після відділення насінневого фонду і зерна на винокуріння залишалось 4.063.840 чвертей. На харчування селян було виділено 3.466.126 чвертей зерна, 214.326 чвертей на годівлю коней, з розрахунку по 2 чверті на коня (як на жінку-селянку), 6% закладено у постійні запаси. Залишок у 383.388 чвертей було відправлено на продаж до Одеси. У врожайні роки надлишок зерна в губернії сягав 1.200.000 чвертей і більше, вивозився не тільки до Одеси, але й в Галичину і на Волинь. Центрами хлібної торгівлі на Поділлі були міста Могилів і Балта [ВСО, 1849, с. 100 – 101; Гуржій, 1962, с. 55; Гуржій, 1954, с. 240]. У 1854 р, під час Кримської війни, закордонний експорт через Одесу тимчасово припинився, проте й за таких умов з Подільської губернії до сусідніх було вивезено 621.395 чвертей зерна [Гуржій, 1954, с. 143 – 144]. Загалом, у середині XIX ст. щорічні надлишки зернових на Правобережжі складали біля 3,5 млн. чвертей. У 1847 – 1853 роках 20 – 25% правобережного збіжжя відправляли до білоруських губерній і в Бессарабію, 70% експортували за кордон через Одеський порт, звідки третина продукції спрямовувалась до італійських портів, 24% до Туреччини і на Балкани, 17% до Британії, 14% до Франції, 15% до Голландії, Данії, Пруссії, Австрії [Решетченко, 2007, с. 77; Решетченко, 2009, с. 18 – 19].
- **7.1.2. Винна торгівля**

Як вже зазначалось, гуральництво було надзвичайно вигідною формою зберігання і реалізації тієї частини надлишкового зерна, яка не потрапила на ринок переважно за своєї низької якості. Торгівля горілкою та спиртом слугувала продовженням і доповненням хлібної торгівлі.
- ✓ *Київська губернія.* За даними 1846 р. на Київщині було реалізовано 4.434.016 відер горілки міцністю 28° та спирту, при цьому продано в маєтках поміщиків 20,7%, у межах губернії 43,1%, вивезено за межі губернії 36,2% алкогольної продукції. Частина експорту ішла Дніпром

7. Економіка. Торгівля

до Білорусі, але найбільше сухими шляхами на відкупи до Херсону, Одеси, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської і Таврійської губерній. Нормовані втрати товару від такої доставки становили біля 3%. Для кращого розуміння способу організації винної торгівлі, наведемо уривок з контракту, розміщеного у праці І.І. Фундукля, в нашому українському перекладі: «У 1843 році 3 канівських купця-єврея продали чигиринському купцю, теж єврею, 18.920 відер горілки для відкупів. Горілка була міцністю 26° за Мільсом, ціною у 52^{1/7} копійки за відро, діжки мали бути надані продавцями, вони ж зобов'язались доправити товар до Катеринославу сухим шляхом, а звідти водою до Горіхівського уїзду у вказані пункти. Терміни доставки наступні: у травні 10.000 відер, а решта у липні. Подорожні збори відносились на рахунок покупця, як і усихання та протікання товару. За недостатні при прийманні градуси, продавці мали додати по 7 відер за кожні 1.000 градусів. Зайві проти цього градуси лишались на користь покупця, але з тією умовою, щоби брак їх в одному транспорті поповнювати «перегаром» з іншого транспорту. Міра діжок встановлювалась не менше 46 відер і не більше 86 відер. Приймати товар мали за нарізками на діжках, переміряючи на вибір кожну десятку діжку. При заключенні угоди продавці одержують 27^{1/7} коп. за відро, а решту після доставки товару» [СОКГ-3, с. 425 – 426, 433, 443 – 444]. У 1847 р. горілки було реалізовано на 2.571.635 руб., що склало 87% від виручки за продане зерно на хлібному ринку губернії (табл. 40). Найбільше її було реалізовано у Чигиринському уїзді на суму 817.684 руб. Детальна інформація щодо винної торгівлі на Волині і Поділлі відсутня.

• 7.1.3. Торгівля цукром

У 1848 р. в *Київській губернії* було продано 459.700 пудів цукру, з них 404.700 пудів реалізували у межах самої губернії; Поділля виставило на ринок 206.400 пудів цукру, половина якого була продана в інші губернії; Волинська губернія спожила сама майже усю вироблену продукцію (35.800 пудів з 37.000). Правда, ці дані далеко не повні, оскільки основна кількість цукру реалізовувалась великим оптом на ярмаркових торгах. Одним з головних осередків цієї торгівлі були київські Контракти, де, наприклад, у 1854 р. було продано 400.000 пудів цукру на суму біля 2.000.000 руб. Найбільш значні виробники, як Бобринські чи Браницькі, торгували без посередників, маючи свої представництва і товарні склади у багатьох містах імперії [Гуржій, 1954, с. 191; Гуржій, 1962, с. 32; Гордуновський, 2000, с. 69].

7. Економіка. Торгівля

7.2. Торгівля продуктами садівництва, городництва, бджільництва

- ✓ *Київська губернія.* У різних місцях Київщини селяни займались товарним городництвом і садівництвом. Так, у Радомишльському уїзді громади старообрядців на орендованих полях вирощували багато цибулі і доправляли її водою до Києва на продаж. В чотирьох селах Васильківського уїзду розводили білокачанну капусту, якої продавали до Києва на 4.000 руб. У Сахнівці Київського уїзду вирощували тютюн, в Чигиринському уїзді займались садівництвом і баштанництвом. Щорічно з села Ломового Черкаського уїзду та Кременчука до Києва приходили Дніпром барки з кавунами. У Суботові Чигиринського уїзду селяни вирощували багато картоплі, яку продавали до Херсонської губернії. Місцеві чумаки, рушаючи на південь, навантажували мажари цибулею та кавунами. До інших місць відправляли незначну кількість свіжих фруктів, сушених груш і слив, тютюну, меду. Крім того, щорічно з Києва до Москви і Петербургу надсилали варення різних сортів на 4 – 5 тис. рублів. До самого Києва з Одеси у березні та квітні привозили лимони і помаранчі, влітку доправляли з Криму на верблюдах виноград і яблука. Про місткість київського харчового ринку свідчить той факт, що у 1844 р. кияни спожили продуктів на 872.572 рублі [СОКГ-3, с. 436 – 437; Гуржій, 1954, с. 238, 241 – 242]. На Поділлі у 1846 р. чверть яблук коштувала 1 – 4 руб., груш 2,15 руб., слив від 0,6 до 4,0 руб., горіхів 1,5 – 3,5 руб., сотня кавунів 3,5 руб., відро вишень 5 – 25 коп., десяток абрикос 4 коп., фунт винограду 3 коп. [ВСО, 1849, с. 105].

7.3. Торгівля продукцією лісових промислів

- ✓ *Київська губернія.* Переважна кількість плотів з деревиною, що сплавлалась Дніпром, проходила через Київщину транзитом, спрямовуючись до губерній Херсонської і Катеринославської. Так, у 1845 р. у цьому напрямку пройшло 782 плоти загальною вартістю у 883.456 руб. Незначна частина (160) розвантажувалась на київських пристанях і йшла на будівництво губернського міста. Крім того, з чорнобильської пристані було відправлено 4.500 діжок смоли на суму 175.000 руб., дві третини з яких були закуплені в інших губерніях. Загальні бороти євреїв-відкупників у Радомишльському уїзді становили 235.770 руб. на рік. У тому ж році за контрактом з Чорноморським флотом один з радомишльських поміщиків відправив виробів з дубу на 199.454 руб. Торгували поміщики через посередництво євреїв також будівельним лісом, дубовими клепами, дровами, дьогтем, смолою та іншими матеріалами [СОКГ-3, с. 449, 453 – 454, 478 – 480].

7. Економіка. Торгівля

- ✓ *Волинська губернія.* Головними предметами вивозу з продукції волинських лісових промислів були корабельна та будівельна деревина, дьоготь і смола. Ці товари спрямовувались за кордон та до сусідніх губерній водними шляхами. З північної частини губернії сплавливали соснові і дубові бруси, стовпи і клепку, смолу, дьоготь, що знаходили покупців переважно у Мемелі, Кременчуці, рідше у Києві та Пінську. Плоты слугували також основним транспортним засобом, яким вивозили не тільки лісові, але й сільськогосподарські та промислові товари. Часто торговці хлібом купляли ліс лише для доставки своїх товарів плотами у балтійські порти. На десяти саженому «пасі» перевозили 80 чвертей зерна, або інших товарів такої ж ваги. Ліс до річок звозили узимку, плоти в'язали навесні, а сплав тривав від квітня до травня місяця. У 1853 р. на цих роботах було зайнято 6.380 робітників, які переправили вантажів на 454.755 руб. Цим займались переважно селяни з Полісся, котрих називали «плисаками» [Братчиков, 1864, Леса Волынской губернии, с. 9 – 19].

7.4. Торгівля товарами з мінеральної сировини

- ✓ *Київська губернія.* Багато залізних деталей для простих сільськогосподарських знарядь та гужового транспорту виготовлялись у Радомишльському уїзді на місцевому заводі (до 2.000 на рік) та в майстернях місцевих селян-рудників і розходились серед місцевого населення. Проте більша частина подібних товарів надходила з Нижегородського ярмарку та сибірських заводів через склади у Бердичіві. Через бердичівські ярмарки реалізовувались оптові партії сталевих кіс з Пруссії. Розвиток цукроваріння та гуральництва сприяв формуванню місцевого ринку відповідних машин і пристроїв. Значна частина їх виписувалась з-за кордону, проте більшість виготовлялась за контрактами на місцевих заводах з сировини, придбаної на Нижегородському ярмарку. Окремі поміщики налагодили свої майстерні для виготовлення промислового устаткування, купляючи потрібні матеріали (мідь, залізо, чавун) у Києві, Ржищеві, Черкасах. У Києві діяв торговий склад сільськогосподарських машин братів Бутенопів, котрі привозили вироби з Москви для продажу місцевим поміщикам. З розширенням будівництва Києва зросли потреби у будівельних матеріалах. Тільки цегли щорічно у місті виготовляли і використовували до 5.000.000 штук, багато її доправляли Дніпром. Ще більше будівельних матеріалів потребувало будівництво київської фортеці і мосту через Дніпро. Усі металеві частини і машини для нього замовляли в Англії. Чимало металу і металевих виробів надходили через місцеві ярмарки [СОКГ-3, с. 484 – 486].

7. Економіка. Торгівля

7.5. Торговля сіллю і чумакування

Харчову сіль Київщина, як і уся Правобережна Україна, одержувала з різних джерел. Англійську кам'яну сіль везли з Волині, молдавську з Молдавських Білих озер, бессарабську з Тузли, Білих та Акерманських озер, кримську з тамтешніх соляних промислів, а також з губерній Херсонської і Катеринославської, сіль льодянку привозили з Одеси, Миколаєва, Могилева на Дністрі. У рік доставляли біля 866.000 пудів солі, для чого було потрібно 14.000 пароволових возів-мажар, 30.000 волів і 4.000 погоничів. Оборотний річний капітал цієї торгівлі складав 377.000 руб. Більша частина солі ішла на місцеве споживання (у середньому по 16 фунтів на душу населення в рік) і реалізовувалась промисловцями на торгах і ярмарках. Певна кількість скуповувалась оптовиками і відправлялась Дніпром до Мінської та Могилевської губерній. Середній прибуток промисловців за умови продажу з возів становив 55 – 58% з оборотного капіталу. В оптовій торгівлі сіллю, так само, як хлібом і горілкою, брали участь майже виключно євреї, дотримуючись правила придбати товар без грошей і перепродати його іншим купцям за більш високою ціною. Для цього вони їхали до Акерману або до інших бессарабських озер, куди завертали чумаки після розвантаження зерна в Одесі. Тут купці-євреї домовлялись з візниками про те, що останні придбають на власні кошти певну кількість солі і доправлять її до обумовленого місця. Потім посередники поспішали назад і домовлялись з покупцями на законтрактвану кількість солі, розраховувались з чумаками, маючи значний прибуток від самого посередництва. Але якщо єврея не влаштували оптові ціни, він міг взагалі не повернутись до чумаків, і ті змушені були самі продавати товар з возів [СОКГ-3, с. 513 – 519]. Купецька соляна торгівля на середину ХІХ ст. зростає утричі і сягнула 3.000.000 пудів на рік. Осередками оптових оборудок на Правобережжі були Кременчук, Старокостянтинів, Проскурів, Бердичів [Слабеев, 1964, с. 57].

Провідне місце серед товарів, що перевозились чумаками, займали продукти сільського господарства і перш за все пшениця та інше зерно. Щорічний привіз зерна до Одеси становив 2,5 – 4 млн. чвертей, для чого використовували 500 – 800 тис. волових транспортів. Крім того, гужовим транспортом везли сюди і продукцію гуральництва, переважно з губерній Правобережжя. У 1846 р. тільки з Київської губернії на південь було вивезено 500.000 пудів поташу, 300.000 пудів меду, 603.000 пудів воску, 120.000 пудів прядива, 25.000 пудів цукру-рафінаду, 20.000 відер смоли і дьогтю, для чого було задіяно 35 тис. чумацьких возів. На південь та в Бессарабію чумаки доставляли казани, машини, канати, залізо, скло та інші промислові вироби. Значну роль дешевий чумацький

7. Економіка. Торгівля

транспорт відігравав і в організації ярмаркової торгівлі. З півдня чумаки везли не тільки сіль чи рибу, але й інші товари. Наприклад, у 1849 р. прибула перша велика валка транспортів з донецьким антрацитом для цукрових заводів Київщини. Пік чумацьких перевезень припадав на 40 – 50-ті роки XIX ст., коли Подільська та Київська губернії давали майже половину усього експортного зерна. В наступному десятилітті збільшились перевезення річковим транспортом і сухопутне транспортне «плече» скоротилось до 200 – 300 км від Одеси [Слабєєв, 1964, с. 54 – 65].

7.6. Ярмаркова торгівля

- ✓ *Київська губернія.* Річні ярмарки на Київщині в середині XIX ст. відбувались у семи уїздах – Київському, Радомишльському, Васильківському, Сквирському, Бердичівському, Черкаському і Канівському, в інших проводили торги. У 1847 р. таких ярмарків було 223 і на них привезено товарів на 2.861.905 руб. Провідне місце у ярмарковій торгівлі належало уїздам Київському (59 ярмарків з привозом товарів на 1.203.810 руб.), Бердичівському (42 ярмарки з привозом на 686.350 руб.), Канівському (23 ярмарки з привозом на 503.960 руб.), Васильківському (13 ярмарків з привозом на 345.360 руб.). Основну кількість товарів доставляли на літні та зимові ярмарки. Усіх ярмаркових пунктів в губернії було 34, проте найголовнішими слід вважати міста Київ (6 ярмарків з привозом на 1.166.330 руб.) та Бердичів (4 ярмарки з привозом на 682.000 руб.), містечко Богуслав Канівського уїзду (7 ярмарків з привозом на 472.440 руб.), міста Білу Церкву (5 ярмарків з привозом на 192.540 руб.) і Фастів Васильківського уїзду (6 ярмарків на 149.310 руб.). Торгів на рік відбувалось 718 з привозом товарів на 1.143.100 руб. Найбільше товарів привозили на численні торги в уїздах Липовецькому (550.000 руб.), Таращанському (188.500 руб.), Чигиринському (174.000 руб.). Найбільший у губернії київський Хрещенський ярмарок, відомий ще під назвою «Контракти», був перенесений до Києва у 1797 р. з волинського міста Дубно. Щорічно у другій половині січня тут збирались купці з товарами, поміщики, дворяни, чиновники та багато інших людей. Поміщики домовлялись і укладали угоди на продаж, купівлю, здачу в оренду маєтків та різних оброчних статей; закладали і перезакладали маєтки; вносили платежі за позиками і брали нові кредити у банкірів; збували свої продукти – хліб, горілку, цукор, дрова, ліс і т.п.. Інші відвідувачі пропонували свої послуги у якості управителів маєтків, землемірів, медиків, повірених, фабрикантів. Проміж купцями-єврями одні приїжджали з уїздів Правобережних губерній закупати для перепродажу кришталевий посуд, цукор, чай, хутро, «панські» товари російських підприємств. Інші, банкіри з Одеси та Бердичіва, привозили на ярмарок капітали (1.800.000 руб.), котрі пускали в обіг через позики поміщикам. У

7. Економіка. Торгівля

1849 р. на київських Контрактах побувало 215 купців, які привезли товарів на 1.059.510 руб. і продали їх на 511.480 руб. Серед цих товарів були сукна, переважно Білостокських фабрик, доставлені київськими і бердичівськими купцями; вовняні тканини, привезені купцями московськими, петербурзькими, бердичівськими, ризькими; килими, доставлені купцями тифліськими і нахічеванськими; шовкові та бавовняні тканини, доставлені купцями бердичівськими і московськими; вироби з льону, переважно столові скатертини і серветки, з Московської та Костромської губерній; галантерейні товари, привезені купцями московськими, петербурзькими, варшавськими і бердичівськими; ювелірні вироби з Москви і С.-Петербургу; металеві вироби з Варшави і Тули; вироби з порцеляни, фаянсу, кришталю, дзеркала і скло з Москви, Чернігівської та Смоленської губерній, Володимирської губернії. Серед предметів культури і мистецтва найбільше книг і нот привозили купці з Бердичіва; картини до 1846 р. доставляли італійці, а після цього селяни з Володимирської губернії; оптичні та фізичні інструменти привозили виключно з Москви; папір для письма доправляли з губернії Смоленської; фортепіана привозили з Бердичіва; бакалійні вироби (цим терміном позначали сухі фрукти і ягоди з Греції, Туреччини, Середземномор'я та Малої Азії [Аксаков, 1858, с. 32]) доставляли купці-греки з Ніжина Чернігівської губернії та Єгор'ївська Рязанської губернії; рибу та ікру постачали купці з Рильська Курської губернії та Сум Харківської губернії; сигари і тютюн постійно привозили бердичівські торговці; дорогі вина у незначній кількості пропонували купці з Кременця Волинської губернії та Бердичіва. Питома вага вартості цих товарів у загальному обороті ярмарку була такою: вовняні, шовкові та бавовняні вироби – 35,4%; вироби з льону – 1,8%; галантерейні вироби, модний одяг та аксесуари – 12,6%; ювелірні вироби – 20,9%; металеві речі – 7,5%; порцелянові, фаянсові, кристалеві та скляні вироби – 6,0%; предмети мистецтва і культури – 6,3%; бакалійні товари та інші подібні речі – 8,8%; різні інші товари – 1,1%. Товари на контракти привозили з 32-х губерній, проте тільки з 7-ми на суму біля 100.000 руб., причому 61,6% у рівній пропорції припадало на губернії Київську і Московську, а для Київської губернії основними поставниками були купці бердичівські.

Торгівля у місті Бердичіві полягала у перепродажу іноземних та російських товарів. Російські вироби закупляли у Москві, на Київському, Роменському (з 1852 р. Полтавському), Харківському, Ніжинському, Сумському ярмарках. Доправлені до Бердичіва, ці товари перепродавались там купцям з Київської, Подільської та Волинської губерній. Натомість закупляли на Правобережжі сукна, цукор, полотно, посуд, шкіри, а також чавун, залізо, мідні вироби у Києві, бакалійні товари, свинець, олово, червоне та сандалове дерево, бавовну, фарби, прованську олію в Одесі. Головними бердичівськими ярмарками були Онуфріївсь-

7. Економіка. Торгівля

кий 12 червня та Успенський 15 серпня. Їх відмінність від київських Контрактів полягала у тому, що окрім делікатесів, побутових речей і предметів розкошів, тут торгували кінями, худобою, полотном, вовною, шкірами. Обороти бердичівських ярмарків становили лише незначну частину від місцевої торгівлі, де оберталось капіталів на 13 – 15 млн. руб., за іншими даними 18,5 і навіть 23 – 24 млн. руб. [СОКГ-3, с. 520 – 562, 570; ВСО, 1848, с. 131]. Останні цифри можна співставляти з торговим обігом Одеси у 1847 р. (24.000.000 руб.) [Донік, 2008, с. 70] та капіталами, приватними і казенними, відправленими поштою з Правобережної України в 1848 р. – 21.803.514 руб. [Прянишников, 1851, с. 97, 106 – 107]. Без сумніву, через Бердичів проходила і значна кількість контрабанди.

Окрім того, на Волинь, Поділля та до царства Польського з Київщини відправляли біля 40.000 голів великої рогатої худоби на суму до 800.000 руб., сала 40.000 пудів на 100.000 руб., меду і воску на 120.000 руб., горілки на 150.000 руб., лісу і дров на 1.200.000 руб., інших товарів в українські губернії на 1.500.000 руб. Річна вартість товарного експорту з Київської губернії наближалась до 8.100.000 руб. [ВСО, 1848, с. 131 – 133].

- ✓ *Волинська губернія.* На Волині відбувалось 473 ярмарки і 208 торгів на рік з оборотом біля 780.000 руб. На них привозили «красні» і бакалійні товари; залізо, чавунні вироби і канати з великоросійських губерній; сіль, солону рибу, шкіри з Новоросії, звідки на окремі ярмарки приганяли також худобу і коней. З Поділля привозили олію, пиво, шкіри, сукна; з царства Польського мануфактурні і галантерейні вироби. Через галицький вільний округ Броди і Дружкопільську, Радзивілівську та Волочеську митниці на Волинь потрапляли шовкові, вовняні, бавовняні тканини, батист, блонди, мережива, намиста, хутра, угорські вина, кава, сталеві вироби, перш за все якісні серпи і коси. Натомість експортували шкіри, мерлушки, хутра, вовну, щетину, юфть, кінські хвости і гриви, мед, віск, аніс, зерно, горілку, коней і рогату худобу, а також деревину і вироби з неї. На ярмарки до Подільської губернії з Волині привозили вапно, мило, льняні та пенькові вироби, залізо, чавун і криці; до Київської, Подільської, Полтавської губерній, царства Польського вивозили фаянсові та порцелянові вироби; до Одеси і Новоросії везли пшеницю. На січневому Богоявленському ярмарку в місті Дубно уклали контракти, Фомінський (березень) та Вознесенський (липень) ярмарки в Кульчині Старокостянтинівського уїзду були відомі торгами великою кількістю худоби і коней (Додаток, рис. 24). Загальна вартість купецьких капіталів у губернії становила 1.440.600 руб. [ВСО, 1850, с. 99 – 102, Приложение, табл. 6].
- ✓ *Подільська губернія.* Загальна кількість річних ярмарків на Поділлі становила 139. Серед них найзначнішими були ярмарки в Балті та Ярмо-

7. Економіка. Торгівля

линцях Проскурівського уїзду. На Троїцький ярмарок у Балті в 1846 р. було привезено товарів на 599.883 руб. і продано на 227.834 руб. На Петропавлівський ярмарок в Ярмолинцях було доставлено товарів на 567.012 руб. і продано на 238.908 руб. На усіх ярмарках губернії річний оборот становив 662.775 руб. Окрім того, в усіх містах і містечках відбувались недільні торги раз на два тижні. З губернії вивозили пшеницю до Одеси, а іноді до Галичини, царства Польського, Данцига на 500.000 руб.; до Бердичіва та в інші місця везли горілку, полотно, вовну, худобу. Продукцію салотопень збували до Одеси, Полтавської та Херсонської губерній; сукна відправляли у Бессарабію, Київську та Волинську губернії. Закордонну торгівлю з Галичиною вели через Гусятинську та Ісаківецьку митниці. У 1846 р. до губернії було завезено товарів на 300.610 руб. і вивезено на 227.401 руб.; з Одеси привезено товарів на 125.000 руб., а вивезено туди на 349.847 руб., через Бердичів експортовано до інших губерній товарів на 175.000 руб. і завезено на 150.000 руб. Купецьких капіталів в губернії було оголошено на 1.236.000 руб. [ВСО, 1849, с. 127 – 133].

На завершення огляду торгівлі в Правобережній Україні середини ХІХ ст., пропонуємо узагальнену модель головного учасника регіонального ринку – Київської губернії, найкраще представленої у різноманітних статистичних матеріалах.

7.7. Структурно-просторова модель ринку основних товарів місцевого виробництва Київської губернії

За основу нами прийнята інформація щодо об'ємів реалізації товарного зерна, горілки, промислової продукції власного виробництва господарствами уїздів столичної губернії українського Правобережжя у 1846 – 1847 роках (табл. 7.1.). На першому етапі класифікації за допомогою ієрархічного кластерного аналізу було досліджено структури ринків уїздів через питому вагу реальних показників їх складових (табл. 7.2.). Виділено дві великі групи і сім підгруп уїздів з певними спільними рисами ринкових структур. На другому етапі класифікації у якості об'єктів для порівняння використовувались первинні кластерні утворення з метою «ущільнення» інформації та більш чіткого виявлення принципів організації економічного простору. До двох нових макрогруп увійшли адміністративні території з різними наборами товарів ринкового призначення. *Макрогрупа А* була чітко орієнтована на прибуток від зернової торгівлі, яка разом з продажем горілки становила 81 – 86% ринкових доходів. Більш рельєфно ця тенденція простежувалась у підгрупі І.1-І.2 (уїзди Сквирський, Бердичівський, Уманський, Васильківський), менш виразно у підгрупі І.3-І.4 (уїзди Липовецький, Таращанський, Звениго-

7. Економіка. Торгівля

родський, де відносно більшу частину зерна переробляли на товарну горілку). *Макрогрупа Б* демонструє іншу тенденцію, що полягала у намаганні одержати максимальний прибуток від товарів промислового виробництва. Найкраще це нове і прогресивне явище в економічному житті регіону простежувалось в уїздах Київському, Черкаському, Канівському (підгрупа П.1, П.3), де 52 – 89% доходу одержували від промисловості. У підгрупі П.2 (уїзди Радомишльський і Чигиринський) торгівля власним зерном майже не практикувалась, основні доходи отримували від продажу горілки (45 – 53%) у поєднанні з промисловою переробкою продукції рослинництва і тваринництва, причому у Чигиринському уїзді гуральництво мало усі ознаки промислового виробництва (817.684 руб.), поєданого з цукроварінням (566.600 руб.), що значно підсилювало рівень спеціалізації території у рамках промислової макрогрупи А (табл. 5.2.; 7.2.).

Таблиця 7.1. Структура ринку основних товарів місцевого виробництва Київської губернії у 1846 – 1847 роках (руб.) [СОКГ-3, табл. на с. 416, табл. на с. 425]¹

Уїзди	Продано зерна (питома вага %)	Продано горілки* (питома вага %)	Релізовано промислової продукції (питома вага %)	Разом (питома вага %)	Промислова спеціалізація (табл. 36)
Київський	120.200(10,5)	230.741(20,2)	793.610(69,3)	1.144.551(100)	Г/2.0
Радомишльськ.	49.800(13,3)	168.011(44,9)	156.130(41,8)	373.941(100)	Г/1.2
Васильківськ.	315.500(62,3)	62.950(12,4)	128.200(25,3)	506.650(100)	В/6.0
Сквирський	370.400(66,7)	109.719(19,8)	75.270(13,5)	555.389(100)	Г/1.2
Бердичівський	419.450(66,1)	120.515(19,0)	94.873(14,9)	634.838(100)	В/7.1
Липовецький	320.050(58,0)	190.340(34,5)	41.830(7,5)	552.220(100)	А/4.2
Тарашанський	283.950(53,2)	175.132(32,8)	74.925(14,0)	534.007(100)	А/4.2
Уманський	382.700(66,6)	129.855(22,6)	62.420(10,8)	574.975(100)	А/4.1
Звенигородськ.	195.500(39,2)	223.419(44,8)	80.000(16,0)	498.919(100)	А/4.2
Чигиринський	158.300(10,3)	817.684(53,0)	566.100(36,7)	1.542.084(100)	А/4.2
Черкаський	112.300(4,1)	191.876(6,9)	2.462.390(89,0)	2.766.566(100)	А/4.2
Канівський	239.500(29,5)	151.429(18,7)	420.090(51,8)	811.019(100)	В/7,1
Разом	2.967.650(28,3)	2.571.635(24,5)	4.960.835(47,2)	10.500.120(100)	

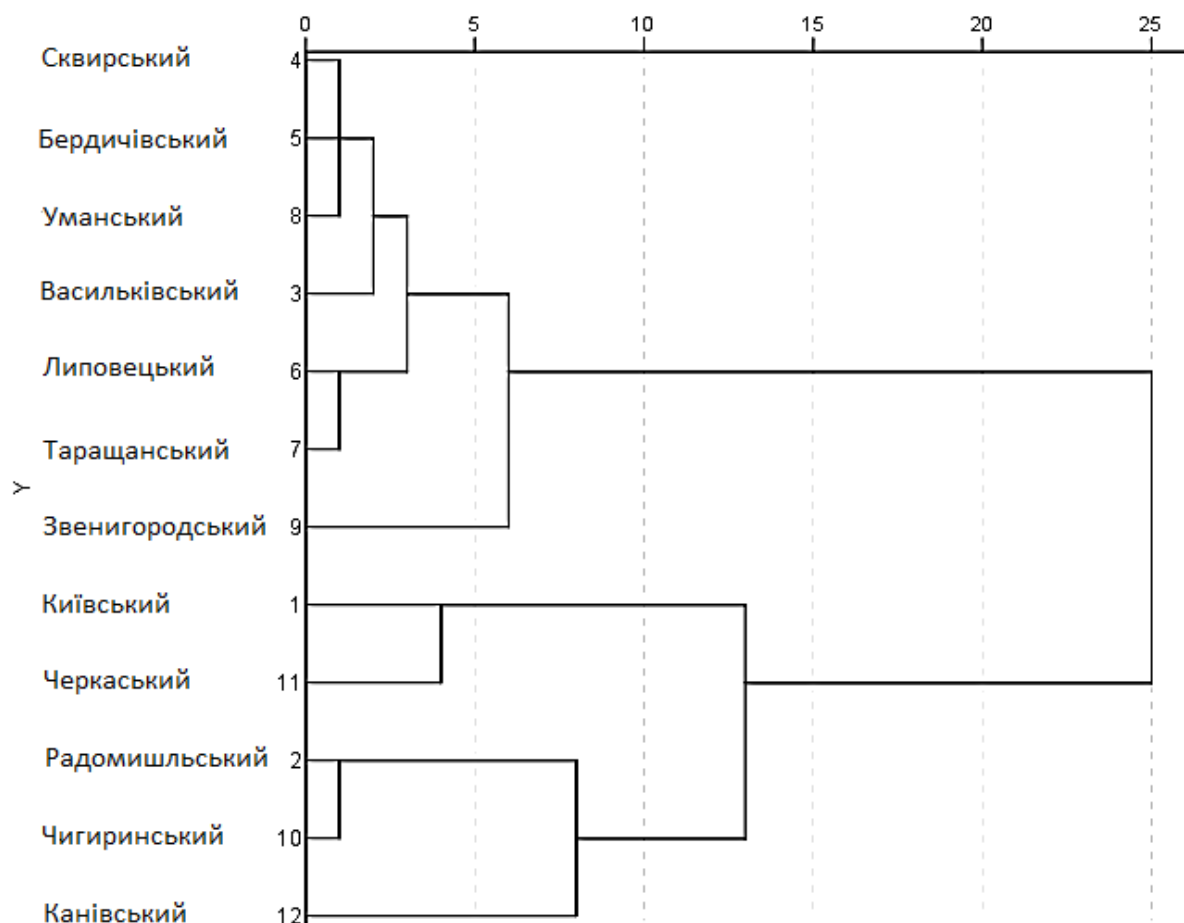
*Примітка: для розрахунку вартості товарної горілки прийнято середню відпускну ціну 58 коп. за відро

7. Економіка. Торгівля

Таблиця 7.2. Структурно-просторова модель ринку основних товарів місцевого виробництва Київської губернії у 1846 – 1847 роках (у питомій вазі економічних складових)

Порядок агломерації (кластерів) уїздів

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого вияву кластеру		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	4	5	2,960	0	0	2
2	4	8	22,580	1	0	5
3	6	7	68,180	0	0	6
4	2	10	100,620	0	0	9
5	3	4	237,433	0	2	6
6	3	6	421,032	5	3	8
7	1	11	605,940	0	0	10
8	3	9	1099,040	6	0	11
9	2	12	1396,310	4	0	10
10	1	2	2512,057	7	9	11
11	1	3	4874,249	10	8	0

7. Економіка. Торгівля

Таблиця 7.2. Продовження (результати первинної класифікації)

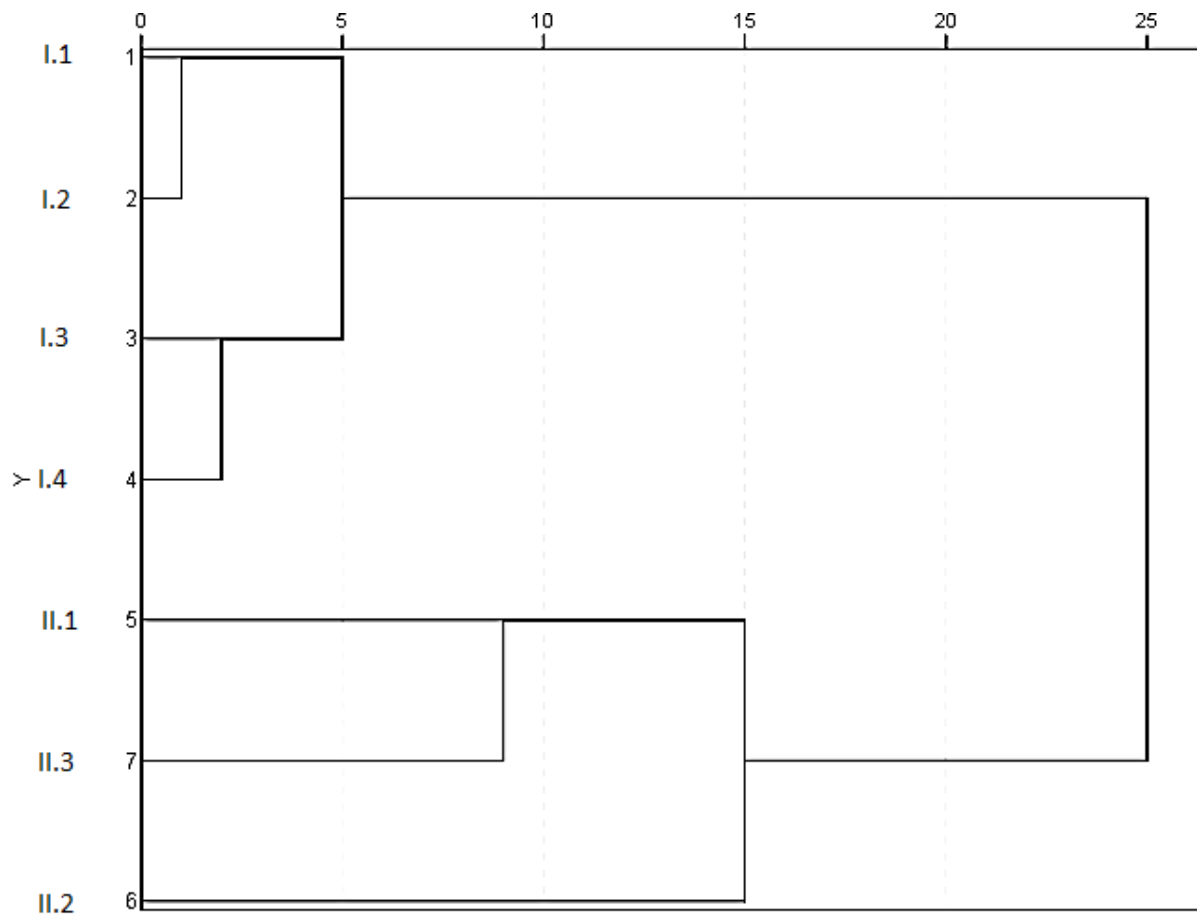
Уїзди	Продано зерна (питома вага %)	Продано горілки* (питома вага %)	Релізовано промислової продукції (питома вага %)	Разом (питома вага %)	Промислова спеціалізація (табл. 36)
Група I					
Підгрупа I.1					
Сквирський	370.400(66,7)	109.719(19,8)	75.270(13,5)	555.389(100)	Г/1.2
Бердичівський	419.450(66,1)	120.515(19,0)	94.873(14,9)	634.838(100)	В/7.1
Уманський	382.700(66,6)	129.855(22,6)	62.420(10,8)	574.975(100)	А/4.1
<i>Разом</i>	<i>1.172.550(66,4)</i>	<i>360.089(20,4)</i>	<i>232.563(13,2)</i>	<i>1.765.202(100)</i>	
Підгрупа I.2					
Васильківськ.	315.500(62,3)	62.950(12,4)	128.200(25,3)	506.650(100)	В/6.0
Підгрупа I.3					
Липовецький	320.050(58,0)	190.340(34,5)	41.830(7,5)	552.220(100)	А/4.2
Таращанський	283.950(53,2)	175.132(32,8)	74.925(14,0)	534.007(100)	А/4.2
<i>Разом</i>	<i>604.000(55,6)</i>	<i>365.472(33,6)</i>	<i>116.755(10,8)</i>	<i>1.086.227(100)</i>	
Підгрупа I.4					
Звенигородськ.	195.500(39,2)	223.419(44,8)	80.000(16,0)	498.919(100)	А/4.2
Група II					
Підгрупа II.1					
Київський	120.200(10,5)	230.741(20,2)	793.610(69,3)	1.144.551(100)	Г/2.0
Черкаський	112.300 (4,1)	191.876 (6,9)	2.462.390(89,0)	2.766.566(100)	А/4.2
<i>Разом</i>	<i>232.500(5,9)</i>	<i>422.617(10,8)</i>	<i>3.256.000(83,3)</i>	<i>3.911.117(100)</i>	
Підгрупа II.2					
Радомишльськ.	49.800(13,3)	168.011(44,9)	156.130(41,8)	373.941(100)	Г/1.2
Чигиринський	158.300(10,3)	817.684(53,0)	566.100(36,7)	1.542.084(100)	А/4.2
<i>Разом</i>	<i>208.100 (10,9)</i>	<i>985.695(51,7)</i>	<i>722.230(37,4)</i>	<i>1.916.025(100)</i>	
Підгрупа II.3					
Канівський	239.500(29,5)	151.429(18,7)	420.090(51,8)	811.019(100)	В/7,1
<i>Разом</i>	<i>2.967.650(28,3)</i>	<i>2.571.635(24,5)</i>	<i>4.960.835(47,2)</i>	<i>10.500.120(100)</i>	

7. Економіка. Торгівля

Таблиця 7.2. Продовження (результати вторинної класифікації)

Порядок агломерації (кластерів) груп первинної класифікації

Етап	Об'єднаний кластер		Коефіцієнти	Етап першого виявлення кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	1	2	227,220	0	0	3
2	3	4	421,440	0	0	3
3	1	3	1003,530	1	2	6
4	5	7	1611,620	0	0	5
5	5	6	2723,470	4	0	6
6	1	5	4407,155	3	5	0

7. Економіка. Торгівля

Таблиця 7.2. Закінчення (результати вторинної класифікації)

Уїзди	Продано зерна (питома вага %)	Продано горілки* (питома вага %)	Реалізовано промислової продукції (питома вага %)	Разом (питома вага %)
Макрогрупа А				
<i>Підгрупа I.1-I.2</i>				
Сквирський	370.400(66,7)	109.719(19,8)	75.270(13,5)	555.389(100)
Бердичівський	419.450(66,1)	120.515(19,0)	94.873(14,9)	634.838(100)
Уманський	382.700(66,6)	129.855(22,6)	62.420(10,8)	574.975(100)
Васильківський	315.500(62,3)	62.950(12,4)	128.200(25,3)	506.650(100)
<i>Разом</i>	<i>1.488.050(65,5)</i>	<i>423.039(18,6)</i>	<i>360.763(15,9)</i>	<i>2.271.852(100)</i>
<i>Підгрупа I.3-I.4</i>				
Липовецький	320.050(58,0)	190.340(34,5)	41.830 (7,5)	552.220(100)
Таращанський	283.950(53,2)	175.132(32,8)	74.925(14,0)	534.007(100)
Звенигородськ.	195.500(39,2)	223.419(44,8)	80.000(16,0)	498.919(100)
<i>Разом</i>	<i>799.500(50,4)</i>	<i>588.891(37,2)</i>	<i>196.755(12,4)</i>	<i>1.585.146(100)</i>
Разом А	2.288.000(59,3)	1.011.930(26,2)	557.518(14,5)	3.857.449
Макрогрупа Б				
<i>Підгрупа II.1,II.3</i>				
Київський	120.200(10,5)	230.741(20,2)	793.610(69,3)	1.144.551(100)
Черкаський	112.300 (4,1)	191.876 (6,9)	2.462.390(89,0)	2.766.566(100)
Канівський	239.500(29,5)	151.429(18,7)	420.090(51,8)	811.019(100)
<i>Разом</i>	<i>472.000(10,0)</i>	<i>574.046(12,2)</i>	<i>3.676.090(77,8)</i>	<i>4.722.136(100)</i>
<i>Підгрупа II.2</i>				
Радомишльськ.	49.800(13,3)	168.011(44,9)	156.130(41,8)	373.941(100)
Чигиринський	158.300(10,3)	817.684(53,0)	566.100(36,7)	1.542.084(100)
<i>Разом</i>	<i>208.100 (10,9)</i>	<i>985.695(51,7)</i>	<i>722.230(37,4)</i>	<i>1.916.025(100)</i>
Разом Б	680.100(10,2)	1.559.741(23,5)	4.398.320(66,3)	6.638.161(100)
<i>Усього</i>	<i>2.967.650(28,3)</i>	<i>2.571.635(24,5)</i>	<i>4.960.835(47,2)</i>	<i>10.500.120(10)</i>

¹ Конкретні цифри, зокрема продукції гуральництва, з року в рік могли змінюватись (пор., напр., з СОКГ-2. – Табл. на с. 175 за 1845 р.), тому результати подібних класифікаційних моделей мають розглядатись у максимально узагальненому вигляді для оцінюючих, а не прогностичних висновків.

Узагальнення

Переформатування території України під російські імперські стандарти розпочалось у перші десятиліття XVIII ст. і тривало до початку 40-х років століття XIX. За цей час територія Київської губернії перемістилась з лівого на правий берег Дніпра, історичні області Волинь, Поділля і Брацлавщина через кілька проміжних стадій перетворились на Волинську та Подільську губернії. Офіційною назвою українського Правобережжя у складі Російської імперії XIX – початку XX століть був термін «Південно-Західний край», хоча в літературі досить часто зустрічались й інші назви: «бувші польські губернії», «південні губернії Західного краю», «Задніпрянина».

- Адміністративний менеджмент Російської імперії у середині XIX ст. являв собою трирівневу жорстко організовану систему ієрархічного типу, перші два рівні якої, загальнодержавний та регіональний, знаходились, хоча б номінально, під персональним контролем імператора. На Правобережжі другий управлінський рівень був представлений Київським, Подільським і Волинським генерал-губернаторством, очільник якого, призначений безпосередньо імператором, був наділений широкими адміністративними повноваженнями та правом проектної ініціативи на вище ім'я. Локальний рівень управління на чолі з цивільними губернаторами, підпорядкованими Міністерству внутрішніх справ, та їх адміністраціями складався з різних установ більше сорока найменувань різної відомчої підпорядкованості, державних і громадських. Для вирішення поточних питань місцевим адміністраторам доводилось звертатись до С.-Петербургу, Києва, Вільно, Варшави, Умані, що значно уповільнювало роботу управлінського механізму. В свою чергу центральні органи циркулярно регламентували усе підряд, навіть кількість дзеркал у присутніх місцях.
- В період між 1811 – 1838 роками лідером за кількістю населення була Подільська губернія, друге місце належало Київщині, тоді як Волинь залишалась найменш заселеною територією Правобережної України. На початку 50-х років XIX ст. ситуація змінилась – за кількістю населення стала домінувати Київська губернія, після неї з незначним відставанням розташовувалась Подільська губернія, при значно меншій кількості мешканців на Волині. За показником щільності населення порядок губерній був іншим - Поділля, Київщина, Волинь. У Київській губернії біля третини населення зосереджувалась в уїздах Київському, Бердичівському, Уманському. На Волині 20% населення проживали в уїздах Житомирському і Новоград-Волинському. На Поділлі населення концентрувалось у придністровських та південних уїздах. Міське населення Київщини у 1845 р. становило 9,4% від кількості мешканців, причому 58% городян проживали у Києві та Бердичіві. У наступні півтора десятиліття

воно збільшилось на 2% при зростанні населення губернії на 42%. На Волині найшвидше збільшувалась кількість мешканців губернського Житомира, хоча загальна чисельність городян не перевищувала 9,1%. Поділля за рівнем урбанізації значно відставало від Київщини та Волині. На початку 1860-х років населення губернського Кам'янця ледь перевершувало уїзні Черкаси. При середньорічному прирості населення у 20 – 25 тис. в кожній з губерній, за даними X-ї ревізії загальна кількість мешканців Правобережної України на початок 1860-х років становила 5.483.667 осіб, або на 18,6% більше, ніж у 1845 – 1848 роках.

- Конфесійна приналежність населення проходила окремою графою опитувальних листів усіх ревізій чи переписів населення Російської імперії, замінюючи майже три чверті століття фіксацію етнічної приналежності її мешканців. Правобережна Україна, на відміну від Лівобережної і Слобідської, а тим паче глибинних територій імперії, мала виразний поліконфесійний характер, що сформувався тут за часів її входження до складу Речі Посполитої. Іншою особливістю регіону було те, що конфесійна згуртованість досить часто співпадала з соціальним розшаруванням, етнічною приналежністю віруючих і навіть місцями їх переважного проживання. Так, більшість православних українців були селянами і проживали у селах та на хуторах, майже усі дворяни, багато чиновників, громадян з польської шляхти, міщан, однодворців були католиками. Майже усі іудеї проживали в містах і містечках, займались комерцією, ремеслами і належали до стану міських обивателів. Змістовні статистичні матеріали уїзного, міського та губернського рівнів, опрацьовані за допомогою багатовимірного ієрархічного кластерного аналізу, дозволили нам побудувати регіональну структурно-просторову модель міжконфесійної ситуації в українському Правобережжі 40-х – початку 60-х років XIX ст. За даними уїзної статистики (без міст) виділено три макрогрупи адміністративних одиниць з різними варіантами співвідношень питомої ваги представників трьох основних конфесій у регіоні – православної, католицької та іудейської. До макрогрупи I увійшли території з домінуванням православних громад на фоні маловиразного прояву іудейської та католицької конфесій. Це уїзди Липовецький, Сквирський, Таращанський, Васильківський, Радомишльський, Уманський, Черкаський, Звенигородський, Канівський, Київський, Чигиринський на Київщині; Балтський, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський, Летичівський, Вінницький на Поділлі; Овруцький, Володимирський, Луцький, Ковельський, Острозький на Волині. Макрогрупу II утворили ряд уїздів Подільської та Волинської губерній з питомою вагою католицьких громад вищою від середніх значень та дещо меншим за першу макрогрупу середнім відсотком православних. На Поділлі це уїзди Вінницький і Летичівський середини 1840-х років, які на початку 60-х ро-

ків знаходились вже у I-ій макрогрупі, Ямпільський, Кам'янецький, Літинський, Могилівський, Ново-Ушицький, Проскурівський; на Волині уїзди Кременецький, Старокостянтинівський, Новоград-Волинський, Заславський, Дубенський, Житомирський. Макрогрупа III представлена лише одним уїздом Київської губернії – Бердичівським, з найвищою в Правобережній Україні 40 – 60-х років XIX ст. питомою вагою іудейських громад. Міські поселення у свою чергу поділились на дві кластерні макрогрупи. До макрогрупи С увійшли міста з абсолютним домінуванням православного населення (Чигирин, Черкаси, Київ, Ольгопіль, Ямпіль, Гайсин), або співвідношенням православних та іудеїв, як 2:1 (Канів, Васильків, Тараща, Липовець, Звенигородка, Умань початку 1860-х років, Сквиря, Радомишль, Гайсин 40-х років XIX ст., Літин, Летичів, Вінниця, Нова Ушиця). У макрогрупу D потрапили міста з виразним домінуванням іудейських громад (Кам'янець-Подільський, Проскурів, Літин, Могилів, Балта, Брацлав, Новоград-Волинський, Рівне, Овруч, Житомир, Ковель, Заславль, Володимир). Найбільш рельєфно це простежується в містах Бердичів, Умань 1840-х років, Луцьк, Старокостянтинів, Дубно, Острог з питомою вагою іудейських громад від 73% у Луцьку до 87% в Бердичіві при значній кількості католиків у Кам'янець-Подільському, Проскурові, Житомирі. Як бачимо, єдина у свої православній основі регіональна модель конфесійної структури населення Правобережної України середини XIX ст. містить нетотожні одна одній підсистеми – уїзну, або сільську, та міську. Ці підсистеми, накладаючись і доповнюючи одна одну, разом демонструють певні локальні особливості, найбільш повно виражені у межах двох географічних ареалів – східного для макрогруп I і С та західного для макрогруп II і D. Перший співпадає з колишніми Київським та Брацлавським, а другий з Подільським і Волинським воєводствами Речі Посполитої XVII – XVIII століть.

- З метою більш чіткого визначення місця українського Правобережжя в конфесійному просторі України та Західного краю Російської імперії, нами були проаналізовані конфесійні структури восьми українських (крім Таврійської з особливим релігійним життям північної та південної її частин), трьох білоруських і трьох литовських губерній 60-х років XIX ст. та їх центральних міст. Це дозволило виділити на південному заході Східної Європи дві історичні області з переважанням православного населення та виразними особливостями міжконфесійної ситуації. Лівобережна область України з цілковитим домінуванням православних громад, була утворена колишньою Гетьманщиною, або «Малоросією», (губернії Полтавська і Чернігівська), разом з Україною Слобідською (губернії Харківська і Катеринославська). Правобережно-Білоруська область (губернії Київська, Могилевська, Херсонська, Волинська, По-

дільська, Вітебська, Мінська) охоплювала більшу частину колишнього багатоконфесійного Великого Князівства Литовського. Особливості східного ареалу Правобережжя походили від його розташування у контактній зоні двох історичних областей.

- За даними етнічної статистики Західного краю початку 1860-х років, усе Правобережжя було в основі своїй українським. Губернії Могилевську, Вітебську, Мінську, Гродненську населяли переважно білоруси. Литовці становили більшість (80,7%) лише у Ковенській губернії. В іншій «литовській» губернії, Віленській, їх нараховувалось 23,6% на 46,9% білорусів. У Вітебській губернії разом з білорусами (58,0%) проживали 22,2% латишів. Питома вага євреїв коливалась у межах 12 – 13% в губерніях Київській, Волинській, Подільській, Могилевській, Гродненській та 9 – 10% у Вітебській, Мінській, Віленській і Ковенській. Поляки становили 12 – 14% мешканців Волині, Поділля, Мінської та Віленської губерній, найменше (3 – 5%) їх нараховувалось в губерніях Київській, Вітебській, Ковенській і Могилевській.
- Суспільний поділ населення Російської імперії мав становий характер. До основних соціальних категорій-станів належали дворяни, духовенство, міський стан, сільські обивателі. Перші два стани були привілейованими, не сплачували податків, не виконували державних повинностей. Інші вважались «податними» і несли на собі тягар утримання суспільного організму. За ревізією 1795 р. на Правобережжі нараховувалось 135.332 представника польської шляхти чоловічої статі, переважно безземельної або малоземельної. Її інтеграція до стану російського дворянства супроводжувалась масовим декласуванням. У період між 1831 – 1850 роками дворянських привілеїв було позбавлено 340.000 представників польської шляхти. На початку 1860-х років чисельність дворянства на Правобережжі становила 123.300 осіб, або 2,2% населення – вдвічі більше, ніж у середньому в імперії. Питома вага духовенства, регульована центральними органами влади, коливалась у визначених межах від 0,7% на Київщині до 1,2% на Поділлі. Серед міських обивателів найбільш численною була соціальна група міщан (13 – 14% населення), тоді як почесні громадяни, громадяни з бувшої польської шляхти, купці, взяті окремо, не перевищували кількох десятих відсотку. Основу населення становили селяни-землероби (71 – 78%). На відміну від українського Лівобережжя, загальна кількість державних селян у Київській, Волинській та Подільській губерніях не перевищувала 13% населення. Натомість, за даними X-ї ревізії 1858 – 1859 років, у Київській губернії було 1.121.060 кріпаків, у Подільській губернії 1.041.050 кріпаків, у Волинській губернії 864.160 кріпаків (відповідно 1, 2 і 3 місця по Російській імперії). У розрахунку на одного поміщика в Київській губернії налічувалось 354 кріпацькі душі (2 місце), Подільській губернії 328 душ

(3 місце), Волинській губернії 181 душа (5 місце в імперії). Мабуть, не слід нагадувати, що кріпаками тут були у масі своїй не поляки чи євреї, а споконвічні українці. Важкі умови життя і праці кріпаків позначились, зокрема, на тому, що при загальному зростанні населення Правобережжя, за період між 1834 – 1851 роками чисельність кріпаків у Волинській губернії скоротилась на 14%, у Київській губернії на 3,4%, у Подільській губернії на 1,1%.

- Соціальна структура населення відбивала особливості економічного життя. Чільне місце займав аграрний сектор економіки, дворянське землеволодіння та експлуатація праці залежного селянства. В Київській губернії на середину 40-х років XIX ст. у дворянському володінні знаходилось 1.849.488 десятин землі, у тому числі під садибами 16.756 (0,9%), орної 810.098 (43,8%), панських сіножатей 272.884 (14,8), лісу 749.750 (40,5%). На Волині поміщикам належали 4,635 млн. десятин землі (67% усіх угідь), у тому числі 87% орної та 81% лісів. У Подільській губернії приватне панське землеволодіння сягало 90%: біля 9 тисяч поміщиків володіли 2-ма тисячами маєтків з 3,3 млн. десятин землі, причому майже 85% маєтків здавались у посесію. Питома вага державних маєтків була найменшою в краї (8%). Усі державні селяни Поділля знаходились на «господарському становищі», причому багато з них не мали тяглової худоби (халупники, городники, бобилі, комірники) і не користувались землею взагалі, або мали тільки городи. Загалом, напередодні селянської реформи в Правобережній Україні 61,2% угідь належали поміщикам, а 38,8% земель були у власності або користуванні селян. Усі роботи за Інвентарями 1847 р. в панському господарстві поділялись на «тяглі» та «піші». Тяглі селяни відпрацьовували панщину із своєю худобою і розділялись на парових, що працювали своїм плугом і трьома парами волів та «поєдиничних», що працювали двома або трьома волами чи конями. Піші, або напівтяглі, відпрацьовували особисто без худоби. Їх роботи поділялись на чоловічі та жіночі.
- Прибуток від продажу озимого хліба з десятини при тодішніх цінах складав 14 руб. 85 коп., а чистий прибуток становив 6 руб. 68,5 коп.. Там, де з'являлось цукроваріння, цукрові буряки займали друге місце за прибутковістю після пшениці. Виключно у панських маєтках займались тонкорунним вівчарством, елітним конярством, покращенням порід великої рогатої худоби. Значний прибуток поміщикам приносили різноманітні оброчні статті, винний продаж, чинші та різноманітні збори з селян та вільнопроживаючих. Чистий прибуток поміщиків Київської губернії у середині 1840-х років становив біля 7.000.000 руб. на рік. Прибутки від державних маєтностей і маєтків військових поселень були значно меншими.

Узагальнення

- Промислові галузі економіки були продовженням сільського господарства, оскільки часто займались переробкою продукції рослинництва і тваринництва, а значна кількість самих виробництв знаходилась в панських маєтках і базувалась на праці залежних селян. На фабриках і заводах, що виробляли продукцію з мінеральної сировини, робітниками часто були панські чи державні селяни, котрі відбували повинності на користь власника чи держави. Слід зазначити, що гуральництво не сприймалось сучасниками як різновид переробної промисловості, а лише як своєрідна форма хлібної торгівлі.
- Справжнім локомотивом розвитку промислової переробки продукції рослинництва в середині XIX ст. було цукроваріння. Вартість цукрового заводу сягала 85 – 145 тис. руб. На Київщині середини 1840-х років усі цукрові заводи оцінювались у 3.172.000 руб. За сезон вони виробляли майже 277 тис. пудів цукру, приносячи своїм власникам 418 тис. руб. чистого прибутку. Інші види переробки продукції рослинництва за прибутковістю значно поступались цукроварінню. Валова продукція переробної галузі продукції рослинництва у 1845 – 1848 роках становила 4.738.600 руб., або 70% промислової продукції Правобережної України.
- Промислова переробка продукції тваринництва була найкраще представлена суконними мануфактурами. На 128 підприємствах у 1853 р. виробляли сукна і вовняних тканин на 1.370.000 руб. Важливу роль відіграла також обробка шкіри. Чинбарні підприємства давали річної продукції на 700 тис. руб. Продукція салотопних, свічкових, миловарних, олійних, воскобійних заводів оцінювалась приблизно у 500 тис. руб., а валова продукція підприємств з переробки тваринної сировини на Правобережжі наближалась до 1.600.000 руб., або 24% річного промислового виробництва регіону.
- Інші види промисловості (металургія та обробка металів, виготовлення цегли та інших будівельно-оздоблювальних матеріалів, фаянсові та порцелянові мануфактури, склоробні заводи і т.п.) на кінець 1840-х років мали річний об'єм продукції у 430 тис. руб., або 6% від промислового виробництва Правобережжя.
- Сукупне промислове виробництво Правобережної України на кінець 1840-х років наближалось до 6.500.000 руб.. З них 72,1 % припадало на Київську губернію, 16,9% на Волинь і лише 11% на Поділля.
- Значний статистичний матеріал дозволив нам запропонувати структурно-просторову модель організації промислового виробництва українського Правобережжя кінця 40-х років XIX ст. з визначенням напрямків спеціалізації окремих територій. До макрогрупи А увійшли 14 уїздів з високим рівнем спеціалізації на промисловій переробці продукції рослинництва. Найвищий середній показник такої спеціалізації (99,0%) де-

монструють уїзди Звенигородський, Заславський, Чигиринський, Тарашанський, Черкаський, Липовецький. Найнижчим у макрогрупі, проте досить помітним, був рівень спеціалізації уїздів Овруцького та Вінницького (69,1%), де певну роль відігравали також виробництва з використанням мінеральної сировини. Макрогрупа Г об'єднала 11 уїздів, у більшості волинських: Острозький, Луцький, Рівненський, Радомишльський, Сквирський, Ковельський, Київський, Кременецький, Володимирський, з показником спеціалізації промисловості на переробці продукції тваринництва від 69,0% (Київський, Кременецький, Володимирський уїзди) до 95,7% (уїзди Острозький, Луцький, Рівненський). Ще 7 уїздів трьох Правобережних губерній (Канівський, Ушицький, Старокостянтинівський, Проскурівський, Васильківський, Могилівський, Брацлавський) увійшли до макрогрупи В із збалансованим розвитком промислової переробки усіх видів продукції сільського господарства, що в уїздах Старокостянтинівському і Проскурівському доповнювалось підприємствами III-ї промислової групи. Лише 4 уїзди макрогрупи Б (Летичівський, Ямпільський, Житомирський, Новоград-Волинський) не визначились із промисловою спеціалізацією, хоча волинські уїзди виглядали більш розвиненими у промисловому відношенні, ніж подільські. Загалом, серед 36 уїздів трьох губерній Правобережної України, 25 мали високо спеціалізовану переробну промисловість, орієнтовану на місцеві особливості аграрного виробництва, 7 однаково успішно розвивали промислову переробку усіх видів продукції сільського господарства.

- Розвиток економіки регіону, функціонування системи управління, щільність інформаційних зав'язків багато у чому залежали від мережі шляхів, їх якості та розгалуженості. Сухопутні шляхи складались з доріг поштових, торгових і просілкових. Поштові шляхи знаходились під державним наглядом, використовувались для поштових і пасажирських перевезень і майже ніколи для транспортування комерційних вантажів. Для останніх ще у сиву давнину по водорозділах були прокладені тракти в широтному та меридіональному напрямках, відомі у народі під назвою «чумацьких», а раніше «татарських». Внутрішні сполучення між невеликими поселеннями відбувалось мережею просілкових доріг. Загальною проблемою регіону була повна відсутність шляхів з твердим покриттям. Восени, навесні і після дощів рух вантажів гужовим транспортом припинявся. Водні артерії (Прип'ять, Дніпро, Дністер) відігравали значну роль в економічному житті Правобережжя, проте їх розташування уздовж кордонів регіону, відсутність значних судноплавних приток з внутрішніх районів значно звужували можливості використання їх транспортного потенціалу.
- Правобережна Україна у середині XIX ст. приймала активну участь в торгівельному обміні місцевого, міжрегіонального та міжнародного

Узагальнення

рівнів. Найбільш поширеною, прибутковою і престижною була торгівля зерном. У Київській губернії в 1847 р. на ринок надійшло більше 1.000.000 чвертей зерна, переважно високоякісної пшениці на суму 2.967.650 руб. До Одеси було відправлено 899.300 чвертей зерна, причому чистий прибуток від реалізації чверті пшениці на одеському ринку дорівнював 14%. На Волині товарний зерновий потенціал становив біля 1.200.000 чвертей. Центрами зернової торгівлі були Житомир, Луцьк, Дубно, Ковель, Ратно, Острог, Корець, Устилуг, Берестя. Поділля у врожайні роки теж могло виставити на ринок майже 1.200.000 чвертей зерна. Центрами місцевої хлібної торгівлі були Могилів і Балта. В цілому у середині XIX ст. щорічні надлишки зернових на Правобережжі склали біля 3,5 млн. чвертей. У 1847 – 1853 роках 20 – 25% правобережного збіжжя відправляли до білоруських губерній і в Бессарабію, 70% експортували за кордон через Одеський порт, близько 5 - 10% вивозили через західні кордони до царства Польського і пруського Данцига.

- Горілчана, або «винна» торгівля була продовженням хлібної. На Київщині у 1846 р. було реалізовано 4.434.016 відер горілки та спирту на суму 2.571.635 руб. З них продано у поміщицьких господарствах 20,7%, в межах губернії 43,1%, вивезено за межі губернії 36,2%. Детальна інформація щодо винної торгівлі на Волині і Поділлі цього часу відсутня.
- Набувала розвитку торгівля цукром. Так, у 1848 р. на Київщині було продано 459.700 пудів цієї продукції, причому 88% реалізовано у межах самої губернії. В Подільській губернії на ринок надійшло 206.400 пудів цукру, з яких половина знайшла споживачів за межами губернії. Волинь сама споживала вироблену у себе солодку продукцію. Оптова торгівля цукром відбувалась на київських Контрактах, де у 1853 р. було укладено угод на 2.000.000 руб. Найбільші виробники вели торгівлю самостійно через свої представництва в імперії та за її кордонами.
- Загальна річна вартість ринкової промислової продукції Правобережжя наприкінці 1840-х років становила біля 6,5 млн. руб.
- Для київського і волинського Полісся певну роль відігравала торгівля корабельною та будівельною деревиною, продуктами лісових промислів (смола, дьоготь, діжкава клепка, дубова кора, поташ). Річний прибуток від цих занять поміщиків Волині і Київщини не перевершував 500.000 руб. на рік в кожній губернії.
- Торгівля сіллю давала середній прибуток 55 – 58% з оборотного капіталу. Купецька соляна торгівля на середину XIX ст. зросла утричі і сягнула 3.000.000 пудів на рік. Осередками оптових обігів на Правобережжі були Кременчук, Старокостянтинів, Проскурів, Бердичів.
- До середини XIX ст. важливу роль у веденні торгівлі відігравали артілі візників-чумаків. Щорічно 500 – 800 тис. волових транспортів перевозили

Узагальнення

зили з Правобережжя до Одеси 2,5 – 4,0 млн. чвертей пшениці. Крім того, лише у 1846 р. з Київської губернії сухими шляхами відправили на південь 500 тис. пудів поташу, 300 тис. пудів меду, 600 тис. пудів воску, 120 тис. пудів прядива, 25 тис. пудів цукру рафінаду, 20 тис. відер смоли і дьогтю за допомогою 35 тис. чумацьких возів-мажар.

- Осередками торгівельної активності були ярмарки. У 1847 р. на Київщині відбулось 223 ярмарки, на які було привезено товарів на 2.861.905 руб. Найбільшими вважались Хрещенський, або Контрактовий, ярмарок у Києві, Онуфріївський та Успенський ярмарки в Бердичіві. Річна вартість товарного експорту з Київської губернії наближалась до 8.100.000 руб. За припущеннями тодішніх економістів, тільки в бердичівській торгівлі оберталось 23 – 24 млн. рублів, переважно тіньових, що можна співставити з торговим обігом Одеси у 1847 р. На Волині відбувались 473 ярмарки і 208 торгів на рік з оборотом біля 780.000 руб. Річний оборот 139 подільських ярмарків становив 662.775 руб.
- Різноманітність економічної статистики Київщини щодо об'ємів реалізації товарного зерна, горілки, промислової продукції місцевого виробництва дозволила нам запропонувати модель організації ринку цих товарів у столичній губернії Правобережної України в 1846 – 1847 роках. До макрогрупи А увійшли ті уїзди, господарства яких були орієнтовані на одержання прибутку перш за все від зернової торгівлі, яка разом з продажем горілки становила 81 – 86 % ринкових доходів. Більш виразно ця тенденція простежувалась в уїздах Сквирському, Бердичівському, Уманському, Васильківському, менш прозоро в уїздах Липовецькому, Таращанському, Звенигородському, де відносно більшу частину зерна переробляли на товарну горілку. Макрогрупа Б демонструє іншу тенденцію, що полягала у намаганні одержати максимальний прибуток від товарів промислового виробництва. Найкраще це нове і прогресивне явище в економічному житті регіону простежувалось в уїздах Київському, Черкаському, Канівському, де 52 – 89% доходу одержували від промисловості. В уїздах Радомишльському і Чигиринському торгівля власним зерном майже не практикувалась, основні доходи отримували від продажу горілки (45 – 53%) у поєднанні з промисловою переробкою продукції рослинництва і тваринництва, причому у Чигиринському уїзді гуральництво мало усі ознаки промислового виробництва (817.684 руб.), поєданого з цукроварінням (566.600 руб.).

***

Такими були адміністративний устрій, система управління, демографія, соціальна організація та економіка Правобережної України в середині XIX ст. за статистичними даними.

Використані джерела і література

Законодавчі акти

СЗРИ. Свод законов Российской империи в 34 томах. – С.-Петербург: Тип. Второго Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1857 – 1868.

АУСЗРИ. Алфавитный указатель к Своду законов Российской империи, изданному в 1857 году. С.-Петербург: Тип. Второго Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1860. 1313 с.

О священных правах и преимуществах Верховной Самодержавной Власти // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. I, ст. 1, с. 3 - 10.

О власти верховного управления // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. IX, ст. 80 – 81, с. 20.

Учреждение Государственного Совета // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. I, ст. 1 – 119, с. 1 – 20.

Учреждение Комитета министров // СЗРИ. – Т. I. – Ч. II – Кн. II. – Ст. 1 – 53. – С.-Петербург, 1857. – С. 1 – 10.

Учреждение Правительствующего Сената // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. III, ст. 1 – 259, с. 1 – 47.

Учреждение министерств // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1 – 297, с. 1 – 42.

Учреждение Министерства финансов // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 384 – 757, с. 52 – 113.

Учреждение Министерства государственных имуществ // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 943 – 1128, с. 140 – 175.

Учреждение Министерства внутренних дел // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1197 – 1375, с. 188 – 222.

Учреждение Министерства народного просвещения // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1379 – 1452, с. 223 – 235.

Учреждение Главного управления путей сообщений и публичных зданий // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1453 – 1637, с. 235 – 262.

Учреждение Главного управления почт // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1638 – 1668, с. 263 – 273.

Учреждение Государственного контроля // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1669 – 1904, с. 273 – 307.

Учреждение Министерства юстиции // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 1905 – 1944, с. 307 – 315.

Учреждение Министерства иностранных дел // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. I, ч. II, кн. IV, ст. 2319 – 2371, с. 360 – 398.

Общее образование управления в губерниях // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. II, ч. I, кн. I, ст. 1 – 286, с. 1 – 51.

Використані джерела і література

Учреждение властей и мест губернских // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. II, ч. I, кн. I, ст. 287 – 2489, с. 51 – 486.

Учреждение властей и мест уездных // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. II, ч. I, кн. III, ст. 2509 – 4094, с. 499 – 786.

Учреждение властей и мест городских // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. II, ч. I, кн. IV, ст. 4095 – 4180, с. 787 – 805.

О разных родах состояний, и различии прав им присвоенных // СЗРИ. С.-Петербург, 1857. Т. IX, кн. I, ст. 1 – 1558, с. 3 – 302.

Картографічні джерела

Атлас, 1796. Атлас Российской Империи, состоящий из 52 карт, изданный во граде С. Петра в лето 1796.[б.и.]. 52 с.

Атлас, 1827. Географический атлас Российской империи, Царства Польского и великого Княжества Финляндского / Сост. В.П. Пядышев. – Факсимильное издание 1834 г. СПб.: Альфарет, 2011. 10 с.; 60 л. карт.

Атлас, 1835. Атлас Российской Империи, содержащий в себе 51 губернию, 4 области, Царство Польское и Княжество Финляндское. С.-Петербург: Военотипографическое депо. 68 с.

Атлас, 1849. Атлас Российской империи, приспособленный к географическим учебникам в гимназиях и уездных училищах. С.-Петербург: Тип. Военно-Учебных Заведений. 18 с.

Атлас, 1857. Хозяйственно-статистический атлас Европейской России. Издан при Департаменте сельского хозяйства Министерства государственных имуществ; [сост. К.С. Веселовский]. Изд. 3-е, испр. и доп. С.-Петербург. 10 л. карт.

Атлас, 1860. Подробный атлас Российской Империи / сост. Н. Зуевым. – С.-Петербург: [б.и.]. 35 карт, 2 плана.

Атлас, 1864. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям / сост. при М-ве внутр. дел, в Канцелярии зав. устройством православ. церквей в зап. губерниях; [сост. А. Ф. Риттих]. Изд. 2-е, испр. и доп. С.-Петербург: Тип. В. Веллинга. [2] с., [61] л. карт, табл.

Статистичні видання

АК, 1864. Адрес-календарь лиц, служащих в Киевской губернии по гражданскому, военному, учебному и духовному ведомству. Киев: в тип. губернского правления, 1864. 127 с.

ВСО, 1848. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Департаменте Генерального штаба. По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, состав-

Використані джерела і література

лял Генерального штаба капитан Меньков. Т. X. Ч.1. Киевская губерния. С.-Петербург: в тип. Департамента Генерального штаба. 350 с.

ВСО, 1849. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Департаменте Генерального штаба. По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального штаба капитан Тверитинов. Т. X. Ч. 2. Подольская губерния. С.-Петербург: в тип. Департамента Генерального штаба. 284 с.

ВСО, 1850. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Департаменте Генерального штаба. По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального штаба штабс-капитан Фритче. Т. X. Ч. 3. Волынская губерния. С.-Петербург: в тип. Департамента Генерального штаба. 240 с.

ГПРИ, 1861. Городские поселения в Российской империи. Т. II. С.-Петербург: тип. тов. «Общественная польза». 592 с.

ГПРИ, 1864. Городские поселения в Российской империи. Т. IV. С.-Петербург: тип. тов. «Общественная польза». 819 с.

Зябловский, 1842. Российская статистика, Императорского Санктпетербургского университета заслуженного профессора, действительного статского советника и кавалера Е. Зябловского. С.-Петербург: в тип. Ильи Глазунова и К°. 371 с.

Кеппен, 1857. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 году Петра Кеппена, действительного члена Императорской Академии наук, доктора философии, магистра правоведения и члена разных ученых обществ. С.-Петербург: в тип. Императорской Академии наук. 306 с.

Крюков, 1853. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты, в двух частях, составленный Павл. Крюковым. С.-Петербург: в тип. Департамента внешней торговли. 326 с.

Ритих, 1864. Статистическая таблица Западно-Русского края по вероисповеданиям. Составлена при Министерстве внутренних дел. Составлена при заведывании и ближайшем руководстве Д.С. Батюшкова Генерального штаба полковником А.Ф. Ритихом. С.-Петербург // **Атлас, 1864.** С. 20.

СВРИ. Статистический временник Российской империи. Серия I. Выпуск I. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. С.-Петербург: в тип. К. Вульфа, 1866. 586 с.

Семенов, 1863. Географическо-статистический словарь Российской империи. Составил по поручению Императорского Русского Географического Общества действительный член общества П. Семенов. Т. I. С.-Петербург: в тип. В. Безобразова и комп. 727 с.

Семенов, 1865. Географическо-статистический словарь Российской империи. Составил по поручению Императорского Русского Географического Общества действительный член общества П. Семенов. Т. II. С.-Петербург: в тип. В. Безобразова и комп. 898 с.

Використані джерела і література

- Семенов, 1867.** Географическо-статистический словарь Российской империи. Составил по поручению Императорского Русского Географического Общества действительный член общества П. Семенов. Т. III. С.-Петербург: в тип. В. Безобразова и комп. 763 с.
- Семенов, 1873.** Географическо-статистический словарь Российской империи. Составил по поручению Императорского Русского Географического Общества действительный член общества П. Семенов. Т. IV. С.-Петербург: в тип. В. Безобразова и комп. 872 с.
- Семенов, 1885.** Географическо-статистический словарь Российской империи. Составил по поручению Императорского Русского Географического Общества действительный член общества П. Семенов. Т. V. С.-Петербург: в тип. В. Безобразова и комп. 1003 с.
- ССПЮ.** Статистический справочник по Югу России. – Полтава: Электрическая типо-лит. преем. «И.А. Дохман», 1910. 82 с.
- СТОГ.** Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, составленные в статистическом отделении совета Министерства внутренних дел. С.-Петербург, 1840. 41 с.
- СТРИ.** Статистические таблицы Российской империи за 1856 год, составленные и изданные по распоряжению министра внутренних дел статистическим отделом Центрального статистического комитета. С.-Петербург: в тип. II-го отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857. 330 с.
- Тройницкий, 1861.** Крепостное население в России по 10-й народной переписи: статистическое исследование / [соч.] А. Тройницкого. С.-Петербург: в тип. Карла Вульфа. [2], VIII, 103 с.

Узагальнюючі праці

- Аксаков, 1858.** Исследования о торговле на украинских ярмарках И. Аксакова, действительного члена Императорского Русского Географического Общества. С.-Петербург: в тип. Императорской Академии Наук. 395с.
- Андреев, 1862.** Андреев, Е.Н. Секлосахарная промышленность // Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. I. С.-Петербург: в тип. И. Оттимбо. С. 3 – 143.
- Арсеньев, 1848.** Статистические очерки России. Сочинение Константина Арсеньева. В 2-х частях. С.-Петербург: в тип. Имераторской Академии наук. 507 с.
- Бармак, 2007.** Бармак, М.В. Формування системи шляхів сполучення та створення поштової служби на території Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. Вип. 12. С. 12 – 15.

Використані джерела і література

- Бармак, 2016.** Бармак, М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.): наук. вид. / М. В. Бармак. Тернопіль: Астон. 393 с.
- Бовуа, 2011.** Бовуа, Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) /Авторизованный перевод с французского Марии Крисань. М.: Новое литературное обозрение. 1008 с.
- Борисевич, 1992.** Борисевич, С. А. Поземельные отношения в Подольской губернии 1793-1861 г.г.: автореф. дис... канд. ист. наук / С.А. Борисевич. Днепропетровск: Днепропетров. горный инст. им. Артема. 18 с.
- Борисевич, 2007.** Борисевич, С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886) / С.О. Борисевич: монографія. К.: Вид-во НАДУ. 424 с.
- Братчиков, 1868.** Материалы и исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях А. Братчикова. Вып. 1. Житомир: в тип. Губернского правления. 182 с.
- Брославський, 2007.** Брославський, В. Л. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793 - 1861 рр.: зміни у землеволодінні і землекористуванні: дис... канд. іст. наук / В. Л. Брославський; Тернопіль. 223с.
- Веселовский, 1851.** Веселовский, К.С. Пространство и степень населенности Европейской России по материалам П.И. Кеппена // Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического Общества. Кн. I. (Труды Императорского Русского Географического Общества). С.-Петербург. С. 1 – 29.
- Гончарук, 2010.** Гончарук, Т. Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII - першої половини XIX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Т. Г. Гончарук; Ін-т історії України НАН України. Київ. 28 с.
- Гордуновський, 2000.** Гордуновський, О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. / Гордуновський О.М. // Український історичний журнал. 2000, № 1, с. 61-71.
- ГРИ.** Губернии Российской империи. История и руководители 1708 – 1917. Книга подготовлена Департаментом общих дел Министерства внутренних дел в 1902 г. Издано с исправлениями и дополнениями в 2003 г. – Москва: Объединенная редакция МВД России, 2003. 480 с.
- Грибовский, 1912.** Грибовский, В.М. Государственное устройство и управление Российской Империи (из лекций по русскому государственно-му и административному праву). – Одесса: Типография «Техник». 272 с.
- Гуржій, 1954.** Гуржій, І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР. 451 с.

- Гуржій, 1962.** Гуржій, І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінці XVIII ст. до 1861 року). Київ: Вид-во АН УРСР. 211с.
- Донік, 2008.** Донік, О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України. 271 с.
- ЕІУ, 2007.** Енциклопедія історії України. Т. 4. К.: Наукова думка. 528 с.
- ЖМВД, 1845.** Шестидневная зимняя буря на огромном пространстве Юго-Западной России // ЖМВД. Ч. X. С. 105 – 111.
- ЖМВД, 1848.** Обзорение хода и действий холерной эпидемии в России в течение 1847 года // ЖМВД. Ч. XXIII. С. 472 – 485.
- ЖМВД, 1849.** Обзорение хода и действий холерной эпидемии в России в течение 1848 года // ЖМВД. Ч. XXVII. С. 315 – 336.
- Законы, 1914.** Законы о евреях. Сост. Я.И. Гимпельсон / Под ред. Л.М. Брамсона. С.-Петербург: Изд-е Т-ва «Юриспуденция». 454 с.
- ИГУ.** История государственного управления России. Учебник / Отв. редактор В.Г. Игнатов. Ростов н/Д: Феникс, 2002. 608 с.
- ІУС.** Історія українського селянства : нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1 / О. В. Андрощук [та ін.]: [б.в.]. 2006. 631с., 24 арк. іл.: іл.
- Кабузан, 1992.** Кабузан, В.М. Народы России в первой половине XIX в. [Текст]: численность и этнический состав / В. М. Кабузан. М.: Наука. 216 с.
- Карлина, 2014.** Карлина, О.Н. Организация таможенного контроля на западной границе Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX в. (на материалах Волынской губернии) / О.Н. Карлина // Российские и славянские исследования. Вып. 9. Минск: БГУ. С. 39 – 49.
- Корсак, 1865.** Корсак, А. Винокурение // Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. III. С.-Петербург: в тип. Н. Майкова. С. 215 – 515.
- Кравченко, 1996.** Кравченко, В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). - Харків: Основа. 376 с.
- Кравченко, 2011.** Кравченко, В.В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Український науковий інститут Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Східний Інститут українознавства ім. Ковальських; Інститут Критики, Серія "Критичні студії". – Київ: Вид-во Часопис "Критика". – 544 с.
- Крикун, Піддубняк, 2008.** Документи Брацлавського Воєводства 1566 – 1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів: НТ ім. Шевченка. 1221
- Куриленко, 2009.** Куриленко, О. В. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини / О. В. Куриленко // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. Вип. 16. С. 184-195.

Використані джерела і література

- Луговий, 2009.** Луговий, Б.В. Військові поселення на Правобережній Україні (1836–1866): автореферат дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б.В. Луговий; ТНПУ ім. В. Гнатюка. Львів. 21 с.
- Милютин, 1851.** Милютин, Н.А. Число городских и земледельческих поселений в России // Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического Общества. Кн. I. (Труды Императорского Географического Общества). С.-Петербург. С. 229 – 279.
- Нестеренко, 1959.** Нестеренко, О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.I. Ремесло і мануфактура. Київ: Вид-во АН УРСР. 490 с.
- Похлебкин, 1991.** Похлебкин, В.В. История водки (IX – XX вв.). Москва: Интер-Версо. 288 с.
- Прянишников, 1851.** Прянишников, Ф.И. Письменные сношения в России в 1848 году // Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического Общества. Кн. I. (Труды Императорского Русского Географического Общества). С.-Петербург. С. 91 – 121.
- Рашин, 1956.** Рашин, А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.). Статистические очерки / Под ред. акад. С.Г. Струмилина. Москва: Гос. стат. изд. 352 с.
- Решетченко, 2007.** Решетченко, Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. [Текст] / Д. В. Решетченко // Український історичний журнал. 2007, № 4, с. 69-81.
- Решетченко, 2009.** Решетченко, Д. В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796 - 1853 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01 / Д.В. Решетченко. К. Ін-т історії України НАН України. 20 с.
- Романовский, 1911.** Романовский, В.Е. Государственные учреждения древней и новой России. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. Москва: Издание И. Кнебель. 468 с.
- Романцов, 2010.** Романцов, В.О. Історична демографія України XVIII - початку XXI ст. / Спецкурс для студентів вищих навчальних закладів. – Київ: В-во ім. Олени Теліги. 160 с.
- Святець, 2007.** Святець, Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу [Текст]: монографія / Юрій Святець; Дніпропетр. нац. ун-т. - Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. 216 с.
- Святець, 2008.** Святець, Ю.А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження) [Текст] : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Святець Юрій Анатолійович; Дніпропетровський національний ун-т. - Дніпропетровськ. 39 с.
- Слабеев, 1964.** Слабеев, І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному

Використані джерела і література

розвитку України XVIII - першої половини XIX ст.) / І. С. Слабеев; АН Української РСР, Ін-т історії. Київ: Наук. думка. 135 с.

СОКГ-1. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: в тип. Министерства внутренних дел, 1852. 594 с.

СОКГ-2. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.2. С.-Петербург: в тип. Министерства внутренних дел, 1852. 556 с.

СОКГ-3. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.3. С.-Петербург: в тип. Министерства внутренних дел, 1852. 590 с.

Столянский, 1866. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях Н. Столянского / Издание В. Дерикера. С.-Петербург: в тип. Гогенфельдена и Ко. 226 с.

Строев, 1912. Столетие Собственной Его Императорского Величества канцелярии. С высочайшего соизволения составил приват-доцент В.Н. Строев. – С.-Петербург: Государственная типография. 455 с.

Цубенко, 2011. Цубенко, В. Л. Огляд історії військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836-1857) / В.Л. Цубенко // Історичний архів, 2011, вип. 6, с. 58-62.

Чекатовський, 2016. Чекатовський, Є.В. Дмитро Петрович Журавський – перший український теоретик статистичної науки (до 160 річчя з дня смерті) / Є.В. Чекатовський // Статистика України, 2016, № 3, с. 72 – 79.

Шандра, 2005. Шандра, В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX ст. : [монографія] / В. С. Шандра; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: [Ін-т історії України НАН України]. 426 с.

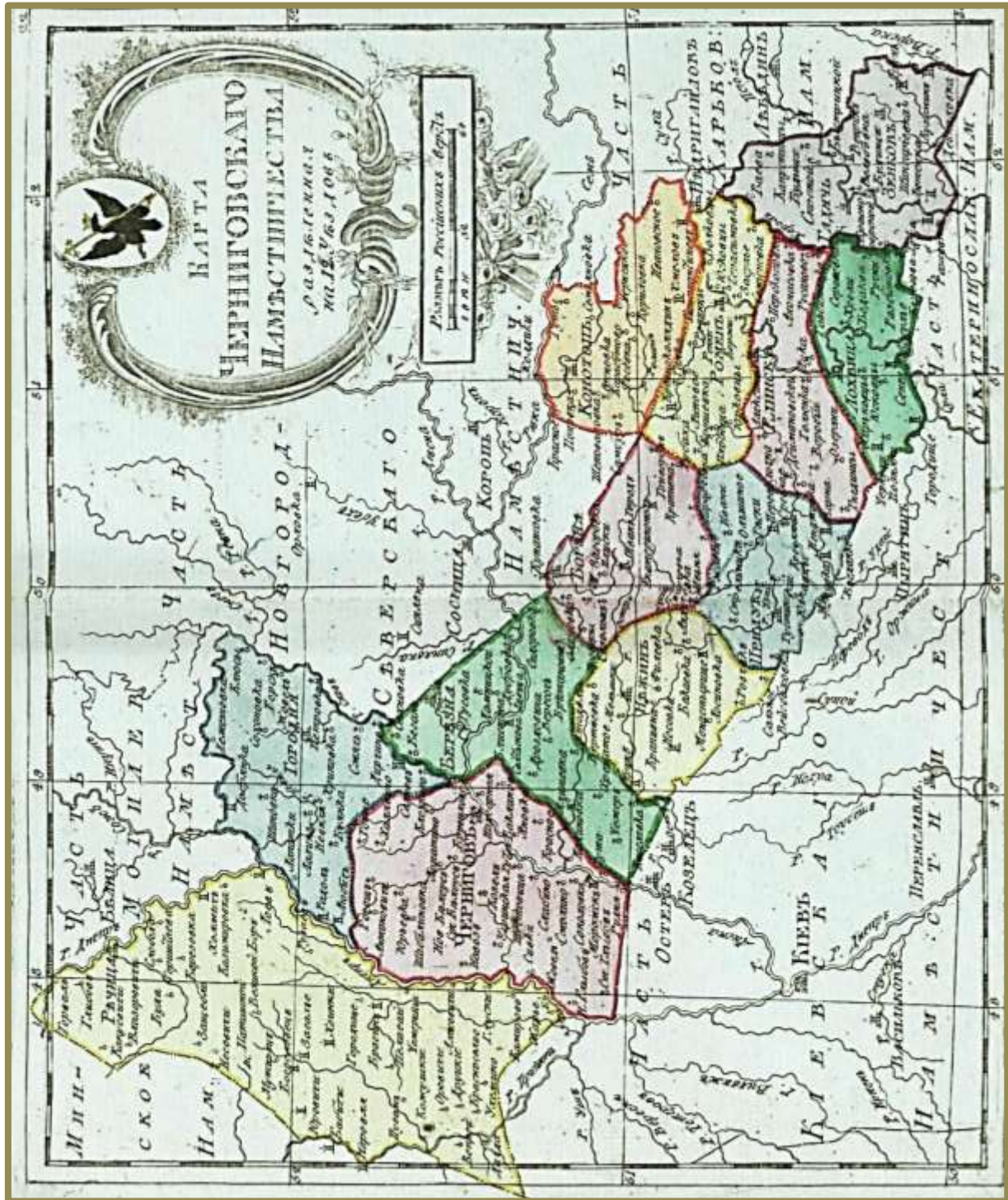

Рис. 1. Чернігівське намісництво (1796) [Атлас, 1796, с. 25]

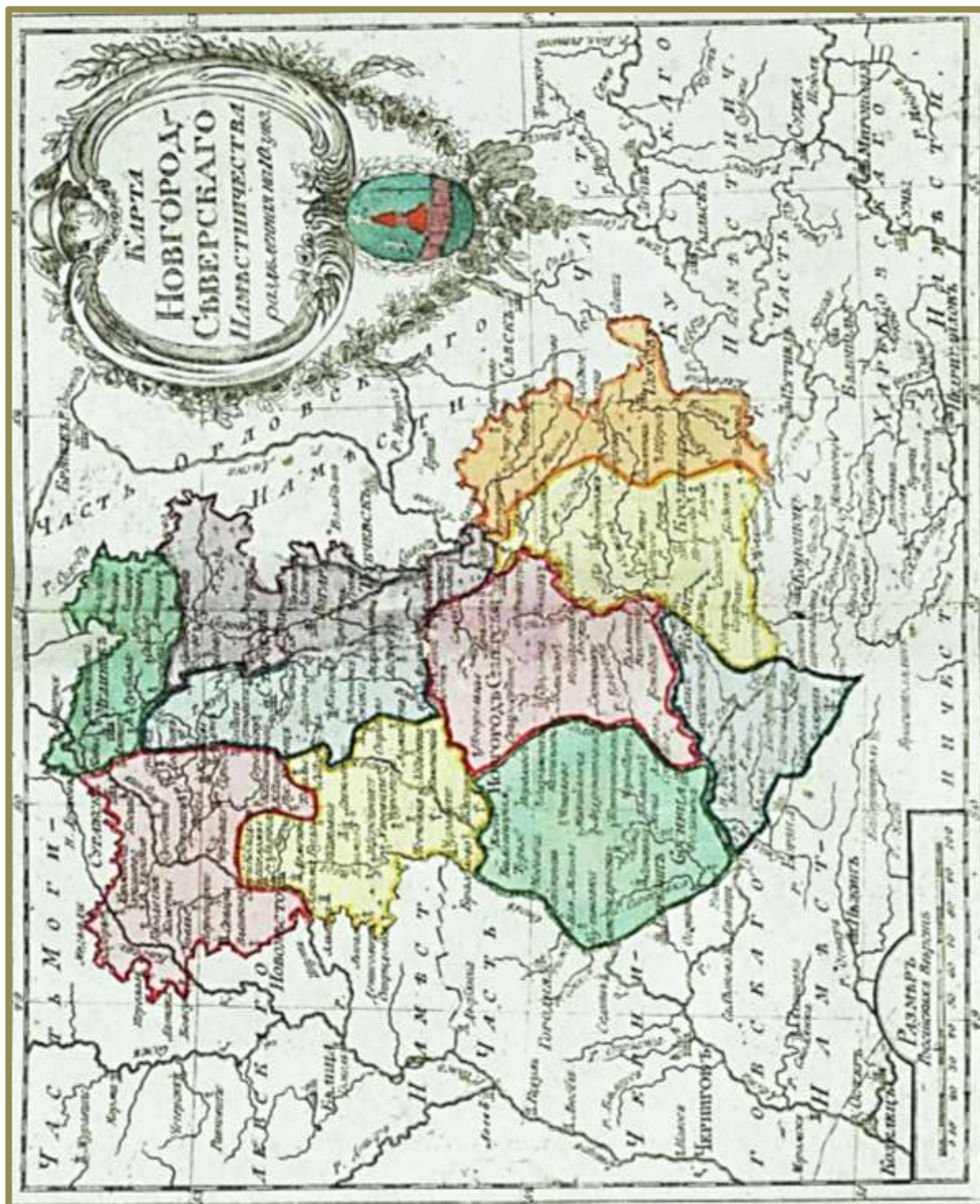

Рис. 2. Новгород – Сіверське намісництво (1796) [Там само, с. 26]

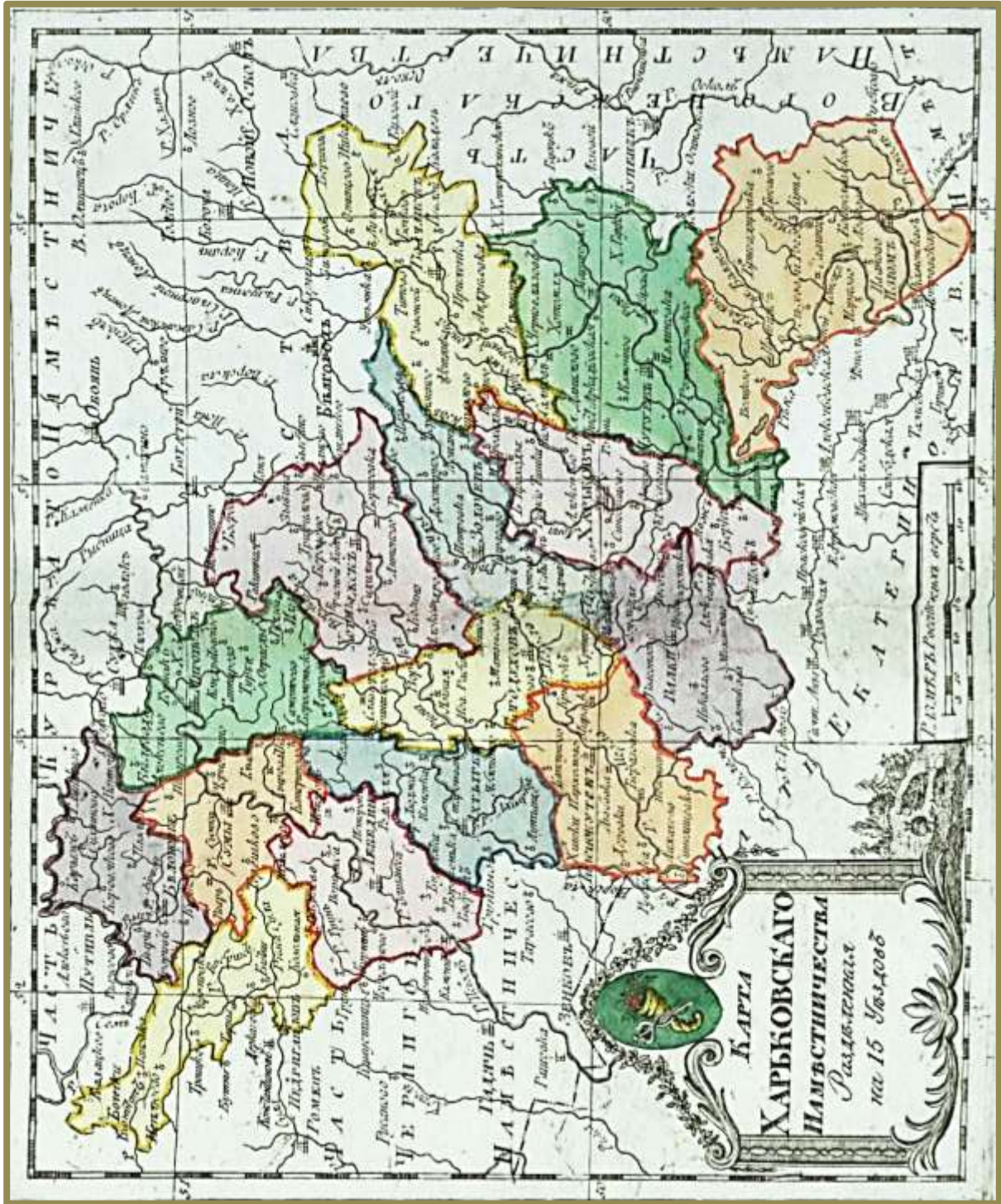

Рис. 3. Харківське намісництво (1796) [Там само, с. 27]

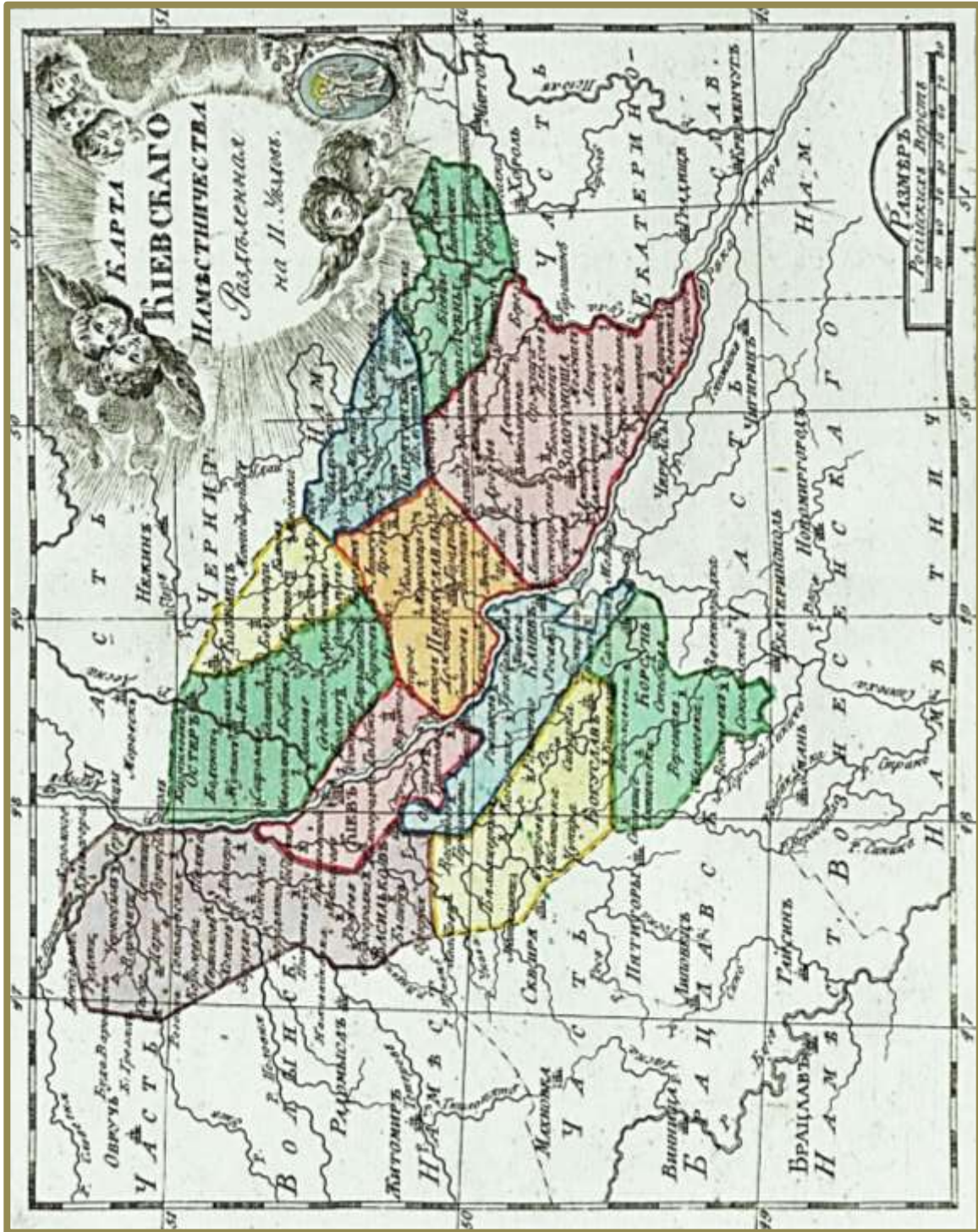

Рис. 4. Київське намісництво (1796) [Там само, с. 44]

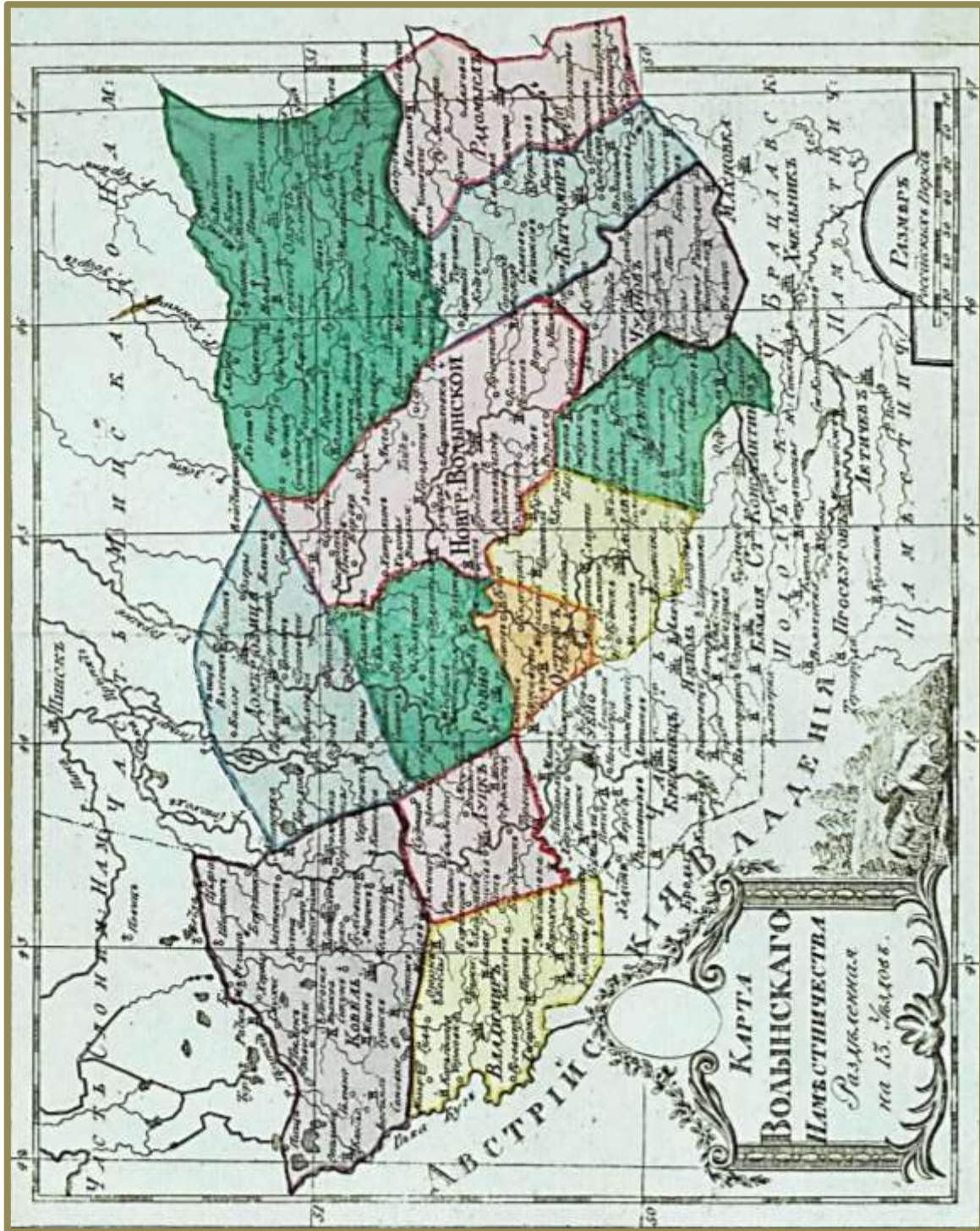

Рис. 5. Волинське намісництво (1796) [Там само, с. 45]

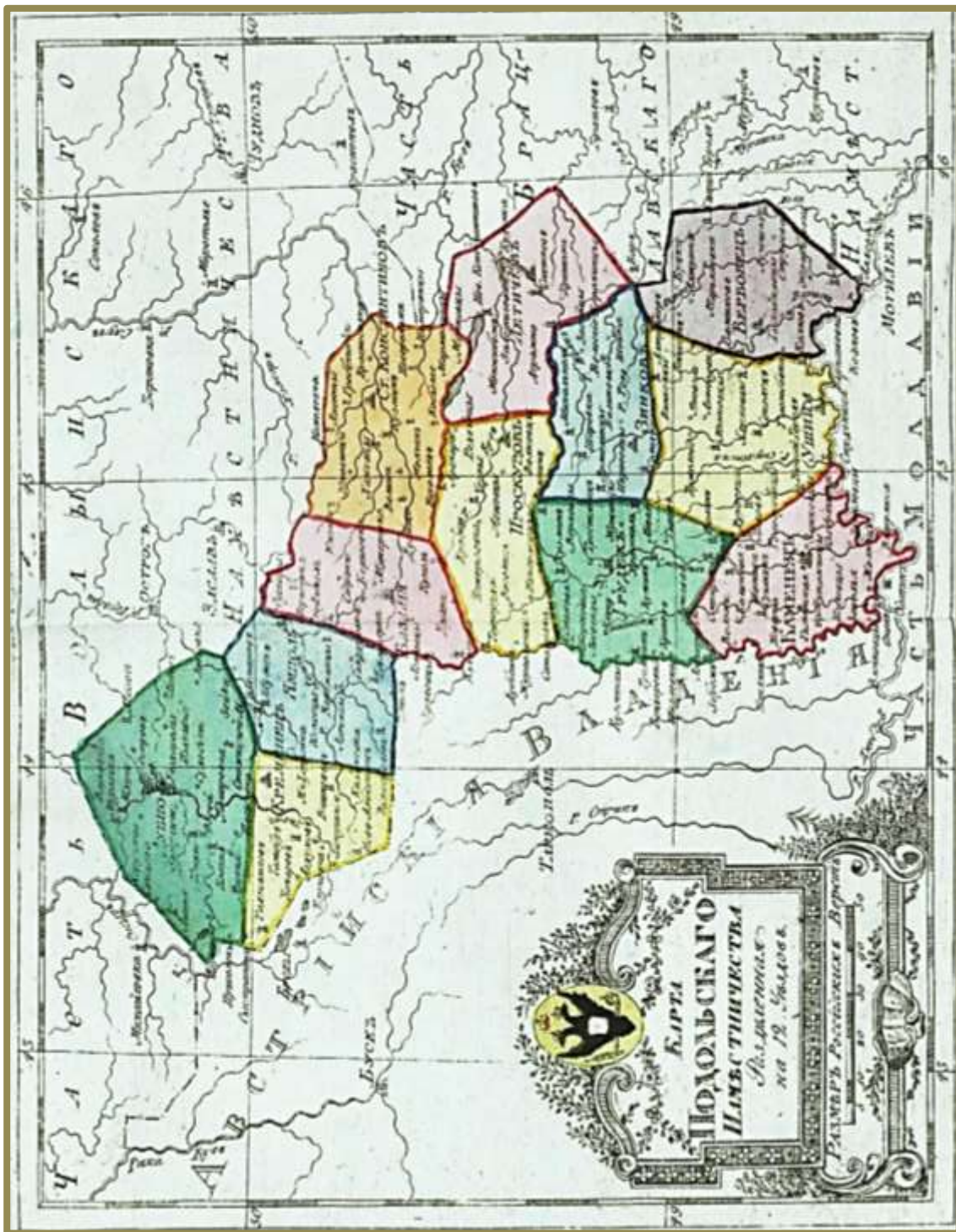

Рис. 6. Подільське намісництво (1796) [Там само, с. 46]

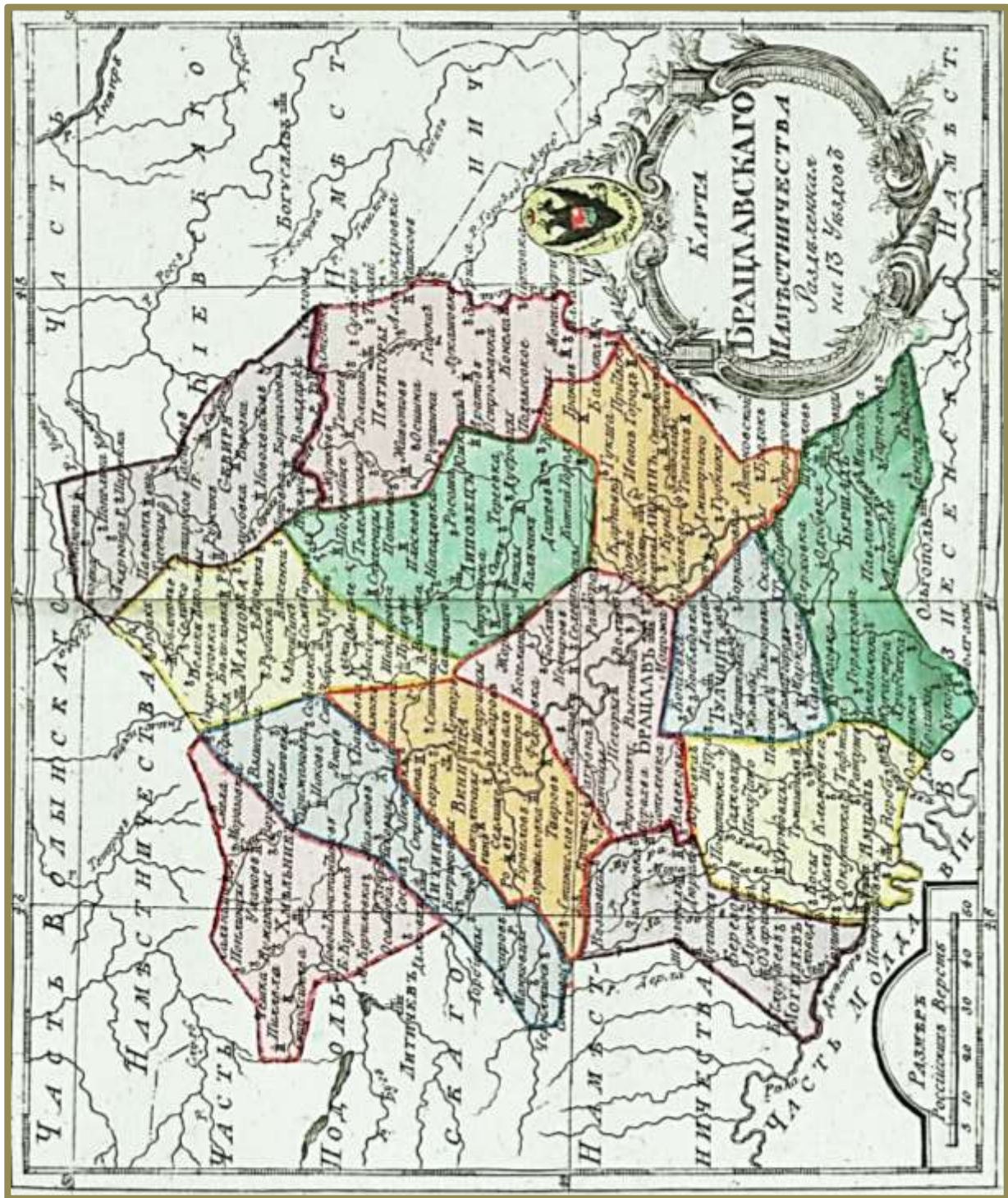

Рис. 7. Брацлавське намісництво (1796) [Там само, с. 47]

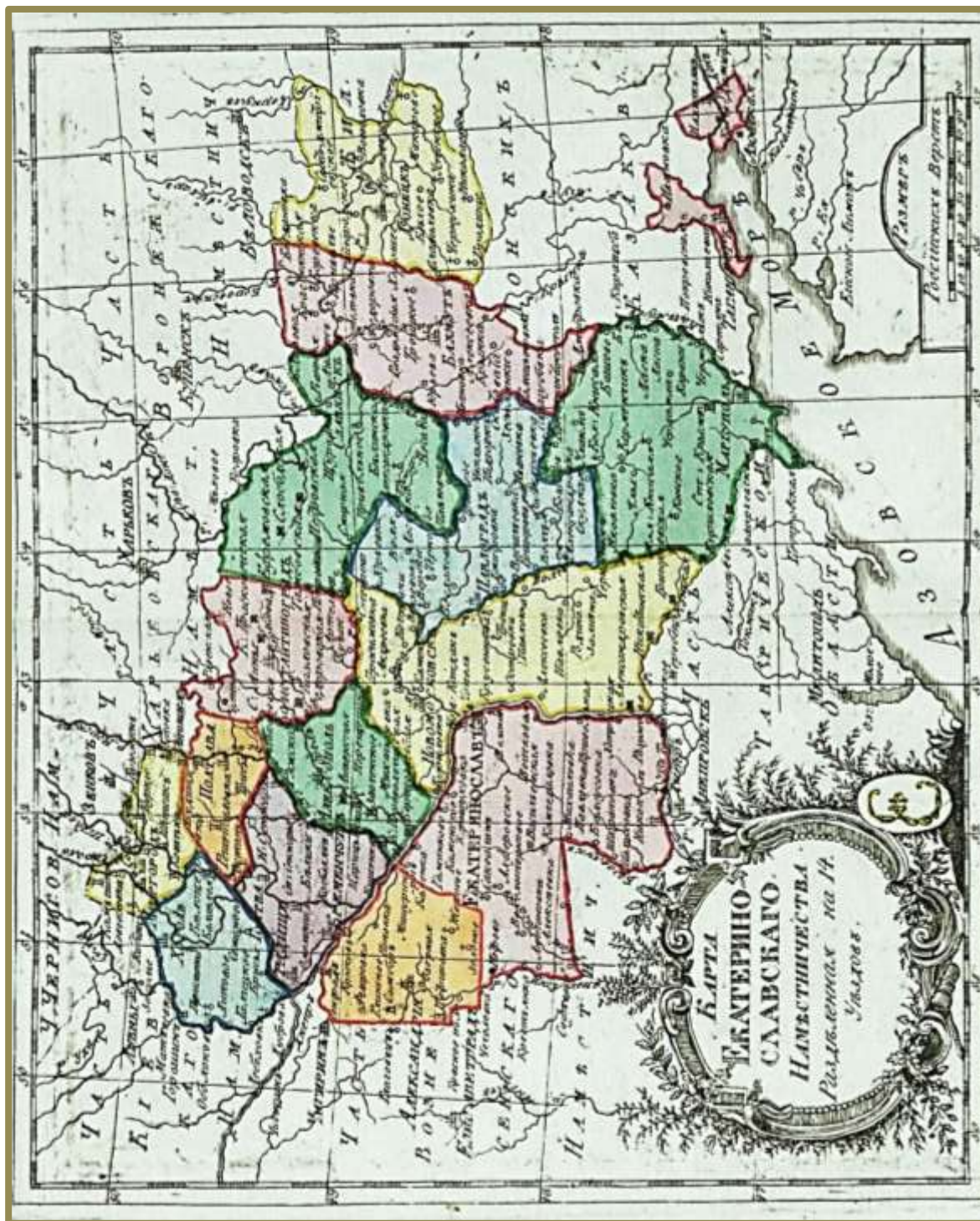

Рис. 8. Катеринославське намісництво (1796) [Там само, с. 49]

Додаток. Ілюстрації

Рис. 10. Генеральна карта Волинської губернії з поштовими дорогами (1820) [Там само, с. 3]

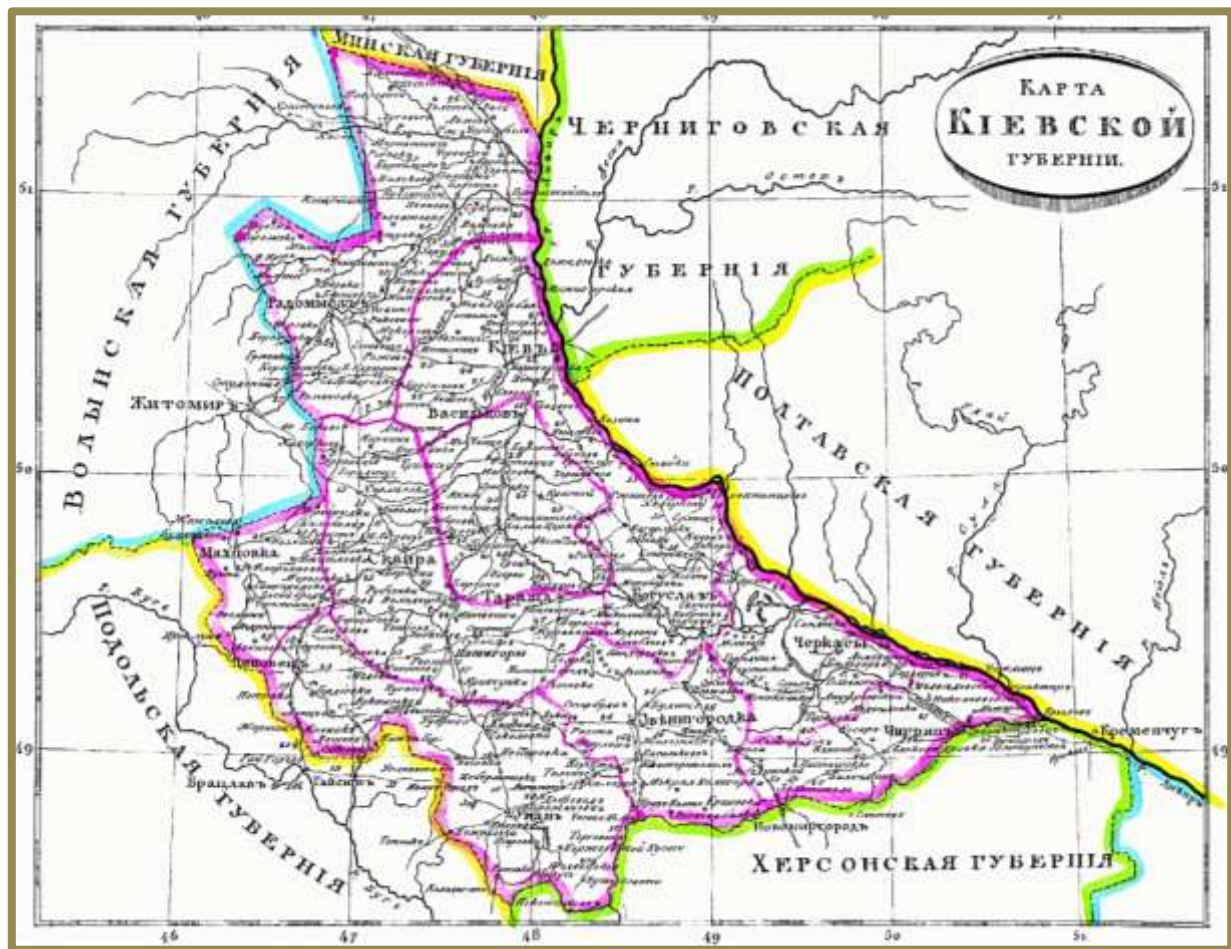

Рис. 12. Київська губернія (1835) [Атлас, 1835, с. 57]

Додаток. Ілюстрації

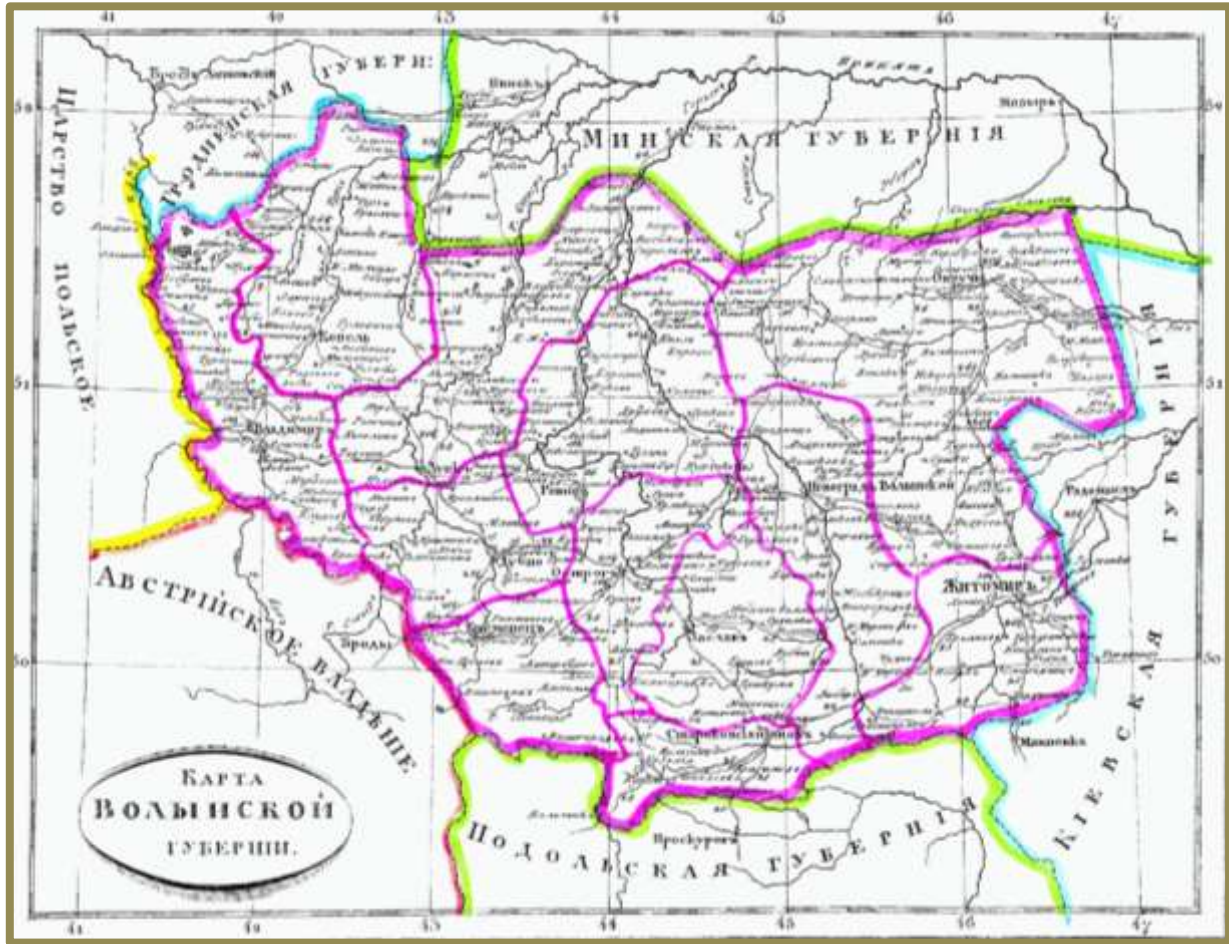

Рис. 13. Волинська губернія (1835) [Там само, с. 59]

Додаток. Ілюстрації

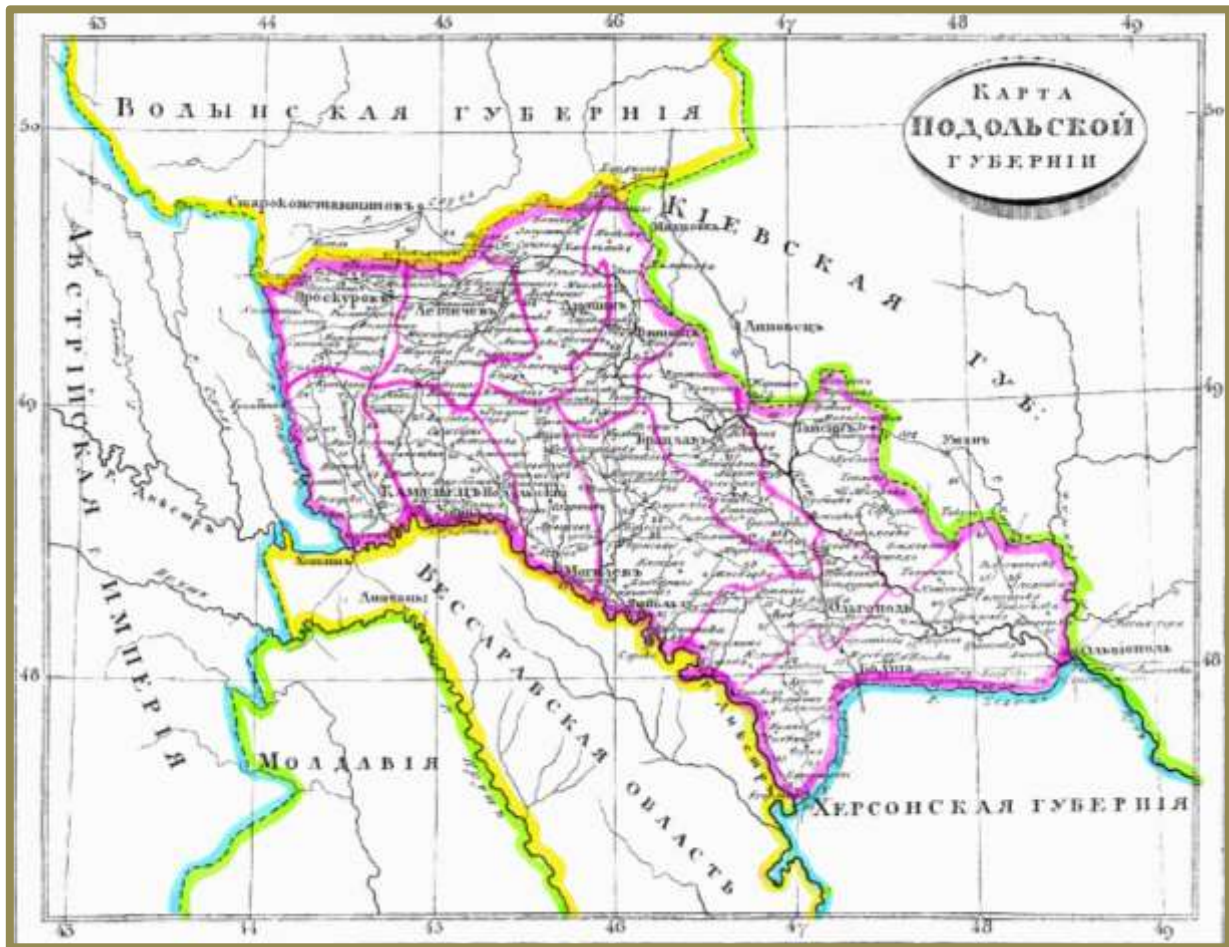

Рис. 14. Подільська губернія (1835) [Там само, с. 58]

Рис. 15. Губернії Курська, Подільська, Київська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська, Бессарабська та градоначальства Таганрозьке, Керченське, Сікале (1849) [Атлас, 1849, с. 8]

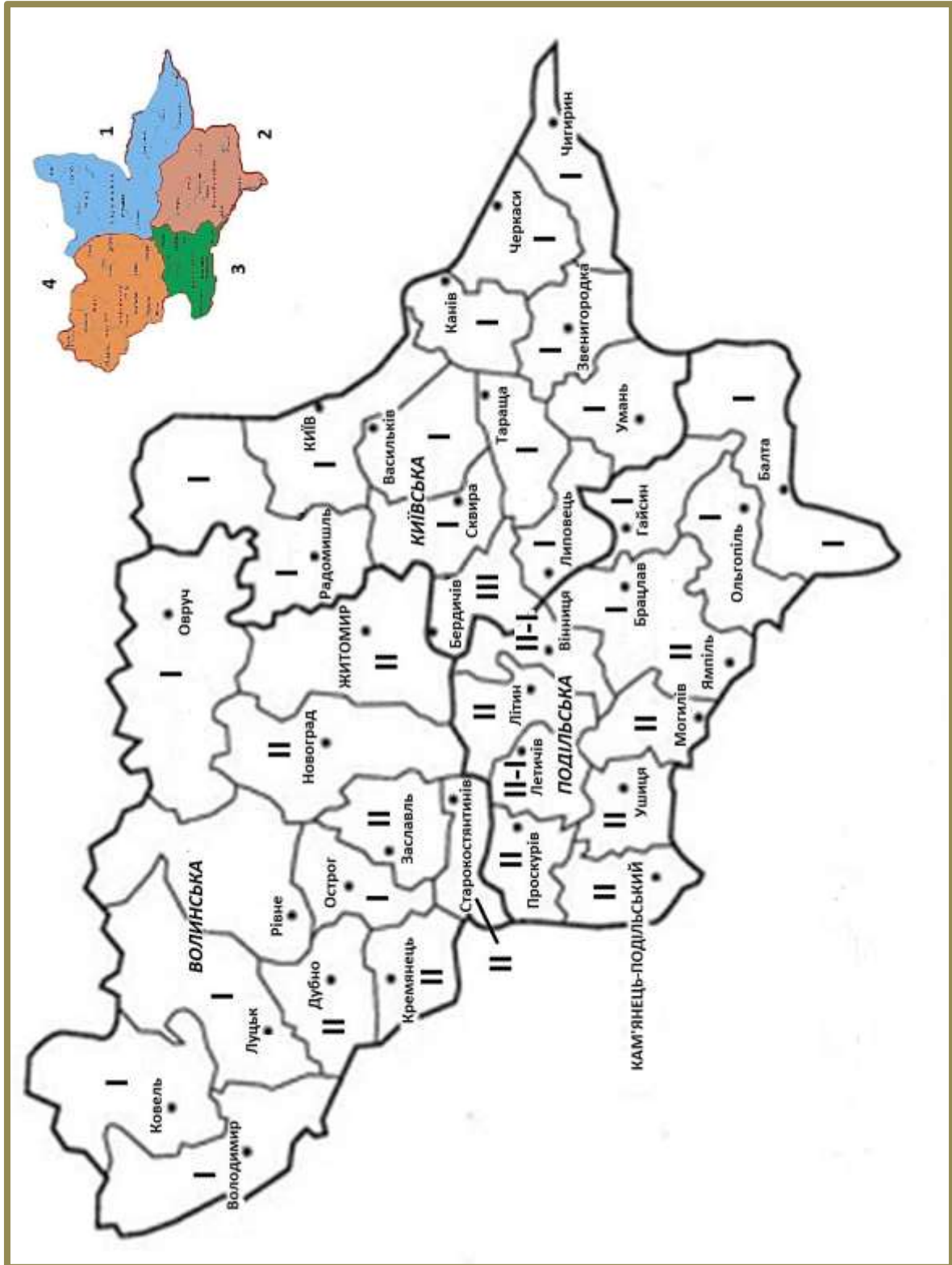
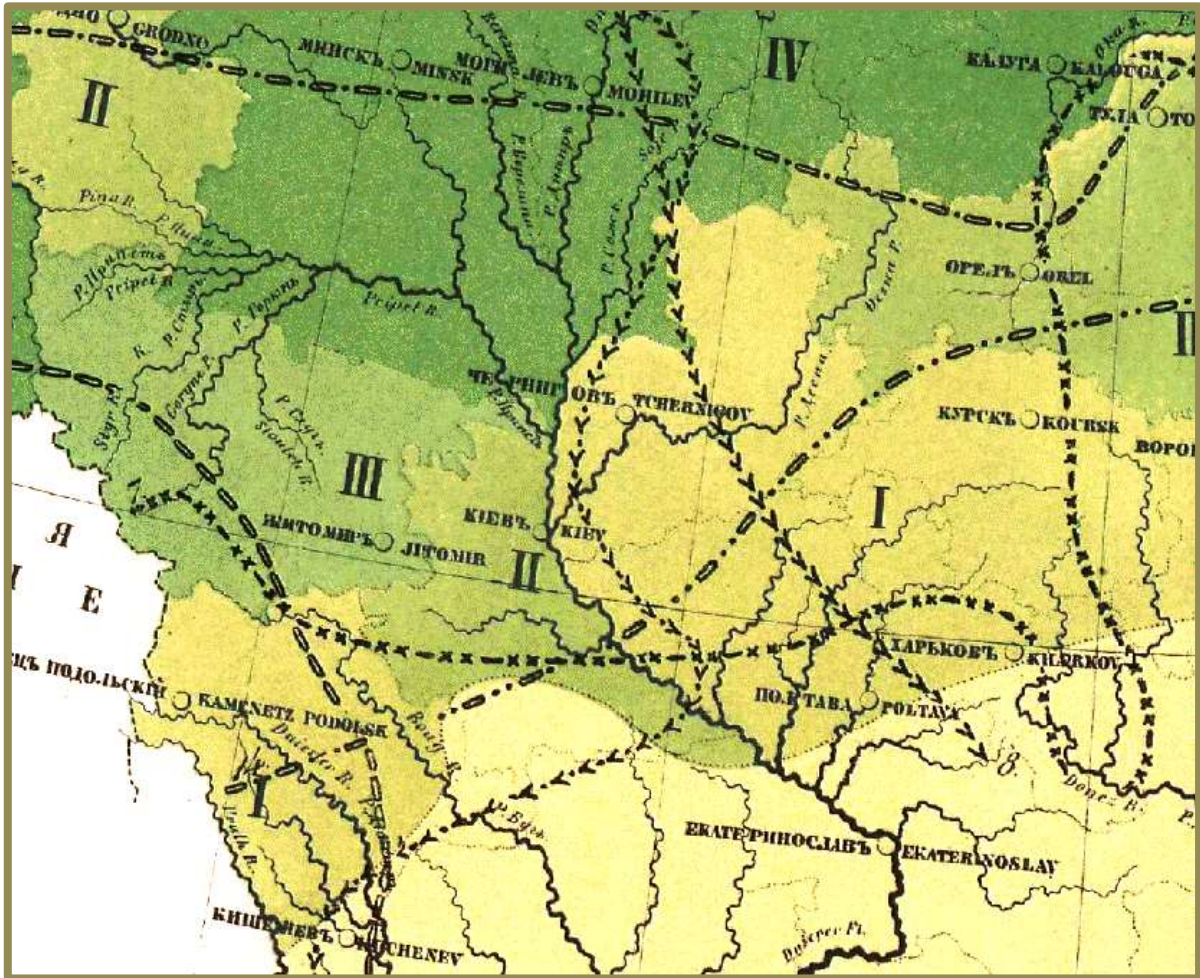

Рис. 16.1. Структурно-просторова модель конфесійної ситуації в Правобережній Україні у 40-х і 60-х роках ХІХ ст. за матеріалами уїздів (до табл. 2.13. у тексті). Умовні позначення: I, II, III – кластерні макрогрупи уїздів правобережних губерній; 1, 2, 3, 4 – Київське, Брацлавське, Подільське, Волинське воєводства Речі Посполитої (1764).

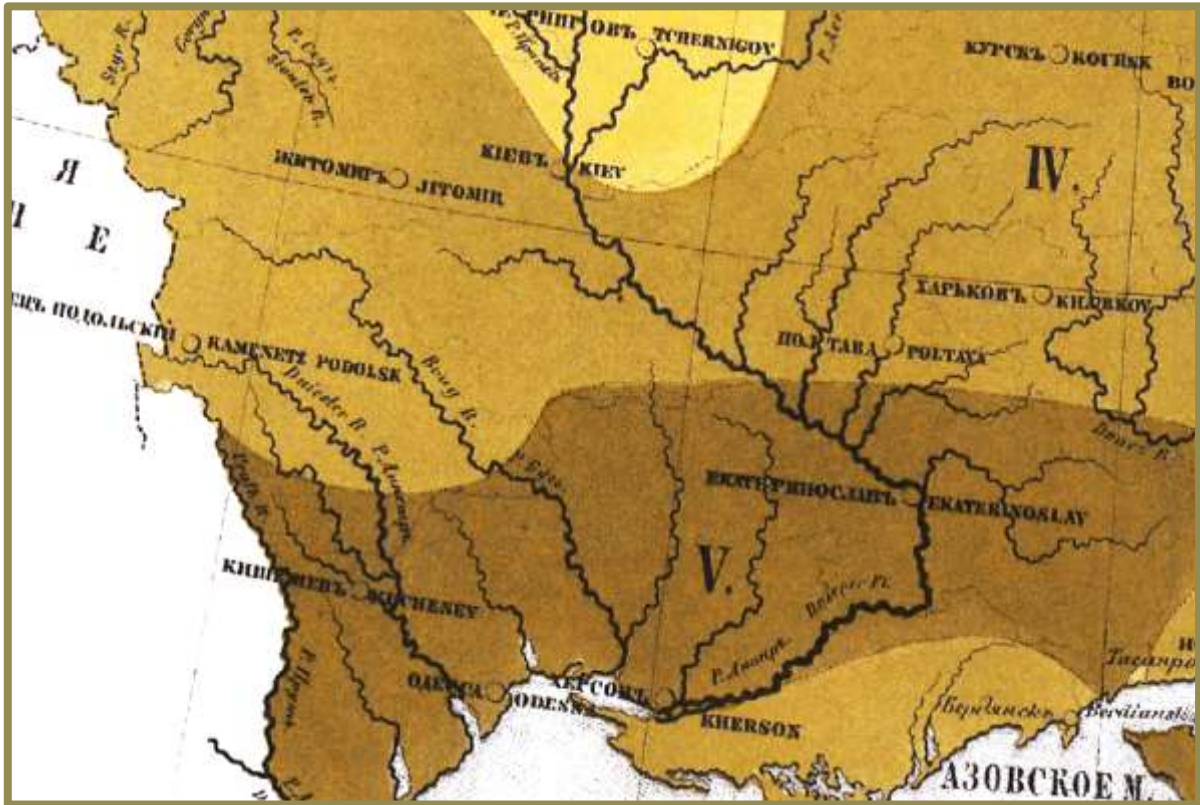

Умовні позначення: I – 10 – 20; II – 20 – 30; III – 30 – 40; IV – 40 – 50 десятин на 100 десятин площі.

Рис. 17. Розподіл кількості лісів [Атлас, 1857, Карта № 3 (фрагмент)]

Додаток. Ілюстрації

Умовні позначення: IV – озимих сам 5 – сам 6, ярових сам 4 – 6; V – озимих та ярових сам 6 – 8.

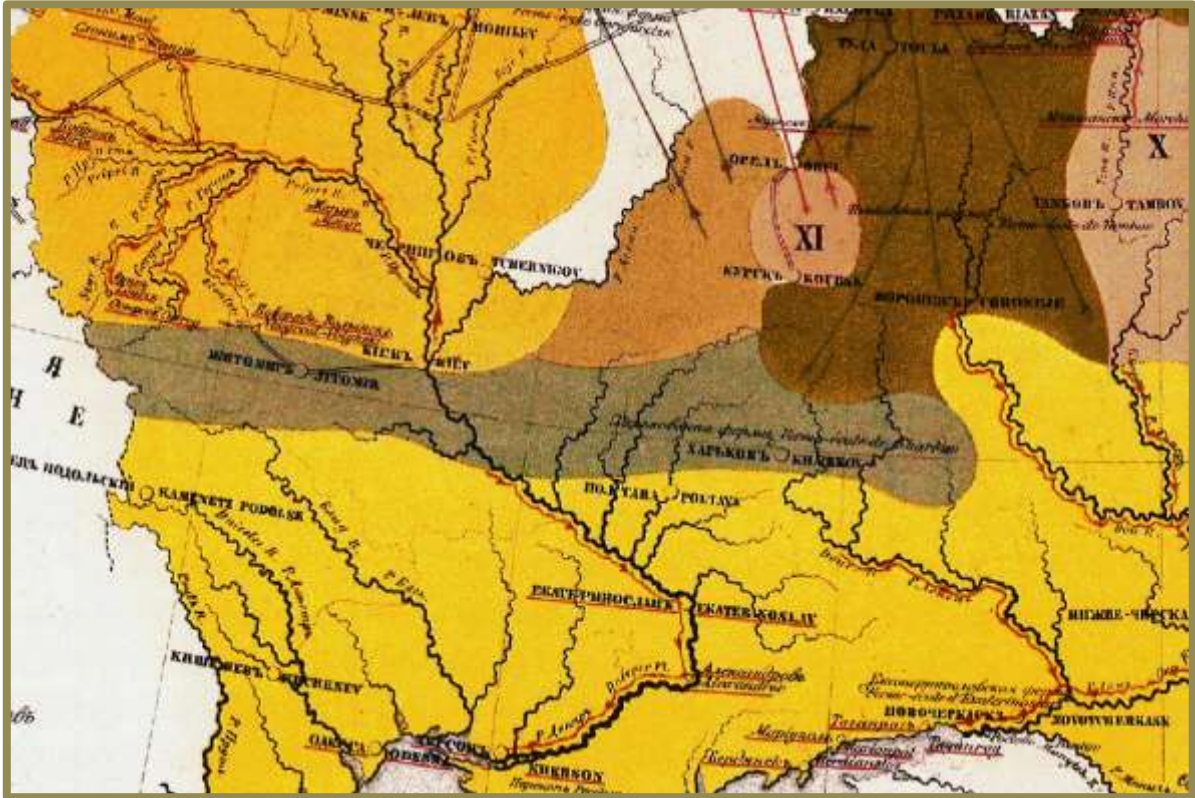
Рис. 18. Середня врожайність хлібних злакових культур [Там само, Карта № 5 (фрагмент)]

Умовні позначення: III – 3,5 – 4,0 руб.; IV – 3,5 – 3,0 руб.; V – 2,5 – 3,0 руб. за чверть у 9 пудів.

Рис. 19. Середні ціни на хлібні злакові культури [Там само. – Карта № 6 (фрагмент)]

Додаток. Ілюстрації

Умовні позначення (напрямки збуту):

чорноморські
порти

Данциг,
Лібава

Рига

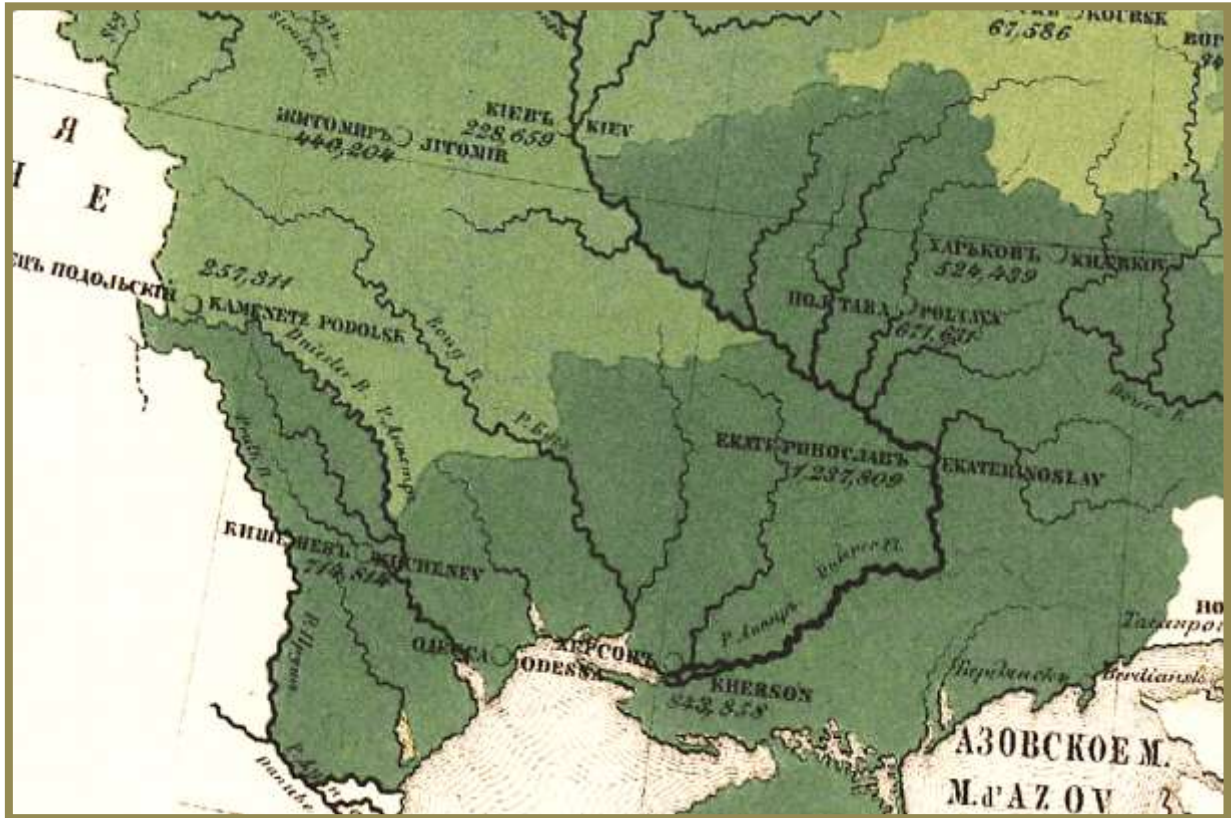
без постійного
напрямку за бра-
ком шляхів

Москва

Рис. 20. Торгівля хлібними злаковими культурами [Там само, Карта № 4 (фрагмент)]

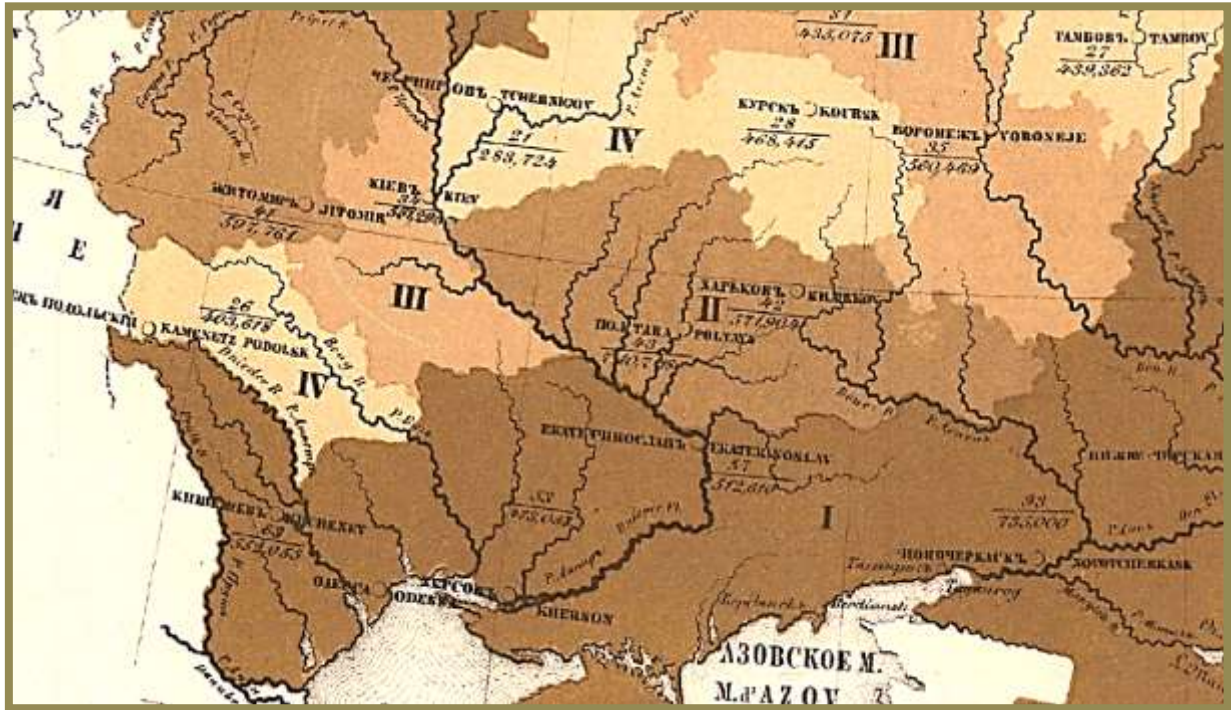
Додаток. Ілюстрації

Умовні позначення: цифри, вписані до кожної з губерній, позначають кількість мериносових вівець (усього в Росії на 1855 – 1866 рр. нараховувалось 7.872.000 мериносів)

Рис. 22. Тонкорунне вівчарство [Там само, Карта № 7 (фрагмент)]

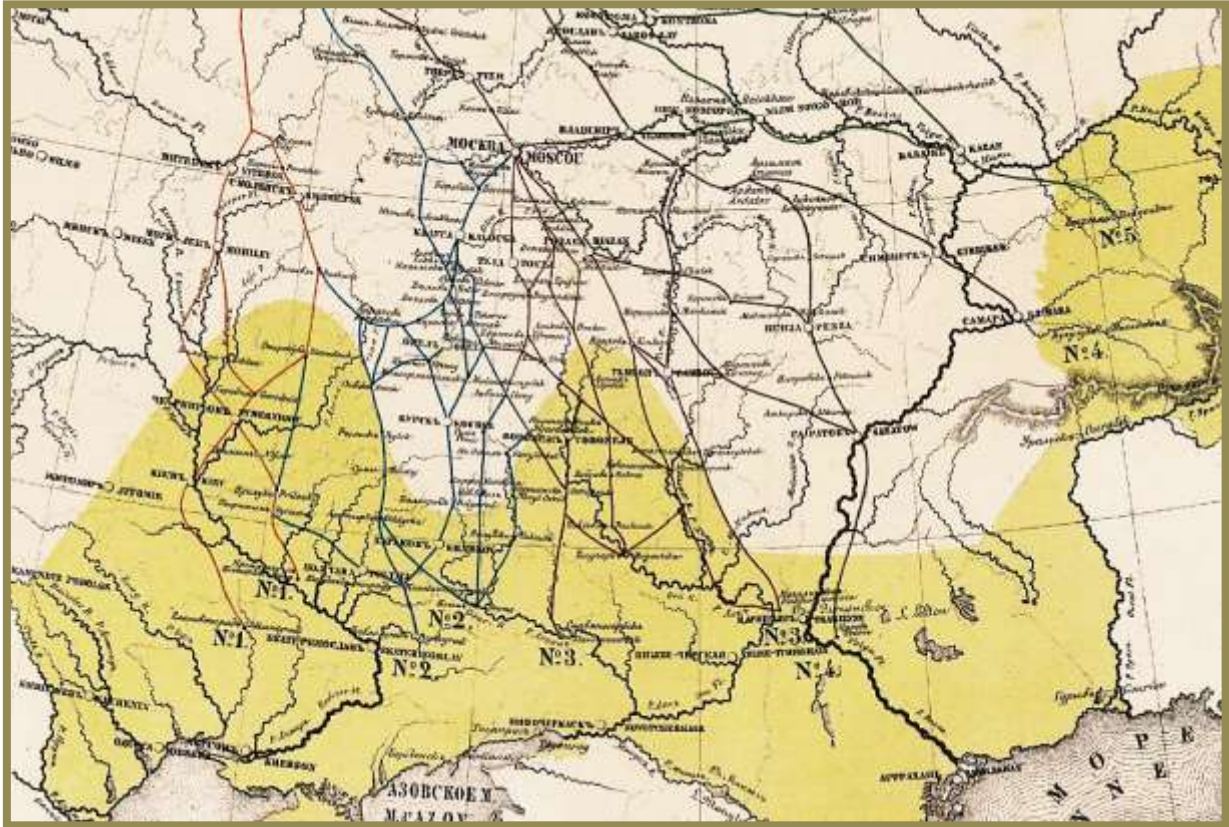
Додаток. Ілюстрації

Умовні позначення: I – більше 50 голів; II – 40 – 50 голів; III – 30 – 40 голів; IV – 20 – 30 голів на 100 мешканців губернії (усього в Російській імперії 21.787.000 голів).

Рис. 23. Кількість рогатої худоби [Там само, Карта № 9 (фрагмент)]

Додаток. Ілюстрації

Збірні пункти відправлення гуртів: № 1 – Білоруський тракт; № 2 - Староруський тракт; № 3 – Донський тракт; № 4 – Муромський тракт; № 5 - Сибірський тракт.

Рис. 24. Торгівля худобою [Там само, Карта № 10 (фрагмент)]

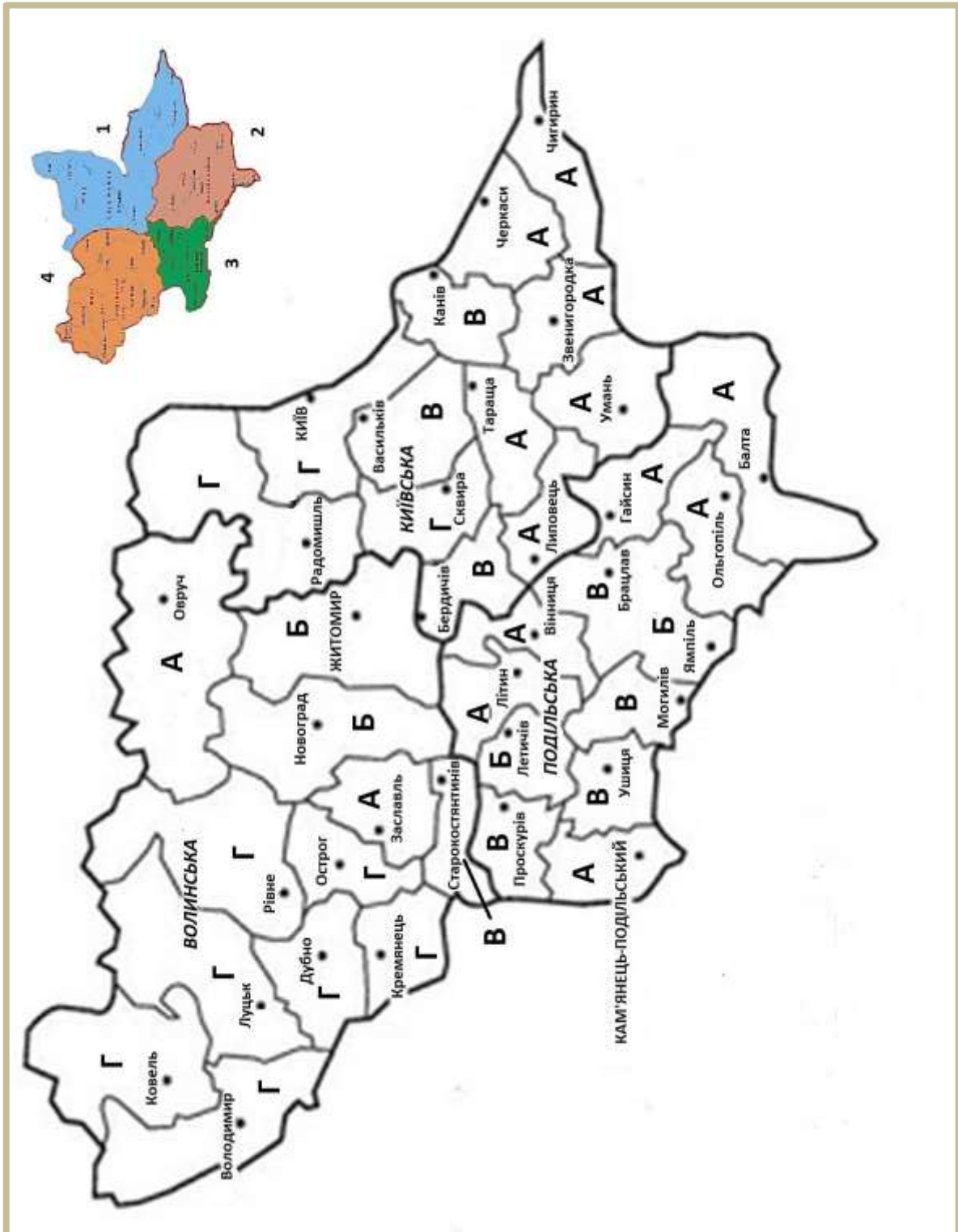

Рис. 26. Структурно-просторова модель організації промисловості Правобережної України у середині XIX ст. (до табл. 5.2. у тексті)

Таблиця 1. Очільники Правобережних українських губерній у XVIII - першій половині XIX ст. Примітка: * Портретне зображення відсутнє.

К И Ї В Щ И Н А

Румянцев гр. Задунайський О.П.
(1782-1796)

Генерал-губернатор Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв

Салтиков І.П.
(1796-1797)

Розенберг А.Г.
(1797-1798)

Беклешов О.А.
(1798-1799)

Додаток. Ілюстрації

Феньш А.М.*
(1801-1803)

Тормасов О.П.
(1806-1807)

Голенішев-Кутузов М.І.
(1806-1807)

Мілорадович М.А.
(1810-1818)

Желтухін П.Ф.
(1827-1829)

Княжнін Б.Я.
(1829-1832)

Левашов В.В.
(1832-1835)

Гур'єв О.Д.
(1835-1837)

Бібіков Д.Г.
(1837-1852)

Київські військові губернатори, Подільські та Волинські генерал-губернатори

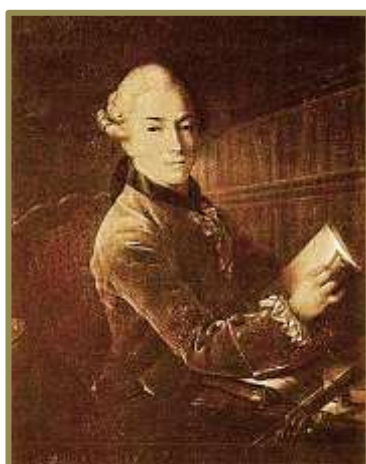
Додаток. Ілюстрації

Голіцин Д.М.
(1708-1718)

Глебов О.Д. (1762-1766), Воейков Ф.М.
(1766-1776), Єльчанінов Я.В. (1776-1781)

Теплов О.Г.
(1800)

Коробьін М.С. (1800-1803),
Панкратов П.П. (1803-1811)

Ланской Д.С.
(1811-1812)

Санті О.Л. (1812-1813),
Черепанов П.С. (1813-1817)

Додаток. Ілюстрації

Назімов Ф.В.
(1817-1821)

Бухарін І.Я. (1821-1822), Ковальов І.Г.
(1822-1828), Катеринич В.С. (1828-1832),
Обрезков Д.М. (1832), Лашкаръов Г.С.
(1832-1833)

Корнілов О.О. (1834-1835),
Переверзев Ф.Л. (1835-1839)

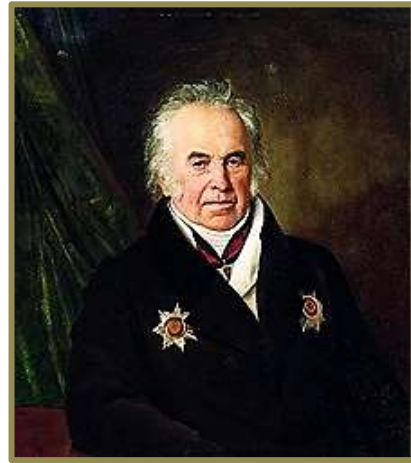
Фундуклей І.І.
(1839-1852)

Київські губернатори XVIII - першої половини XIX ст.

В О Л И Н Ь

Тутомлін Т.І.
(1796)
Генерал-губернатор

Шереметєв В.С.
(1796)
Правитель намісництва

Миклашевский М.П.
(1797)

Гревс П.Є. (1797-1799),
Гладенап К.И. (1799-1800)

Куріс І.О. (1800-1802), Решетов Г.С.
(1802-1805), Волконський М.М.

Комбурлей М.І.
(1806-1815)

Сент-При К.Ф. (1815-1816), Гжицкий
В.К. (1816-1824), Бутов-Анжейкович
М.Ф. (1824-1828)

Аверін П.І.
(1828-1831)

Римський-Корсаков А.П.
(1831-1835)

Жуковский М.В. (1835-1837), Маслов
(1837-1839), Лашкарьов Г.С. (1839-1844)

Васильчиков І.І.
(1848-1851)

Кривцов І.Ф. (1851-1852),
Синельніков М.П. (1852-1855)

Волинські губернатори кінця XVIII- першої половини XIX ст.

ПОДІЛЛЯ

Тутомлін Т.І. (1795-1796)

Шереметьєв В.С. (1795)

Янов П.М. (1797-1798), Юзефович О.Є. (1798-1800), Тензен І.П. (1800-1801), Чевкін В.І. (1801-1808), Берг П.І. (1808)

Литвинов П.М. (1808-1811), Сент-Прі К.Ф. (1811-1816), Павловський (1816-1822), Грохольський М.М. (1823-1831), Лашкарьов Г.С.

Лубяновський Ф.П. (1831-1833)

Турчанінов П.П. (1834-1835)

Петров П.І.
(1839-1840)

Фліге К.Я.
(1840-1841)

Радішев А.А.
(1842-1848)

Сотніков В.С. (1846-1849),
Анненков В.С. (1849-1852)

Вяземський А.М. (1852-1854)

Степанов М.В. (1854-1856)

Подільські губернатори кінця XVIII-першої половини XIX ст.

Предметний покажчик

Б

Бджільництво, 4, 5, 120, 127

Буряківництво, 5, 126

В

Вантажі, 9, 162, 164, 172, 190

Виготовлення продукції з мінеральної сировини, 5, 147

Винна торгівля, 6, 170

Виноградарство, 5, 127

Виробництво, 8, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 189

Вищі органи державного управління, 4, 14

Вівчарство, 5, 7, 127, 128, 222

Військове відомство, 4, 33

Військове поселення, 34, 133

Воєводства, 10, 216, 217

Волинь, 27, 35, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 100, 103, 106, 107, 110, 111, 117, 119, 120, 122, 124, 127, 128, 129, 130, 141, 142, 143, 144, 147, 149, 161, 165, 169, 171, 173, 176, 184, 185, 187, 188, 190, 191

Волинська губернія, 6, 35, 54, 117, 119, 122, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 149, 169, 171, 172, 176, 213

Врожайність, 4, 7, 115, 116, 117, 118, 219

Г

Генерал-губернатор, 12, 13, 23, 227, 231

Генерал-губернаторство, 14, 26

Господарство, 4, 5, 115, 123, 124, 129, 134, 199

Громадяни, 107

Громадянство, 4, 103, 106

Групи, 4, 8, 27, 52, 53, 54, 56, 57, 96, 103, 106, 107, 116, 126, 143, 147, 149, 150, 165, 178, 189

Губернатор, 12, 23, 26, 99, 184

Губернії, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 98, 99, 100, 101, 103, 107, 109, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 184, 186, 187, 188, 190, 191, 209, 210, 211, 223, 225

Гуральництво, 5, 140

Предметний покажчик

Д

Дворяни, 4, 10, 51, 96, 97, 98, 99, 100, 108, 129, 175, 185, 187

Державні маєтності, 17, 18, 20, 21, 28, 110, 132, 188

Дніпро, 10, 13, 21, 161, 162, 163, 184

Дніпровський водний шлях, 163

Дністер, 10, 118, 127, 165

Духовенство, 4, 96, 101, 102, 103, 187

Духовне відомство, 4, 31

Е

Економіка, 4, 5, 6, 115, 140, 160, 169

Експорт, 10, 169, 170, 176, 191

Етнічний склад, 4, 8, 58

З

Земля, 5, 7, 13, 25, 55, 97, 98, 100, 108, 116, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 131, 132, 133, 134, 140, 188

Знаряддя праці, 4, 115

І

Іудеї, 10, 51, 52, 53, 55, 57, 185, 186

К

Картографування, 55, 56

Категорії робітників, 5, 123

Католики, 52, 53, 55, 56, 57, 186

Київ, 12, 49, 52, 55, 57, 160, 161, 164, 175, 186, 197, 198, 199, 200

Київська губернія, 6, 7, 12, 13, 27, 48, 52, 115, 119, 121, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 184, 212

Київське рамісництво, генерал-губернатарство, 6, 10, 14, 26, 28, 29, 133, 204, 216, 217

Київщина, 47, 48, 115, 173, 184

Кінські заводи, 5, 128

Класифікація, 8, 52, 54, 55, 126, 142, 177

Кластер, 52, 53, 126

Коні, 7, 20, 115, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 128, 134, 143, 160, 161, 162, 170, 176, 225

Конфесійна приналежність, 185

Конфесійні групи, 4, 51

Конфесійні структури, 56, 186

Культури (сільськогосподарські), 2, 4, 7, 117, 119, 175, 220

Купці, 10, 30, 96, 103, 104, 105, 108, 107, 109, 148, 169, 174, 175, 187

Предметний покажчик

Л

Лісівництво, 5, 132

Луки, 5, 115, 120, 120, 126, 127, 131

М

Маєтності, 5, 132, 133

Макрогрупи, 54, 55, 150, 178, 185, 189, 191, 216, 217

Металургія та обробка металів, 5, 147

Мікрогрупи, 54, 149

Міста, 6, 8, 13, 26, 28, 30, 35, 37, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 104, 105, 108, 119, 121, 130, 161, 163, 165, 170, 172, 175, 185, 186, 198, 217

Міщани, 106, 107

Млинарство, 5, 143

Модель, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 51, 56, 149, 177, 185, 189, 191, 216, 217

Н

Навчальне відомство, 4, 30

Намісництво, 6, 13, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 231

Населення, 4, 5, 7, 8, 10, 12, 23, 24, 35, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 96, 100, 101, 103, 106, 107, 108, 109, 122, 130, 132, 133, 134, 149, 173, 184, 185, 186, 187

Норми панщини, 5, 123

О

Обивателі, 4, 103, 106, 107, 109, 110, 187

Обробка шкіри, 5, 145, 189

Оброчні статті, 5, 130

Однодворці, 107, 108, 110

Органи місцевого управління, 4, 23

П

Пасовиська, 4, 120, 127, 130

Переробка продукції рослинництва, 5, 140, 188

Переробка продукції тваринництва, 5, 140, 143, 189

Поділля, 27, 47, 48, 49, 54, 57, 100, 103, 106, 107, 110, 111, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 134, 141, 142, 143, 145, 146, 148, 161, 163, 170, 171, 172, 177, 184, 185, 187, 190

Подільська губернія, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 17, 19, 20, 21, 26, 31, 34, 35, 36, 48, 49, 51, 53, 54, 56, 58, 107, 110, 118, 120, 119, 121, 122, 125, 127, 129, 133, 134, 135, 141, 142, 145, 146, 148, 149, 150, 161, 162, 165, 170, 177, 184, 185, 187, 188, 190, 186, 200, 211, 214, 215

Полівництво, 5, 125, 126, 128

Поля, 4, 115, 116, 117, 119, 123, 126, 130, 134

Предметний покажчик

Поміщики, 5, 8, 35, 99, 100, 108, 115, 116, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 141, 144, 162, 169, 172, 173, 175, 188, 191

Почесні громадяни, 103, 106

Поштові дороги, 6, 160, 209, 210, 211

Правобережжя, 10, 11, 13, 14, 26, 49, 50, 52, 55, 56, 58, 99, 107, 110, 120, 125, 126, 127, 142, 147, 149, 162, 170, 174, 176, 177, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191

Правобережна Україна, 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 26, 47, 48, 49, 51, 54, 56, 58, 99, 102, 106, 109, 111, 115, 121, 122, 123, 125, 140, 148, 149, 150, 160, 173, 176, 177, 184, 186, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 198, 199, 216, 217

Православні, 31, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 102, 103, 107, 185, 123, 186

Прибутки, 5, 8, 132, 188

Присутні місця, 12, 23, 24, 25

Промисли, 5, 117, 129, 133

Промисловість, 5, 140

Р

Рентабельність виробництва, 5, 123

Реч Посполита, 10, 11, 13, 51, 55, 56, 110, 185, 216, 217

Ринок, 6, 9, 146, 169, 170, 171, 172, 173, 177, 190, 191

Робоча сила, 5, 124

Російська імперія, 4, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 23, 27, 33, 46, 48, 51, 56, 58, 96, 99, 104, 108, 140, 146, 184, 185, 186, 187, 196

Росія, 12, 15, 47, 222

С

Садиби, 4, 115, 118, 119

Салотопні та свічкові виробництва, 5, 146

Селяни, 3, 10, 5, 15, 25, 29, 97, 96, 98, 100, 102, 107, 108, 109, 110, 115, 116, 121, 122, 123, 124, 125, 131, 132, 133, 140, 142, 146, 162, 170, 173, 187, 188, 198

Система державно-адміністративного управління, 4, 14

Система регіонального управління, 4, 26

Сіножаті, 4, 5, 120, 123, 124, 125, 126, 127

Склоробні заводи, 5, 149

Судноплавство, 9, 35, 164

Суконні мануфактури, 5, 143

Т

Тваринництво, 4, 121

Територія, 5, 20, 132, 134, 184

Предметний покажчик

Товари, 6, 8, 9, 21, 105, 148, 149, 162, 164, 165, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 191

Торгівля, 6, 7, 105, 165, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 190, 191, 192, 197, 221, 224

Торгівля цукром, 6, 171

У

Уїзд(и), 13, 14, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 116, 118, 119, 126, 130, 143, 147, 150, 161, 169, 178, 185, 189, 191

Уїзні, 20, 24, 25, 30, 31, 52, 53, 99

Україна, 1, 2, 3, 4, 7, 8, 10, 12, 13, 26, 48, 49, 54, 56, 58, 99, 102, 106, 109, 110, 121, 122, 143, 149, 150, 160, 163, 176, 184, 186, 189, 191, 192, 196, 197, 198, 199, 200

Управління, 2, 4, 5, 7, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 27, 29, 30, 33, 35, 36, 46, 101, 132, 133, 160, 164, 184, 190, 192

Ф

Фаянсові та порцелянові мануфактури, 5, 148

Х

Хлібна торгівля, 6, 169, 199

Худоба, 5, 7, 8, 115, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 134, 146, 162, 176, 177, 188, 223, 224

Ц

Цивільне відомство, 4, 27

Цукрова промисловість, 5, 141, 188

Цукроваріння, 142, 173, 188

Ч

Чумаки, 162, 172, 174

Ш

Шляхи, 5, 6, 105, 160, 161, 162, 163, 190

Шляхта, 49, 51, 99, 107, 185, 187

Шосейні дороги, 5, 160

Я

Ярмаркова торгівля, 6, 174

Наукове видання

Бойко Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії факультету менеджменту та права ВНАУ

**ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА
В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.
ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНІ НАРИСИ**

Монографія

Викладено в авторській редакції

В оформленні обкладинки використано: «Губернии Российской империи (Сувенирный набор открыток), 1856».

Підписано до друку _____ Формат х84/16.

Папір офсетний. Друк лазерний

Ум. друк арк. ____ Тираж 100 прим. Зам. ____

Віддруковано у редакційно-видавничому відділі
Вінницького національного аграрного університету
м. Вінниця, вул. Сонячна, 3, 21008

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5009 від 10.11.2015